

HANDELINGEN

der

Maatschappij voor Geschiedenis
en Oudheidkunde
te Gent

NIEUWE REEKS — DEEL XXVI

1972

GENT 1972

TB 3 AAS

HANDELINGEN

der

Maatschappij voor Geschiedenis
en Oudheidkunde
te Gent

NIEUWE REEKS — DEEL XXVI

1972

GENT 1972

MAATSCHAPPIJ VOOR GESCHIEDENIS EN OUDHEIDKUNDE
TE GENT

Bestuur :

Voorzitter :

Professor Dr. H. VAN WERVEKE, Nieuwstraat 12, St.-Denijs-Westrem

Ondervoorzitters :

Professor Dr. J. DUVERGER, Toekomststraat 23, St.-Amandsberg

Dr. H. NOWE, Krijgslaan 1, Gent

Professor Dr. S. J. DE LAET, Chr. Soenenslaan 2, St.-Denijs-Westrem

Secretaris-penningmeester :

Professor Dr. R. VAN CAENEGEM, Veurestraat 18, Afsnee

Adjunct-secretaresse :

Dr. H. DE RIDDER-SYMOENS, Blandijnberg 2, Gent

Lidmaatschap :

Bijdrage : 200 F jaarlijks

Prijs van deze aflevering voor niet-leden : 300 F.

Briefwisseling :

Gelieve alle briefwisseling in verband met de *Handelingen* te sturen tot de adjunct-secretaresse.

Alle betalingen dienen gedaan via P.C.R. van de Maatschappij, nr 3706.80 Blandijnberg 2, Gent.

Ruiladres : Dr. H. DE RIDDER-SYMOENS, Blandijnberg 2, Gent.

INHOUD

	blz.
Prof. Dr. H. VAN WERVEKE : <i>In memoriam Prof. Dr. J. Dhondt</i>	3
A. VERHULST : <i>De vroegste geschiedenis en het ontstaan van de stad Gent</i>	5
D. ROELANDT : <i>De voedingsgewoonten in de Gentse Sint-Pieters en Sint-Baafsabdij tijdens de late middeleeuwen</i>	41
Dr. med. E.G.R. OSSIEUR : <i>J.B. Jacobs, chirurgijn, verloskundige en auteur (1734-1790)</i>	69
C. VANDENBROEKE : <i>Graanbevoorrading en graanaanvoer te Gent en Brussel tijdens de eerste helft der 19e eeuw</i>	93
A. BRAEKMAN - DEVOLDER : <i>Het Gentse blad „Den Vaderlander” en de strijd om de uitvoering der XXIV artikelen</i>	117
E.C. COPPENS : <i>La société Huet. Tussen revolutie en reactie</i>	131
LEDENLIJST	151

IN MEMORIAM PROF. DR. J. DHONDT

door

Prof. Dr. H. VAN WERVEKE

Voorzitter van de Maatschappij voor
Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent¹

Op 20 augustus 1972 overleed onze secretaris voor de publikaties Prof. Dr. Jan Dhondt, plotseling bij het uitstappen op het vliegveld in Libanon. Zijn dood betekent een zwaar verlies, niet alleen voor onze Maatschappij, maar ook voor de talrijke organisaties waarin hij een actief aandeel had, en die ook meestal door hem waren opgericht.

Jan Dhondt was in 1915 geboren. Hij begon zijn hogere studiën te Gent in 1933. Hij promoveerde er reeds in 1938 tot doctor in de letteren en wijsbegeerte, groep geschiedenis, onder leiding van prof. Ganshof. Hij verwierf spoedig faam door talrijke publikaties op het gebied van de medievistiek.

Velen zagen toen reeds in hem een toekomstige hoogleraar. Die verwachting werd na de oorlog verwezenlijkt, maar de omstandigheden brachten mede dat zijn wetenschappelijke activiteit tevens een nieuwe richting uitging. Er viel te voorzien in de opvolging van prof. Hubert Van Houtte, in 1943 tot het emeritaat toegelaten. Het gebied dat tot de bevoegdheid van de afgetreden hoogleraar had behoord omvatte de nieuwe én de nieuwste geschiedenis. Aan Dhondt werd de laatstgenoemde brok, de zogenaamde „hedendaagse” geschiedenis toevertrouwd. Waar die vroeger slechts een minder belangrijk onderdeel van een leeropdracht vormde, zou zij voortaan de volledige aandacht van de titularis in beslag nemen. Met een dynamische persoonlijkheid als Dhondt mocht men verwachten dat dit het teken zou worden van een krachtige opbloei van een tot dusver vrij verwaarloosde discipline.

Dat is dan ook gebeurd. Wij kunnen hier onmogelijk een overzicht geven van wat Dhondt heeft bereikt op het hem toevertrouwde terrein, waar hij in de eerste plaats, maar niet uitsluitend, aandacht schonk aan de sociale aspecten van de interne geschiedenis van ons land. Wij kunnen evenmin uitweiden over de talrijke aankomende historici die hij op dat gebied heeft gevormd, en die hij heeft leren werken in de zin door hem aangegeven. We kunnen alleen maar melding maken van de initiatieven die de wetenschap van de geschiedenis in België aan hem is verschuldigd, en waarvan hij de leiding in handen hield. Ik noem hier op: het Interuniversitair Centrum voor Hedendaagse Geschiedenis, dat de uitgave van een reeds lange reeks bronnen op zijn actief heeft, de in het Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis verschijnende Bibliografie van de geschiedenis van België, die een volledige en systematische lijst van alle pu-

(1) In memoriam uitgesproken op de vergadering van de Maatschappij op donderdag 26 oktober 1972.

blikaties op het gebied van de vaderlandse geschiedenis beoogt te zijn, het Bulletin critique d'histoire de Belgique, dat, zoals de naam het zegt, van de voornaamste van die publikaties een kritische bespreking geeft, en, ten slotte, het Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis.

Afgezien van al deze taken vond Dhondt ook nog de tijd om zich aan onze Maatschappij te wijden. Gedurende bijna dertig jaren, dat wil zeggen de helft van zijn leven, heeft hij haar publikaties beheerd. Hij begon er mee in 1943. Tijdens de bezetting was het onze Maatschappij verboden haar periodieke uitgaven te laten verschijnen. Alleen een bundel opstellen, in boekvorm bijeengebracht, mocht het licht zien, onder de titel: Bijdragen tot de Geschiedenis en de Oudheidkunde (1943).

Dadelijk na de bevrijding werd de normale activiteit op dat gebied hervat. Het gebeurde echter volgens Dhondts opvatting. Onze Maatschappij was, in 1894, kort na haar stichting dus, begonnen met de uitgave van een Bulletin en van Handelingen. Na de eerste wereldoorlog, in 1923, werd met de uitgave van de Handelingen halt gemaakt, terwijl die van het Bulletin werd voortgezet tot in 1939. Dhondt stelde voor, en het werd aangenomen, dat opnieuw twee reeksen zouden verschijnen: ten eerste een jaarboek, waarin betrekkelijk korte stukken zouden worden gebundeld, en dat Handelingen zou heten; ten tweede een niet-periodieke reeks van bijdragen van grotere omvang, onder de benaming Verhandelingen.

Tot op deze dag zijn van de Handelingen vijftientig jaargangen verschenen, van de Verhandelingen een zevental delen. Zij werden alle door Dhondt verzorgd. We zullen er hem dankbaar voor blijven. We menen dat we zijn nagedachtenis niet beter kunnen in ere hiuden dan door de nodige maatregelen te treffen om de taak die hij waarnam op waardige wijze voort te zetten.

DE VROEGSTE GESCHIEDENIS EN HET ONTSTAAN VAN DE STAD GENT

door

A. VERHULST

In een korte nota gaf H. Van Werveke in 1954 een overzicht van de wijzigingen die tijdens de daaraan voorafgaande jaren waren aangebracht aan de traditionele voorstelling van de oudste geschiedenis der stad Gent¹. Deze traditionele voorstelling, gebaseerd op de studies van Pirenne, Des Marez, Fris en Van Werveke² was kort vóór de Tweede Wereldoorlog uitvoerig uiteengezet door Blockmans³, die ze bovendien met een belangrijke hypothese aanvulde⁴.

Zij kan als volgt zeer bondig worden samengevat. In de 9e eeuw ontstond vlak naast de toen *Ganda* geheten Sint-Baafsabdij op de linkeroever van de Schelde, een *portus* van dezelfde naam, dat door de Noormannen, misschien reeds in 851 en zeker in 879, vernietigd werd.

Tijdens de eerste helft van de 10e eeuw ontstond meer westwaarts, op ongeveer 1 km daar vandaan, op de rechteroever van de Leie, een nieuw *portus*, waarvan de ligging en het ontstaan bepaald werden door een versterking, een *castrum*, op de linkeroever van de Leie, ten laatste omstreeks 900 opgericht in verband met de onveiligheid waartoe o.m. het optreden van de Noormannen aanleiding had gegeven. Dit portus breidde zich snel uit in zuidoostelijke richting, tot bij de de in 942 opgerichte oudste *portus* kerk, St.-Jans, en in westelijke richting, nl. op de linkeroever van de Leie, rondom de latere St.-Michielskerk.

De wijzigingen die tot 1954 aan deze traditionele voorstelling werden aangebracht betroffen 1. de geschiedenis van de St.-Baafsabdij, 2. de oorsprong en datering van de versterking op de linkeroever van de Leie, 3. de geschiedenis van de bewoning van het grondgebied van de latere stad Gent vóór de eerste sporen van enig stedelijk leven.

(1) H. VAN WERVEKE, Opgravingen en navorsingen in verband met de oudste geschiedenis van de stad Gent, in: Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden 9, 1954, pp. 33-37.

(2) H. PIRENNE, Les villes flamandes avant le XIIe siècle, in: Dez., Les villes et les institutions urbaines, Parijs-Brussel 1939, I, pp. 123-141; G. DES MAREZ, Etude sur la propriété foncière dans les villes du moyen âge et spécialement en Flandre (Univ. Gand, Recueil Fac. Philos. et Lettres 20), Gent-Parijs 1898; V. FRIS, Histoire de Gand, Brussel² 1930; H. VAN WERVEKE, Kritische Studiën betreffende de oudste geschiedenis van de stad Gent (Univ. Gent, Werken uitg. Fac. Wijsb. en Letteren 69), Antwerpen-Parijs 1933; DEZ., Gand. Esquisse d'histoire sociale, Brussel 1946; J. DHONDT - P. DE KEYSER, Gent (Steden en Landschappen 10), Antwerpen, 1947.

(3) F. BLOCKMANS, Het Gentsche stadspatriciaat tot omstreeks 1302 (Univ. Gent, Werken uitg. Fac. Wijsb. en Letteren 85), Antwerpen - 's Gravenhage 1938.

(4) F. BLOCKMANS, De twee opvolgende Gentsche „portus”, in: Handelingen van het Genootschap Société d'Emulation te Brugge 82, 1939, pp. 52-83.

1. Verhulst⁵ toonde aan dat niet de St.-Pieters- doch wel de St.-Baafsabdij de oudste van beide Gentse abdijen was en dat deze laatste tot aan haar vernietiging door de Noormanneninvallen in 851 en 879 veel belangrijker was dan de St.-Pietersabdij op de Blandinumheuvel. Deze opvatting, sindsdien algemeen aanvaard⁶, versterkte onrechtstreeks de hypothese van Blockmans betreffende het ontstaan, tijdens de eerste helft van de 9e eeuw, van een naast de Sint-Baafsabdij gelegen *portus*⁷ dat, evenals de abdij, *Ganda* werd geheten. Zelfs Van Werveke, hoewel hij nog sceptisch bleef tegenover Blockmans' lokalisatie van het eerste Gentse *portus* naast de St.-Baafsabdij, was van oordeel dat „men dus voortaan de voorgeschiedenis van het Gentse *portus* meer dan vroeger in de schaduw van het gelijknamig Gandaklooster zal moeten leren beschouwen”⁸. De archeologische ontdekking door F. De Smidt van de grondvesten van een karolingische kerk onder de tegenwoordige ruïnes van de Sint-Baafsabdij bevestigde deze zienswijze⁹.

2. De in het begin der vijftiger jaren (1951-1954) ondernomen opgravingen onder het huidige Gravensteen toonden aan dat zich onder de oudste stenen gedeelten van dit gebouw, welke men tot dan toe ca. 900 dateerde, houten constructies bevonden die men, wegens hun gelijkenis met de te Haithabu opgegraven houten bouwwerken, met het verblijf van de Noormannen te Gent in 879 in verband bracht, zodat hun aanleg uit het laatste kwart van de 9e eeuw zou dagtekenen. De oudste stenen gedeelten van het Gravensteen zouden bijgevolg niet van ca. 900 doch uit latere tijd, volgens Van Werveke wellicht uit de eerste helft van de 11e eeuw, dagtekenen. Evenwel moet opgemerkt worden dat deze nieuwe inzichten betreffende oorsprong en datering van het *castrum* met voorzichtigheid moeten behandeld worden, daar tot op heden geen opgravingsverslag werd gepubliceerd en hun gegrondheid dus niet wetenschappelijk gecontroleerd kan worden¹⁰. Wat er ook van zij, n.a.v. deze nieuwe inzichten bevestigde Van Werveke de traditionele voorstelling niettemin als volgt: „Het is in alle geval die houten burcht die na de invallen van de Noormannen de verdere ontwikkeling van het *portus* moet hebben bepaald”¹¹.

(5) A. VERHULST, Over de stichting en de vroegste geschiedenis van de Sint-Pieters- en de Sint-Baafsabdijen te Gent, in: Handelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent 7, 1953, pp. 1-51.

(6) Vgl. M. COENS, Translations et miracles de Saint Bavon au XIe siècle, in: *Analecta Bollandiana* 86, 1968, p. 41; C. VLEESCHOUWERS, Florbert, in: *Dict. d'hist. et de géogr. ecclésiastiques*, uitg. R. AUBERT, Parijs 1969, Fasc. 97, Kol. 510-512.

(7) BLOCKMANS, *Handel. Soc. Emul. Brugge* 82, pp. 52-83.

(8) VAN WERVEKE, *Bijdr. Gesch. Nederlanden*, 9, p. 34.

(9) F. DE SMIDT, *Opgravingen in de St.-Baafsabdij te Gent. De abdijkerk, Gent, 1956.*

(10) Deze gegevens werden medegedeeld door Van Werveke, *Bijdr. Gesch. Nederl.* 9, p. 35. Vgl. ook H. VAN WERVEKE - A. VERHULST, *Castrum en Oudburg te Gent. Bijdrage tot de oudste Geschiedenis van de Vlaamse Steden*, in: *Handelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent* 14, 1960, p. 23; H. ROOSENS, in: *Wetenschappelijke Tijdingen* 12, 1952, p. 307 en 14, 1954, p. 301.

(11) VAN WERVEKE, *Bijdr. Gesch. Nederl.* 9, p. 35.

3. Een volkomen nieuwe kijk op de voorgeschiedenis van de stad Gent bracht een werk van de toponymist M. Gysseling¹². Deze gelooft niet aan het bestaan van een eerste *portus* bij de St.-Baafsabdij in de 9e eeuw, noch aan het ontstaan van een nieuw *portus* in de 10e eeuw tegenover het *castrum*. Volgens Gysseling heeft zich vanaf de 9e eeuw in de omgeving van de latere St.-Janskerk (tegenwoordige St.-Baafskathedraal) een *portus* ontwikkeld uit een daar vóórdien bestaande agrarische nederzetting. Tijdens de eerste helft van de 10e eeuw heeft dit *portus* zich in noordwestelijke richting, namelijk in de richting van het *castrum*, langsheen een as gevormd door de Hoogpoort uitgebreid. Het aantrekkelijke in deze voorstelling is dat zij een aantal bezwaren verbonden aan de traditionele voorstelling uit de weg ruimt. In zijn uiteenzetting van de nieuwe stelling van Gysseling heeft Van Werveke dit duidelijk gemaakt. Hij schrijft¹³: „Was de nederzetting in het *portus* een volstrekt novum, dat chronologisch op het ontstaan van de burcht volgde en erdoor bepaald was, dan moest haar eerste kern zich ook in de onmiddellijke nabijheid ervan hebben gevormd, en moest zij zich gaandeweg, van de oever van de Leie in het noordwesten af, uitgebreid hebben in de richting van het oosten en van het zuiden over de ganse oppervlakte van het schiereiland omsloten door de Leie en de Schelde. *Bevreemdend is echter dat de oudste portuskerk (St.-Jan, de latere St.-Baafskathedraal) reeds in het midden van 10e eeuw werd opgericht, niet zoals men mocht verwachten, in het noordwesten, dicht bij de burcht, maar eerder in het zuidoosten, voorbij het middelpunt althans van het bedoelde gebied.* Latere kerken daarentegen, St.-Niklaas en St.-Jacobs, die vermoedelijk pas kort vóór het einde van de 11e eeuw werden gebouwd, bevinden zich veel dichterbij de grafelijke versterking. Dit veronderstelt dat er aldaar nog grote open ruimten beschikbaar waren. Ook de zeer royaal opgevatte markten, zoals de Korenmarkt en de Vrijdagmarkt, waarvan het bestaan slechts denkbaar is in verband met een betrekkelijk aanzienlijke bevolking, werden in de onmiddellijke nabijheid van deze bidplaatsen opgericht”.

De thesis van Gysseling, die ook Van Werveke schijnt te hebben overtuigd, berust hoofdzakelijk op toponymische en topografische argumenten. Zij moet echter nog historisch bewezen worden. Anderzijds heeft zij een aantal elementen uit de traditionele voorstelling niet voldoende weerlegd. In het bijzonder is Blockmans' lokalisatie van het eerste *portus* bij de St.-Baafsabdij nog niet afdoende bestreden¹⁴. Bovendien is de verhouding van het door Gysseling veronderstelde 9e-eeuwse *portus* bij de St.-Janskerk tot de St.-Baafsabdij, waarvan het grote belang in de 9e eeuw niet kan betwijfeld worden, door Gysseling in het vage gelaten en verdient ze niettemin opheldering. Ook de betekenis van het *castrum* op de linker

(12) M. GYSSELING, *Gent's vroegste geschiedenis in de spiegel van zijn plaatsnamen*, Antwerpen 1954.

(13) VAN WERVEKE, *Bijdr. Gesch. Nederl.* 9, p. 36.

(14) VAN WERVEKE, *Bijdr. Gesch. Nederl.* 9, p. 37. Vgl. onze bespreking van het werk van Gysseling, in: *Belg. Ts. Fil. en Gesch.*, 33, 1955, pp. 674 vlgg.

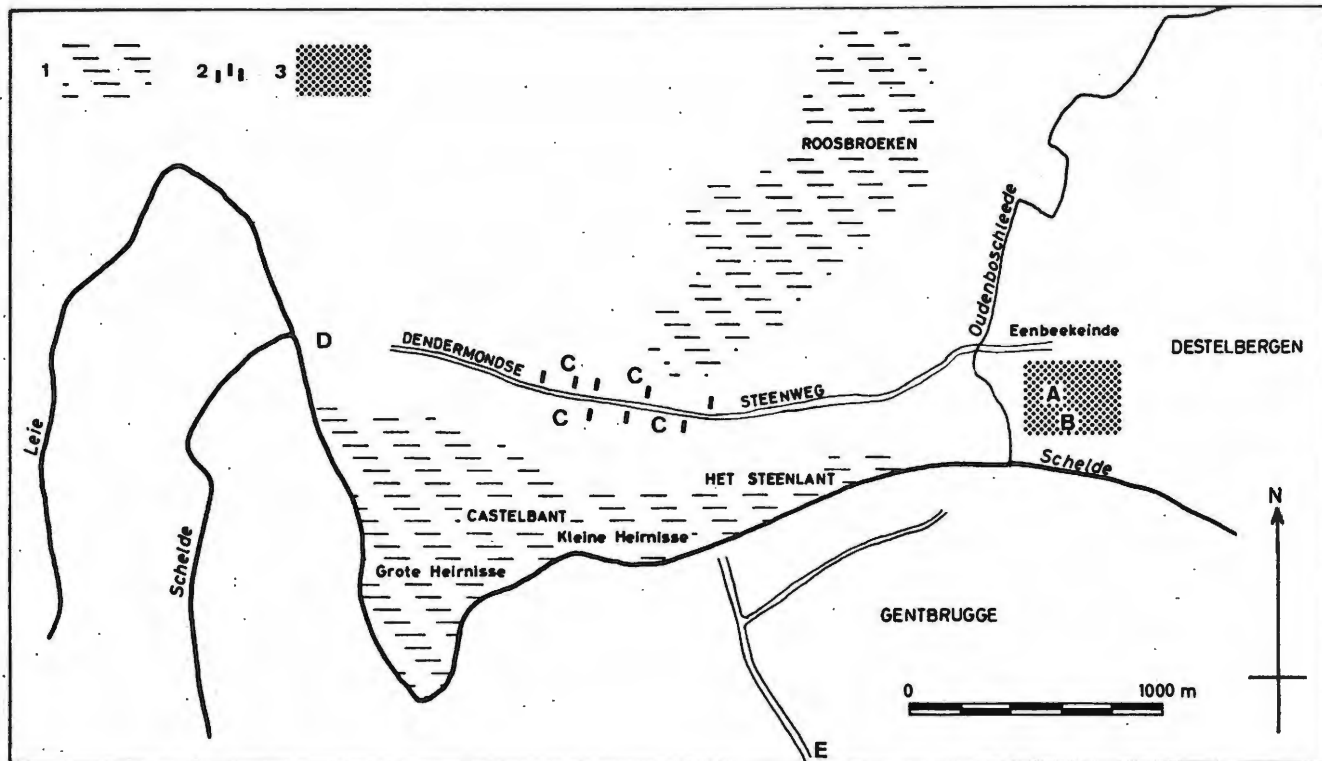

Fig. 1. - De Gallo-Romeine *vicus* van Gent.

1. Moerasland
2. Vermoedelijke lokalisering van de *vicus*
3. Lokalisering van de reeds uitgevoerde opgravingen :
 - A. Nijverheidnederzetting

- B. Grafveld
- C. Vermoedelijk woongedeelte der nederzetting
- D. St-Baafsabdij, vroeger *castrum Gandavum* en Gallo-Romeins *castellum*
- E. Gallo-Romeinse weg Bavai-Ganda

Leieoever, o.m. voor de ontwikkeling van het *portus* binnen de Leiebocht, moet opnieuw onderzocht worden.

Op deze vragen en problemen willen wij hierna dieper ingaan, daarbij rekening houdend met de sinds 1954 aan de traditionele opvattingen over de vroegste geschiedenis van Gent aangebrachte wijzigingen.

Op de problemen i.v.m. de St.-Baafsabdij enerzijds, het *castrum* op de linker Leieoever anderzijds, is sedert 1954 in belangrijke mate nieuw licht geworpen, respectievelijk door recente onderzoekingen van De Laet en van Van Werveke en Verhulst, waarvan de resultaten met de stelling van Gyseling en de daaraan verbonden vragen geconfronteerd moeten worden. Wij richten eerst de blik naar de linker Scheldeoever, naar de St.-Baafsabdij en omgeving. Opgravingen van De Laet, vlak bij de linker Scheldeoever, tegenover het aan de rechteroever gelegen Gentbrugge, d.i. op 2 km zuidoostwaarts van de St.-Baafsabdij¹⁵ hebben het bestaan aan ht licht gebracht van een belangrijke gallo-romeinse *vicus*, op het oostelijke uiteinde waarvan tot nu toe een uitgestrekt grafveld en een artisanal kwartier werden opgegraven¹⁶. Andere delen van de *vicus*, meer bepaald de bewoningskern ervan, kunnen zich volgens De Laet enkel hebben uitgestrekt in westelijk-noordwestelijke richting, langsheen de op een hogere zandrug gelegen Dendermondse steenweg, tot in de buurt van de St.-Baafsabdij, die zich 2 km westwaarts van het meest oostelijke punt van de *vicus* bevindt. Deze afstand is voor De Laet geen bezwaar om het site van de St.-Baafsabdij zelf met de *vicus* in verband te brengen, die waarschijnlijk de later door de abdij overgenomen naam *Ganda* droeg¹⁷. Het site van de abdij is inderdaad de enige plaats op het grondgebied van Gent waar tot nog toe in belangrijke mate gallo-romeinse overblijfselen werden gevonden, terwijl tussen de St.-Baafsabdij en het deel van de *vicus* dat tot nog toe werd opgegraven voldoende verspreide gallo-romeinse vondsten werden gedaan om een verband tussen beide punten waarschijnlijk te maken¹⁸. Andere gallo-romeinse *vici* in België bestaan vaak eveneens uit twee tot drie van elkaar relatief ver verwijderde kernen¹⁹. Een

(15) Bij de grens van de tegenwoordige gemeenten St.-Amandsberg en Destelbergen, op de wijk Eenbeekeinde, op het grondgebied van Destelbergen. Vgl. kaart, fig. 1, p. 8.

(16) Opgravingsverslag van S.J. De Laet en medewerkers, in: *Kultureel Jaarboek voor de Provincie Oost-Vlaanderen* 12, 1958, Bd. II, pp. 38-57; 17, 1963, Bd. II, pp. 27-71; 19, 1965, Bd. II, pp. 10-32; 23, 1969, Bd. II, pp. 5-189. Vgl. ook S.J. DE LAET - H. THOEN - A. VAN DOORSELAER, *La tombe collective de la nécropole gallo-romaine de Destelbergen-lez-Gand*, in: *Helinium* 10, 1970, pp. 3-30. Overzichtelijke uiteenzettingen door S.J. DE LAET, *Les fouilles de Destelbergen révèlent les origines gallo-romaines de la ville de Gand*, in: *Archeologia* 30, Sept. Okt. 1969, pp. 57-69; Dez., Nieuw licht op de oorsprong van Gent, in: *Spiegel Historiaal* 4, 1969, pp. 133-140.

(17) Vgl. de hierboven n. 16 geciteerde artikels van De Laet.

(18) M. BAUWENS-LESENNE, *Bibliografisch repertorium der oudheidkundige vondsten in Oost-Vlaanderen* (Nationaal Centrum voor Oudheidkundige Navorsingen in België. Oudheidkundige Repertoria 2), Brussel 1962, pp. 63 vlgg.

(19) O.a. de *vicus* van Velzeke-Ruddershove (Oost-Vl.): vgl. M. ROGGE, Een bijdrage tot de studie van het gallo-romeins wegennet in de streek tussen Schelde en Dender, in: *Helinium* 11, 1971, pp. 124 vlgg.

belangrijk gegeven dat deze aanduidingen onlangs is komen aanvullen is het archeologisch bewijs dat een vanaf Blicquy uit het zuiden komende Romeinse weg de rechteroever van de Schelde te Gentbrugge bereikte, precies rechtover het door De Laet opgegraven deel van de *vicus*²⁰. Dit gegeven kan merkwaardigerwijze aangevuld worden met het historische feit dat in de 11e eeuw een jaarlijkse processie van Sint-Lievens-Houtem naar de St.-Baafsabdij uiterekend deze stroomovergang gebruikte om zich vanuit westelijk Brabant naar de abdij te begeven²¹. Ook de naam Gentbrugge wijst erop dat de Romeinse weg naar *Ganda* leidde²².

Volgens een hypothese van De Laet zou de *vicus Ganda* vanaf een bepaald ogenblik, nl. in de 4e eeuw, bovendien een *castellum* omvat hebben, dat wellicht op de plaats van de latere abdij moet gezocht worden²³. In historisch opzicht pleiten twee aanduidingen voor deze hypothese. Ten zuiden van de St.-Baafsabdij, in het weidegebied van de Heirnisse, bevond zich in de late middeleeuwen het toponiem *Casterbant*, *Castelbent*²⁴. Deze plaatsnaam moet zeer oud zijn: het tweede element *-bant*, dat „land, streek” betekent is van vóór-frankische oorsprong en werd na de Volksverhuizingstijd niet meer gebruikt²⁵. Het eerste element is blijkbaar afgeleid van *castrum*, eventueel van *castellum*²⁶. De tweede aanduiding voor het bestaan van een *castrum* of *castellum* op of bij het site van de latere St.-Baafsabdij vergt een nadere toelichting. Ter gelegenheid van onze opzoekingen over de stichting en vroegste geschiedenis van de St.-Baafs-

(20) M. ROGGE, *Helinium* 11, pp. 127-132. Vgl. kaart, fig. 1, p. 8.

(21) *Translatio S. Livini*, MGH SS 15/2, p. 613: „*iuxta villam que dicitur Thesla, transitu Scaldis fluvio, Gandavum pervenerunt*”. *Thesla* is Destelbergen: hier kan alleen de rivierovergang bedoeld zijn waaraan eens de Gallo-Romeinse *vicus* lag. Over de processie van de hl. Livinus: M. COENS, *L'auteur de la Passio Livini s'est-il inspiré de la Vita Lebuini*, in: *Analecta Bollandiana* 70, 1952, pp. 290-292.

(22) M. GYSSELING, *Toponymisch Woordenboek van België, Nederland, Luxemburg, Noord-Frankrijk en West-Duitsland (Bouwstoffen en Studiën voor de Geschiedenis en de Lexicografie van het Nederlands VI. 1)*, 1960, p. 396-397; *Germ. brugjo-f*. „naar Gent leidende knuppelweg”. Vgl. in deze zin ROGGE, *Helinium* 11, p. 132. Andere pogingen tot verklaring van de naam Gentbrugge (bv. *aanlegplaats van Ganda*), door F.L. GANSHOF, *Over stadsontwikkeling tussen Loire en Rijn gedurende de Middeleeuwen*, Antwerpen 1944, p. 26 n. 13, of bv. eenvoudig „brug”, zoals voorgesteld, zonder enige grond, daar hier nooit een brug gelegen heeft, door C. TAVERNIER-VERECKEN, *Gentse Naamkunde van ca. 1000 tot 1253 (Bouwstoffen en Studiën voor de Geschiedenis en de Lexicografie van het Nederlands XI)*, 1968, p. 395), zijn tot nu toe onbevredigend gebleken. De hier voorgestelde verklaring is trouwens de enige die door andere aanduidingen bevestigd wordt.

(23) DE LAET, *Archeologia* 30, p. 68.

(24) A. VERHULST, *De St.-Baafsabdij te Gent en haar Grondbezit (VIIe - XIVe eeuw)* (Verhandelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België. Klasse der Letteren 30), Brussel 1958, p. 166, n. 227 en p. 178, n. 283 en 284.

(25) D. P. BLOK, *Teisterbant*, in: *Mededelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, Afd. Letterkunde, Nieuwe Reeks* 26, 12, Amsterdam 1963, pp. 458-459.

(26) GYSSELING, *Gent's vroegste geschiedenis* p. 53, nr. 185 leidde vroeger de naam af uit germ. *kaptaz*, „vee” (vgl. eng. *cattle*), wegens de ligging van het toponiem in een weidegebied. Dr. Gyseling deelde ons echter mede dat hij met onze afleiding uit *castrum*, *castellum* kan instemmen.

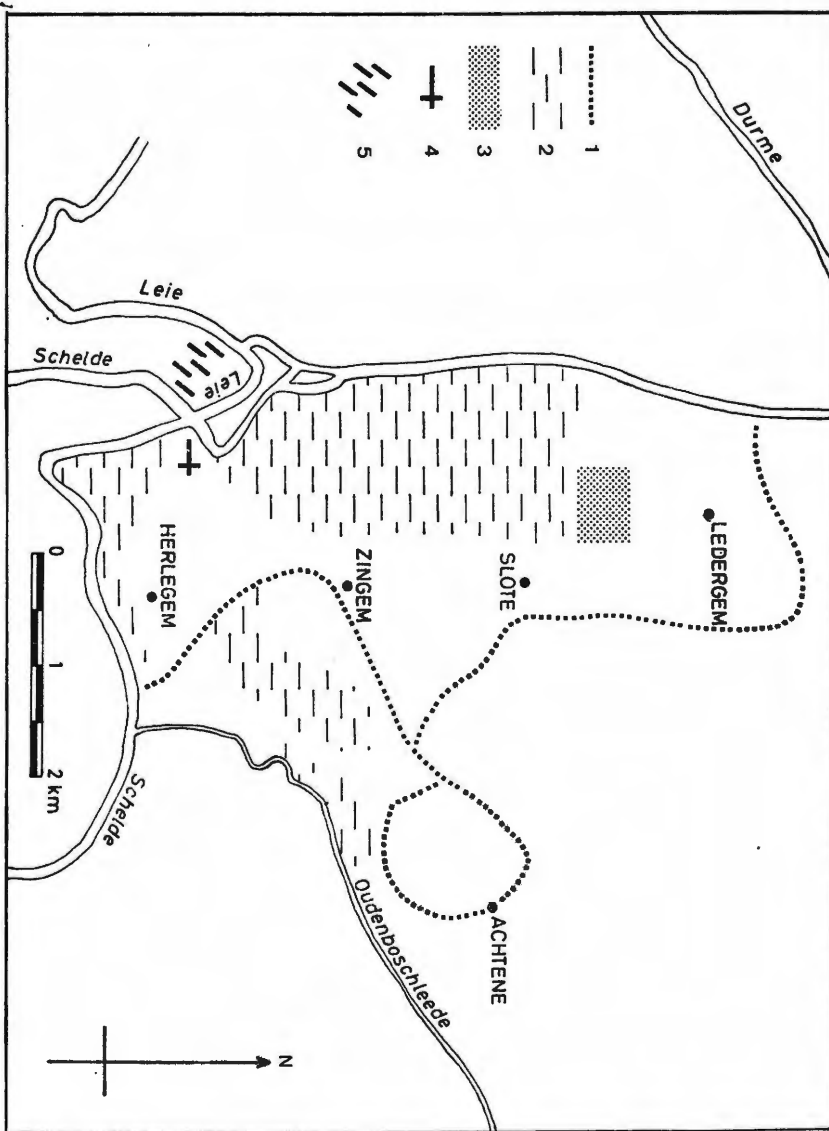

Fig. 2. - Vroegmiddeleeuwse Nederzettingen in de omgeving van Gent

1. Grenzen van cultuur- en natuurlandschap
2. Moerasland
3. Merovingisch Grafveld
4. St.-Baafsabdij
5. Vroegmiddeleeuwse landelijke nederzetting in Gent.

abdij hebben wij bewezen dat geloof mag gehecht worden aan de tussen 819 en 840 in de St.-Baafsabdij geschreven *Vita Bavonis*, wanneer deze mededeelt dat de St.-Baafsabdij zich op dat ogenblik bevond op een *Gandavum castrum* geheten plaats²⁷. We menen overtuigend te hebben aangetoond dat hiermede een versterking werd bedoeld of overblijfselen ervan, waarbinnen de St.-Baafsabdij gelegen was²⁸. Omtrent de oorsprong van deze versterking hebben wij ons toen niet uitgesproken. We hebben wel talrijke voorbeelden aangehaald om te bewijzen dat versterkte abdijen veelvuldig voorkwamen in Noord-West-Europa. Alle bekende voorbeelden echter, met uitzondering van het in Beieren gelegen Freising, dagtekenen ten vroegste uit de tweede helft van de 9e eeuw²⁹. De versterking waarvan de St.-Baafsabdij deel uitmaakte bestond daarentegen reeds ten tijde van de *Vita Bavonis* (819-840). Het lijkt zeer onwaarschijnlijk dat zij toen pas voor het eerst werd opgericht, daar pas in de tweede helft van de 9e eeuw, in verband met het dreigend Noormannengevaar, talrijke abdijen in Noord-West-Europa versterkt werden³⁰.

De versterking waarbinnen zich de St.-Baafsabdij bevond is dus waarschijnlijk ouder dan de 9e eeuw. Dit is ook de mening van de 9e-eeuwse auteur van de *Vita Bavonis*, voor wie het *castrum Gandavum* reeds vóór de stichting van de St.-Baafsabdij (omstreeks 630) bestond³¹. De mening van de auteur van de *Vita Bavonis* is natuurlijk geen dwingend argument. Een onafhankelijke en oudere bron is echter in dit opzicht van dergelijke eventueel subjectieve interpretatie volkomen vrij: de uit het eerste kwart van de 8e eeuw daterende *Vita Eligii* vermeldt in een opsomming van *municipia* ook het *municipium Gandense*. Hiermede kan op dat ogenblik alleen de plaats *Gand(a)* bedoeld zijn, d.i. de plek waar de St.-Baafsabdij zich bevond³². Daar *municipium* in die tijd gebruikt werd voor versterkte

(27) VERHULST, Handel. Maatsch. Gesch. en Oudheidk. Gent 7, pp. 6 vlgg.

(28) Ibidem, pp. 19-23.

(29) Ibidem, p. 22 n. 100.

(30) F. VERCAUTEREN, Comment s'est-on défendu au IXe siècle dans l'empire franc contre les invasions normandes, in: Annales du XXXe Congrès de la Fédération archéologique et historique de Belgique, Brussel 1936, p. 123, vgl. H. VAN WERVEKE, A-t-il existé des fortifications à Saint-Omer antérieurement à 878-881, in: Revue belge de philologie et d'histoire 41, 1963, pp. 1065-1090 (herdruk in: H. VAN WERVEKE, Miscellanea Mediaevalia, Gent 1968, pp. 291-312); A. D'HAENENS, Les invasions normandes en Belgique au IXe siècle (Univ. de Louvain, Recueil de Travaux d'histoire et de philologie 38), Leuven 1967, pp. 112-122; Dez., Les invasions normandes, une catastrophe?, Parijs 1970, pp. 62-69.

(31) *Vita Bavonis*, ed. B. KRUSCH, MGH SS rer. Merov. 4, 537. De auteur van de *Vita* maakt zelfs m.b.t. zijn eigen tijd een onderscheid tussen het klooster *Ganda* en het *castrum* (ibid., p. 545: *Sepulius namque est vir Dei cum magnifico honore in loco qui dicitur Gandavum castrum, cuius nunc cenobium aperte vocatur Ganda*). Als hij gebeurtenissen uit de tijd van de stichting der abdij verhaalt, gebruikt hij zondermeer de uitdrukking *Gandavum castrum* (ibid., pp. 537, 538, 540), terwijl hij m.b.t. zijn eigen tijd *Gandavum castrum* eerder als plaatsnaam gebruikt (ibid., p. 545: *in loco qui dicitur Gandavum castrum*) en van het klooster zelf uitdrukkelijk zegt dat het nu (*nunc*) *Ganda* genoemd wordt. Vgl. in dezelfde zin DE LAET, *Archeologia* 30, p. 69.

(32) *Vita Eligii*, ed. B. KRUSCH, MGH SS rer. Merov. 4, p. 695. Vgl. VERHULST, St.-Baafsabdij, pp. 5-6.

plaatsen die geen *civitas* waren of voor versterkingen zonder meer³³, klimt het *castrum Gandavum* uit de *Vita Bavonis* minstens tot in de Merovingische tijd op. Daar echter in de Merovingische tijd geen nieuwe versterkingen werden aangelegd, doch hoogstens versterkingen uit de Romeinse tijd werden gerestaureerd, indien men ze niet eenvoudig liet vervallen of als steengroeve voor de bouw van kerken gebruikte³⁴, mogen we gerust aanvaarden dat het *castrum Gandavum* van de 9e eeuw het overblijfsel was van een romeins *castellum*³⁵.

Dit *castellum* zou, naar het oordeel van De Laet, uit de 4e eeuw dateren, toen na de Germaanse invallen van de late 3e eeuw, de *vicus Ganda*, zoals andere *vici* ten noorden van de baan Bavai-Keulen, een militaire functie kreeg en dientengevolge zijn oostelijke commerciële en industriële kernen verschrompelden, zodat weldra alleen nog het *castellum* aan de samenvloeiing van Leie en Schelde bewaard bleef³⁶.

In ieder geval hebben de opgravingen van De Laet aangetoond dat de oostelijke kern van de *vicus* in de Merovingische tijd een zuiver agrarisch karakter had, terwijl op de plaats van het *castellum* merovingische nederzettingssporen zelfs ontbreken³⁷. Het zwaartepunt van de bevolking in het begin van de 7e eeuw had zich overigens naar enkele agrarische nederzettingen meer noordoostwaarts van de latere St.-Baafsabdij verplaatst, waar Amandus, met goud hem door koning Dagobert ter beschikking gesteld, kort vóór 639 gronden liet kopen voor de eerste dotatie van zijn pas opgerichte abdij³⁸. Bij de voornaamste van deze nederzettingen, Slote, werd bovendien een belangrijk Merovingisch grafveld ontdekt³⁹.

Toch bouwde de hl. Amandus een klooster met kerk op de blijkbaar niet meer bewoonde plaats van het vroegere *castellum*⁴⁰. Deze merkwaardige gang van zaken moet verklaard worden. Men kan zich voorstellen

(33) F. VERCAUTEREN, Etude sur les civitates de la Belgique seconde (Académie Royale de Belgique, Classe des Lettres 33), Brussel 1934, pp. 350-151; J.F. NIERMEYER, Mediae Latinitatis Lexicon Minus 8, Leiden 1960, pp. 710-711.

(34) VERCAUTEREN, Annales XXXe Congrès, pp. 119-120; D'HAENENS, Invasions normandes en Belgique, pp. 113.

(35) Diederik van Sint-Truiden, auteur van een nieuwe, omstreeks 1100 in de St.-Baafsabdij geschreven *Vita Bavonis*, maakt met een opmerkelijk waarnemingsvermogen gewag van sommige toen nog zichtbare archeologische overblijfselen, die hij voor het bewijs van de hoge ouderdom van de plaats houdt. Vgl. AA SS Boll., Oct. 1, p. 244: „*Gandam accessit, castrum scilicet... Tradunt hunc locum Caium Caesarem... condidisse... Volunt alii ... Quid horum dicatur verius, dicentium arbitrio relinquamus. Nos vero antiquitatem loci ex eo recte colligimus quod pleraque vidimus ibi reperta indicia utpote muri et vasculorum cocti lateres. Praeterea quod mirum forsitan legenti videbitur, ferrea diversi sexus et aetatis calceamenta, multaque id genus, quae nos facile in assensum antiquitatis cogunt*”. Vgl. KRUSCH, MGH SS rer. Merov. 4, pp. 531-532.

(36) DE LAET, Archeologia 30, p. 68 en mondelinge mededeling. Vgl. J. MERTENS, Oudenburg et le Litus Saxonicum en Belgique, in: Helinium 2, 1962, pp. 51-53.

(37) DE LAET, *ibid*; BAUWENS - LESENNE, Bibliografisch repertorium, p. 72.

(38) VERHULST, St.-Baafsabdij, p. 119 vlgg. en 128 vlgg.

(39) BAUWENS - LESENNE, Bibliografisch repertorium, p. 74.

(40) Over de stichting van de St.-Baafsabdij: VERHULST, Handel. Maatsch. Gesch. en Oudheidk. Gent 7, pp. 1-51; Dez., St.-Baafsabdij, pp. 3-10.

dat de ruïnes van het vroegere *castellum* Amandus bruikbaar leken, zij het slechts als steengroeve⁴¹. Deze veronderstelling biedt echter nog geen verklaring voor het feit dat de zendeling de voorkeur gaf aan een onbewoonde ruïne, die op 2 tot 7 km afstand van de hoger genoemde nederzettingen lag. Voor dit feit zijn wellicht de omstandigheden van Amandus' evangelisatiewerk in het Gentse verantwoordelijk. Hierover worden wij ingelicht, niet door de *Vita Bavonis*, maar door de oudere en betrouwbare *Vita Amandi* uit het eerste derde van de 8e eeuw. Deze verhaalt hoe Amandus, toen hij zijn bekeringswerk in de *pagus Gandao* wilde aanvagen, met een geweldige vijandigheid van de plaatselijke bevolking af te rekenen had. Zijn gezellen lieten hem zelfs daarom in de steek en hij bleef alleen achter, zich voedend met het werk van zijn eigen handen. Pas nadat hij — blijkbaar met het hem door de koning ter beschikking gestelde geld — vele slaven had vrijgekocht, kon hij met hun hulp zijn evangelisatiewerk voortzetten en eindelijk een klooster met kerk stichten⁴².

De *Vita Amandi* geeft geen enkele topografische aanduiding over de preciese plaats in de streek van Gent waar de gebeurtenissen zich afspeelden. Alleen wordt gezegd dat Amandus door de vijandige bevolking herhaaldelijk in de rivier werd geduwd⁴³. Hiermede is zeer waarschijnlijk de Schelde bedoeld: de auteur van de *Vita Amandi* noemt bij het begin van zijn verhaal de Schelde om de *pagus Gandao* te lokaliseren⁴⁴. Het lijkt dus zeer onwaarschijnlijk dat Amandus zich temidden van de hem zo vijandige bevolking zou hebben gevestigd. De passage zou zelfs zo geïnterpreteerd kunnen worden dat Amandus vanuit zijn schuilplaats met een bootje via de Schelde de bevolkingsnederzetting bereikte en door de vijandige bevolking teruggedreven werd. Schuilplaats en nederzetting lagen dus blijkbaar beide aan de Schelde. Neemt men aan dat Amandus na enige tijd met de hulp van vrijgekochte slaven de abdij gebouwd heeft op dezelfde plaats die hij aanvankelijk als schuilplaats had gekozen, nl. in het aan de Schelde gelegen *castrum Gandavum*, en neemt men verder aan dat de nederzetting waarvan Amandus de bevolking zocht te bekeren, niet te ver van die plek verwijderd lag, doch enigszins afgezonderd daar-

(41) Vgl. VERCAUTEREN, *Annales XXXe Congrès*, p. 119.

(42) *Vita Amandi prima*, ed. B. KRUSCH, MGH SS rer. Merov. 5, Hannover 1910, pp. 436 vlgg., c. 13 en c. 15. Er dient opgemerkt dat c. 14, waarvan de auteur uitdrukkelijk zegt dat hij het hier heeft ingelast (*Illud etiam operae pretium huic scedulae adnectendum putavimus quod...*) en waarin sprake is van een Frankische graaf Dotto, evenals van *fratres* die in een *cellula* wonen, geen betrekking heeft op de bedrijvigheid van Amandus te Gent, doch zeer waarschijnlijk te Doornik. Vgl. J. DHONDT, *De graven van Gent*, in: *Handel. Maatsch. Gesch. en Oudheidk. Gent* 1, 1944, p. 129. Hoofdstuk 14 onderbreekt trouwens duidelijk het verhaal van c. 13 en 15, daar de vermelding van *fratres* die een *cellula* bewonen klaarblijkelijk niet past tussen de in c. 14 verhaalde vlucht van Amandus' medewerkers en de in c. 15 verhaalde stichting der abdij.

(43) MGH SS rer. Merov. 5, p. 437: *Quis enim digne enarrare sufficiat, quantas ibidem pro nomine Christi perpessus sit iniurias ... frequenter etiam et in flumine praecipitatus?*

(44) *Ibidem*, p. 436: *Per idem autem tempus, cum loca vel dioceses ob animarum sollicitudine vir Domini circuiret Amandus, audivit pagum quendam praeter fluentia Scaldi fluvii, cui vocabulum Gandao indidit antiquitas...*

van, dan houdt een lokalisering van deze bevolkingsconcentratie op de stroomopwaarts van de abdij aan de Schelde gelegen hogere zandrug ten noorden van de huidige St.-Baafskathedraal het best met alle vermelde gegevens rekening ⁴⁵.

Aldus komen wij, aan de hand van een interpretatie van de schaarse gegevens uit de *Vita Amandi*, tot een conclusie die Gysseling vroeger, op louter toponymische en topografische gronden, reeds vroeger geformuleerd had ⁴⁶.

Zij kan echter alleen volgehouden worden indien de teksten uit de 9e eeuw haar niet tegenspreken. Wij geloven niet dat dit het geval is, integendeel. Deze teksten werden o.m. uitvoerig door Blockmans, n.a.v. zijn bewijsvoering van het bestaan van een *portus* bij de St.-Baafsabdij in de 9e eeuw, behandeld ⁴⁷. Blockmans ging uit van een vermelding in het te St.-Germain bij Parijs omstreeks 865 opgestelde Martyrologium van Usuardus: „*In portu Ganda (festum) sancti Bavonis confessoris*” ⁴⁸. Daar enerzijds de St.-Baafsabdij zelf in de 9e eeuw *Ganda* werd genoemd ⁴⁹ en anderzijds het feest van de hl. Bavo wordt vermeld, lag het voor de hand dit *portus* in de onmiddellijke omgeving van de St.-Baafsabdij te lokaliseren. Hierbij aansluitend heeft Blockmans dan pogen aan te tonen dat de andere 9e-eeuwse teksten i.v.m. *Ganda* zijn lokalisatie niet tegenspreken of zelfs eerder bevestigen ⁵⁰.

Laten we achtereenvolgens beide argumenten onderzoeken. Er kan geen twijfel over bestaan dat de naam *Ganda* oorspronkelijk de plaats aanduidde waar zich de St.-Baafsabdij bevond. De naam *Ganda* is volgens Gysseling, een keltisch (zgn. „belgisch”) toponiem dat „monding” betekent. Gezien de St.-Baafsabdij gelegen was precies aan de monding van de Leie in de Schelde en bovendien zelf in de 9e eeuw *Ganda* genoemd werd, is het duidelijk dat *Ganda* in de eerste plaats, zoniet uitsluitend nog in de 9e

(45) De topografische gesteldheid van de beide Scheldeoeveren in de omgeving der St.-Baafsabdij, zowel stroomopwaarts als stroomafwaarts, biedt nauwelijks een andere mogelijkheid: vgl. M.E. DUMONT, Gent. Een steden-aardrijkskundige studie, I. (Univ. Gent, Werken uitg. Fac. Wijsb. en Letteren 107), Brugge 1951, pp. 68 vlgg., 82-83 en GYSSELING, Gent's vroegste geschiedenis, pp. 8-9.

(46) Zie hoger p. n. 12.

(47) BLOCKMANS, Handel. Soc. Emul. Brugge 82, pp. 52-83.

(48) J. DUBOIS, Le martyrologe d'Usuard. Texte et commentaire (Subsidia Hagiographica 40), Brussel 1965, p. 313.

(49) Immunitetsoorkonde van Lodewijk de Vrome, 819: „*ex monasterio quod dicitur Ganda quod est situm in pago Brabantinse*” (ed. M. GYSSELING - A.C.F. KOCH, Diplomata belgica ante annum millesimum centesimum scripta, 1950, nr. 132, p. 222) en oorkonde van Karel de Kale, 864: „*monasterii sancti Petri et sancti Bavonis quod vocatur Ganth super fluvium Scalth siti*” (ibidem, nr. 133, p. 224). Vgl. ook de hoger nr. 31 geciteerde passage uit de *Vita Bavonis*.

(50) BLOCKMANS, Handel. Soc. Emul. Brugge 82, pp. 57 vlgg. Het betreft volgende teksten: 1. „*inde ad Scaldim fluvium veniens in loco qui Gand vocatur*” (Annales Regni Francorum, ed. F. KURZE, MGH SS. rer. germ. in usum scholarum, Hannover 1895 a° 811, p. 135) (zie verder, p. 17, n. 57); 2. „*de monasterio Sancti Bavonis quod situm est iuxta Scaldim in loco Ganda vocato*” (Einhard, Translatio et miracula SS. Marcellini et Petri, ed. G. WAITZ, MGH SS 15, Hannover 1887, p. 260); 3. de hoger n. 31 geciteerde passages van de *Vita Bavonis* m.b.t. het *castrum Gandavum*.

eeuw, de naam was voor de plaats aan de Schelde waar de abdij lag⁵¹. Bij deze conclusie, die klaarblijkelijk Blockmans' stelling bevestigt, passen nochtans enkele bedenkingen. Gysseling heeft er op gewezen dat men twee groepen grafieën dient te onderscheiden : enerzijds *Gandao*, en de daarvan afgeleide latinisatie *Gandavum*, die beide oorspronkelijk de *pagus* Gent aanduiden, en anderzijds *Ganda*, met het adjectief *Gandensis*, dat oorspronkelijk de plaats aan de samenvloeiing van Leie en Schelde aanduidt. Dezelfde geleerde heeft bovendien aangetoond dat vanaf het midden van de 9e eeuw tussen beide namengroepen verwarring optreedt, omdat *Gandavum* niet enkel meer zelfstandig als gelatiniseerde naam voor de *pagus* gebruikt wordt, noch uitsluitend als gelatiniseerd adjectief afgeleid van *Ganda*, maar van dan af ook zelfstandig gebruikt wordt als naam voor een plaats, precies zoals dit voor *Ganda* reeds lang het geval was.

Het is niet zeker dat met *Gandavum*, zelfstandig gebruikt, dezelfde plaats als het oorspronkelijke *Ganda* bedoeld wordt⁵². Het duidelijkste bewijs hiervan leveren de munten die onder Karel de Kale (840-875) buiten de abdij (= *Ganda*) werden geslagen en die het opschrift *Gandavum* dragen⁵³. Het restrictief gebruik van *Ganda* voor de abdij zelf en de plaats waar zij zich bevond, nog in de tweede helft van de 9e eeuw⁵⁴, en het gelijktijdig zelfstandig gebruik van *Gandavum*, echter nooit in rechtstreeks verband met de St.-Baafsabdij, geven grond aan het vermoeden dat de verschillende taalkundige ontwikkeling en het verschillend gebruik van de namen *Ganda* en *Gandavum* zouden kunnen beantwoorden aan een verschillende topografische realiteit.

Het lijkt in deze gedachtingang bv. niet uitgesloten dat de nederzetting bij de latere St.-Janskerk, enkele honderden meter stroomopwaarts van de St.-Baafsabdij, met de naam *Gandavum* aangeduid werd of zelfs dat deze naam in de tweede helft van de 9e eeuw reeds gebruikt werd voor het gehele gebied van de middeleeuwse stad Gent⁵⁵.

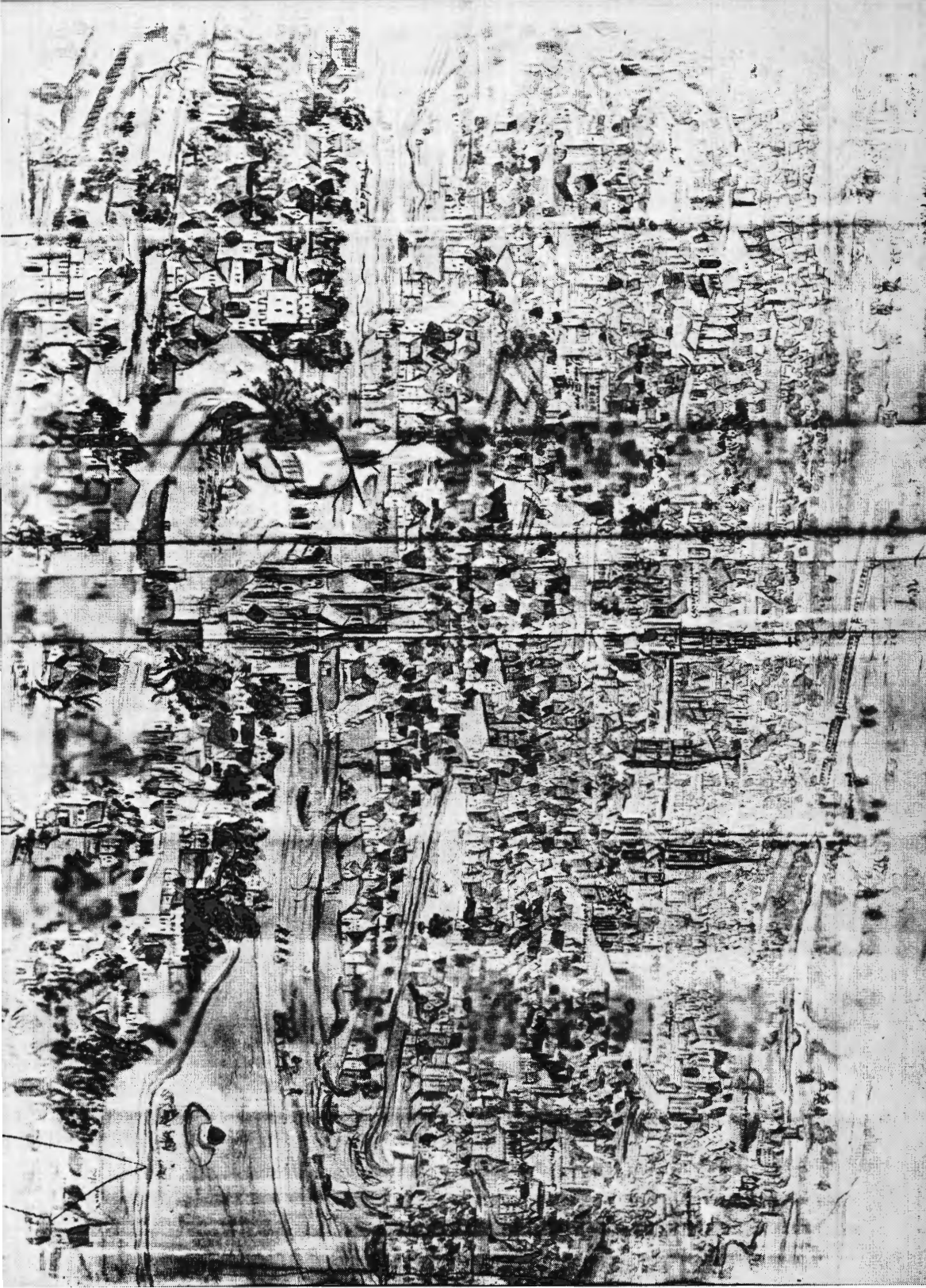
(51) M. GYSSELING, Etymologie van Gent, in: Handel. Maatsch. Gesch. en Oudheidk. Gent 1, 1944, pp. 39-53; Dez. Gent's vroegste geschiedenis, pp. 15-17; VERHULST, St.-Baafsabdij, p. 6.

(52) Zie de hierboven n. 51 geciteerde studies van GYSSELING.

(53) M. PROU, Les monnaies carolingiennes, Parijs 1896 (herdruk Graz 1969), nr. 175-177, p. 28-29; K. MORRISON - H. GRUNTHAL, Carolingian Coinage (Numismatic Notes and Monographs 158), New York 1967, p. 189. Prou nr. 175 heeft als inscriptie „*Gandavum mone*”, waaruit met zekerheid volgt dat dit type geslagen werd in een buiten de abdij gelegen muntatelier. De munten in een abdij geslagen zijn overigens meestal als zodanig te herkennen: J. LAFAURIE, Numismatique. Des Carolingiens aux Capétiens, in: Cahiers de Civilisation Médiévale 13, 1970, pp. 132-133. Anderzijds echter kwam het voor dat het type uit de tijd van Karel de Kale ook nog na zijn regering, zelfs tot in de 10e eeuw geslagen werd: vgl. PROU, Monnaies carolingiennes, S. LXXXI. M.b.t. het Gentse muntatelier zou dit kunnen betekenen dat dit in het waarschijnlijk in de laatste decennia van de 9e eeuw te dateren *novum castellum* kan ondergebracht geweest zijn, op een tijdstip toen de Sint-Baafsabdij al vernietigd was (hetgeen in 879/880 gebeurd was). Deze mogelijkheid versterkt onze opvatting betreffende de „territoriale” draagwijdte van de naam *Gandavum*.

(54) Zie hoger nr. 49.

(55) Dit is inderdaad ook de mening van GYSSELING (zie hoger n. 51). Opgemerkt mag worden dat tenslotte het ganse gebied van de middeleeuwse en van de

Schets die waarschijnlijk als voorontwerp heeft gediend voor het bekende panoramisch plan van Gent van 1534 (bereidwillig ter beschikking gesteld door Prof. Dr. A.L.J. Van de Walle, Gent).

In het licht van deze preciseringen dient de vermelding van Usuard: „*In portu Ganda (festum) sancti Bavonis confessoris*”, opnieuw bekeken te worden. Deze optekening is niet noodzakelijkerwijze zo te interpreteren dat Usuard met de naam *Ganda* alleen de plaats waar de St.-Baafsabdij lag, zou bedoeld hebben. Usuard verbleef te Parijs en was met de lokale Gentse topografie niet vertrouwd. De naam *Ganda* was hem, i.v.m. het feest van de hl. Bavo, wellicht uit oudere martyrologia, allereerst als naam voor de St.-Baafsabdij bekend⁵⁶. Anderzijds moet het hem, langs andere wegen, bekend zijn geweest dat toen te Gent een *portus* bestond. Dat Usuard *Ganda* en *portus* met elkaar verbindt bewijst bijgevolg nog niet dat dit *portus* inderdaad vlak naast de abdij gelegen was.

Reeds Blockmans moet zich bewust geweest zijn van het niet-dwingende karakter van zijn interpretatie, hij trachtte immers in de overige teksten uit de 9e eeuw steun voor zijn interpretatie te vinden. Zijn hoofdargument daarbij is echter telkens weer de tot de abdij en haar omgeving beperkte lokalisatie van de naam *Ganda*, hoewel voor het *portus*-karakter van deze plaats de door hem aangehaalde teksten geen enkel overtuigend bewijs leveren⁵⁷.

tegenwoordige stad Gent een naam (*Gandavum*, Gent) draagt die onrechtstreeks van de Sint-Baafsabdij = *Ganda* afgeleid is, hetgeen nogmaals de betekenis van deze abdij voor de vroegste stadsgeschiedenis onderstreept.

(56) M. COENS, S. Bavon était-il évêque?, in: *Analecta Bollandiana* 63, 1945, p. 238: „*Ganda monasterio sancti Bavonis episcopi*” (*Martyrologium van Hraban Maur*); vgl. Dez. Note sur le culte ancien de S. Bavon, in: *Analecta Bollandiana* 86, 1968, pp. 65-66.

(57) Zie hoger n. 50. De aangehaalde teksten noemen *Ganda* enkel een *locus*. *Locus* zou hier, zoals in andere teksten, vooral in kerkelijke zin kunnen gebruikt zijn: vgl. NIERMEYER, *Lexicon Minus* 7, p. 619. In ieder geval is het opvallend dat EINHARD, in de hoger n. 50 geciteerde passage van de *Translatio SS. Marcellini et Petri*, *Ganda* als *locus* aanduidt, terwijl in dezelfde bron Valenciennes (MGH SS XV, p. 260) en Maastricht (*ibidem*, p. 261) als *vicus* gekarakteriseerd worden. Zelfs in de hoger n. 50 geciteerde passage van de *Annales Regni Francorum* die op het bezoek van Karel de Grote aan Gent betrekking heeft, is het duidelijk dat de keizer in de abdij (= *in loco qui Gand vocatur*) zijn intrek nam, toen hij de op zijn bevel tegen de Noormannen gebouwde vloot kwam inspecteren. Terecht beklemtoont Blockmans, *Handel. Soc. Emul. Brugge* 82, p. 58, de betekenis van het feit dat Karel de Grote een vloot bouwen liet te Gent. Dit wijst erop dat de plaats toen geen zuiver agrarisch karakter meer had. Hoewel wij onlangs met nieuwe gegevens de bouw van deze vloot konden situeren in het raam van de aan de Sint-Baafsabdij opgelegde militaire verplichtingen (A. VERHULST, *Das Besitzverzeichnis der Genter Sankt-Bavo-Abtei von ca. 800* (CLM 6333), in: *Frühmittelalterliche Studien* 5, 1971, pp. 193 vlgg. inz. 216-217), is het desondanks niet mogelijk de preciese plaats te bepalen waar de vloot gebouwd werd. Klaarblijkelijk lagen de scheepswerven aan de Schelde, niet ver van de Sint-Baafsabdij, doch niet noodzakelijk er vlak naast. Men zou bv. kunnen denken aan het ten N.W. van de abdij en ten N.O. van het door ons gelokaliseerde negende-eeuwse *portus* gelegen gebied tussen de linkeroever van de Schelde en de rechteroever van de Leie, kort voor hun samenvloeiing. Dit lage, aan de noordelijke rand van de *portus*-heuvel gelegen gebied, later voor een deel *Nieuwpoort* genoemd, werd niet alleen doorsneden door talrijke kleine waterloopjes, waarvan de betekenis op het eerste gezicht niet duidelijk is, doch hier bevond zich ook de middeleeuwse houthaven en houtmarkt van de stad, *Houtbriel* genoemd (vgl. GYSSELING, *Gent's vroegste geschiedenis*, p. 50, nr. 160) en hier woonden ook alle houtbewerkers die er bovendien hun gemeenschapsgebouwen hadden: vgl. F. DE POTTER, *Gent van den oudsten tijd tot heden*, V,

Men kan hier, nog steeds in negatieve zin, aan toevoegen dat de tussen 819 en 840 in de St.-Baafsabdij geschreven *Vita Bavonis*, hoewel ze herhaaldelijk spreekt over het site van de abdij (*castrum Gandavum*), geen enkele allusie bevat op het feit dat zich naast de abdij op dat ogenblik een *portus* bevond⁵⁸.

Er is integendeel in de *Vita Bavonis* een ander gegeven voorhanden, waaraan men in dit verband tot nu toe geen aandacht heeft geschonken, en dat zeer duidelijk tegen een lokalisatie van een *portus* onmiddellijk naast de St.-Baafsabdij spreekt.

In c. 7 wordt een mirakel verhaald, waarvan de concrete omstandigheden natuurlijk moeten betrokken worden op het tijdstip van de redactie van de *Vita*, nl. 819-840⁵⁹.

Op zekere dag waren de kloosterlingen buiten het klooster gegaan om de *cella* te bouwen waar Bavo om verzocht had. Van hun kant zorgden een aantal knechten van de abdij voor cement, die ze met een kar vervoerden. Eén van de knechten was werkonwillig en ging op de kar zitten. Honden waarvan gezegd wordt dat ze „*egressi de vico*” waren, omringden hem en blaften hem aan. Hierop viel de knecht van de kar en bezweek onder het gewicht van de met hem omgevallen kar. Toen zijn gezellen merkten dat hij dood was, voerden zij zijn lichaam per schip naar het *castrum Gandavum*, om hem daar te begraven. Daar aangekomen bracht Bavo hem weer op mirakuleuse wijze tot leven. Dit verhaal werpt enkele problemen op. Zo is reeds vroeger betwisting ontstaan over de plaats waar de *cella* voor Bavo gebouwd werd. De vraag werd o.i. opgelost door Coens, die overtuigend bewees dat de *cella* gebouwd werd aan de buitenzijde van de abdijkerk en niet te Mendonk, een dorp op een tiental km ten noorden

pp. 540 vlgg.; VI, pp. 26 vlgg.; VII, pp. 213 vlgg. Een dergelijke concentratie van handwerkers gaat wellicht op oudere toestanden terug, zoals blijkt uit het voorbeeld van de Gentse lederbewerders die nog in de late Middeleeuwen daar woonden waar toevalligerwijze een schriftelijke bron uit de 10e eeuw hen had gelokaliseerd: vgl. VAN WERVEKE-VERHULST, *Handel. Maatsch. Gesch. en Oudheidk.* Gent 14, pp. 11-12.

(58) Tenzij men, op grond van de datering van de eerste vermelding van een *portus* in het Martyrologium Usuardi, d.w.z. omstreeks 865, de mening zou toegedaan zijn dat dit *portus* ten tijde van de opstelling van de *Vita Bavonis* (819-840) nog niet zou bestaan hebben: tegen zulke veronderstelling pleit nochtans onze hiernavolgende bewijsovervoering i.v.m. de in de *Vita Bavonis* vermelde *vicus*.

(59) MGH. SS. rer. Merov. 4, p. 540: „*Die quadam huius temporis fratres ipsius monasterii ad obedientiam sunt egressi, ut cellam viri Dei Bavonis construerent. Laborare igitur ceperunt manibus et aedificium fabricare. Praedicti vero abbatis Florberti homines cum vehiculo cymentum ministrarent, ex ipsis quidam nomine Attinus super plaustrum unum sedit, quem egressi de vico canes circumdederunt et ceperunt insistere fortiter. Hic autem captus laqueis diaboli repletusque est invidia, virum Dei Bavonem non erubuit blasphemare; sed omni bestia cruentior diabolus in omnibus confusus, nihil quidam ei nociturus, si virum Dei non blasphemaret, tanto eum impugnare studuit subiectum sibi, quanto ipsum perspexit ad famulatum pristinum redisse. Videns enim cruentus idola sua in Dei templa mutari, frendens rugiensque quesivit quem devoraret. Animalia itaque cum vehiculo super hominem praedictum proecit; qui oppressus hoc pondere exalavit spiritum vitae. Videns eum turba iam mortuum, cum fletu corpus eius in navi deduxerunt ad memoratum castrum Gandavum, ut tumularetur illic, sicut mos et mortuos sepe lire. Videns eum vir Domini Bavo mortuum, ingemuit dolore nimio*”.

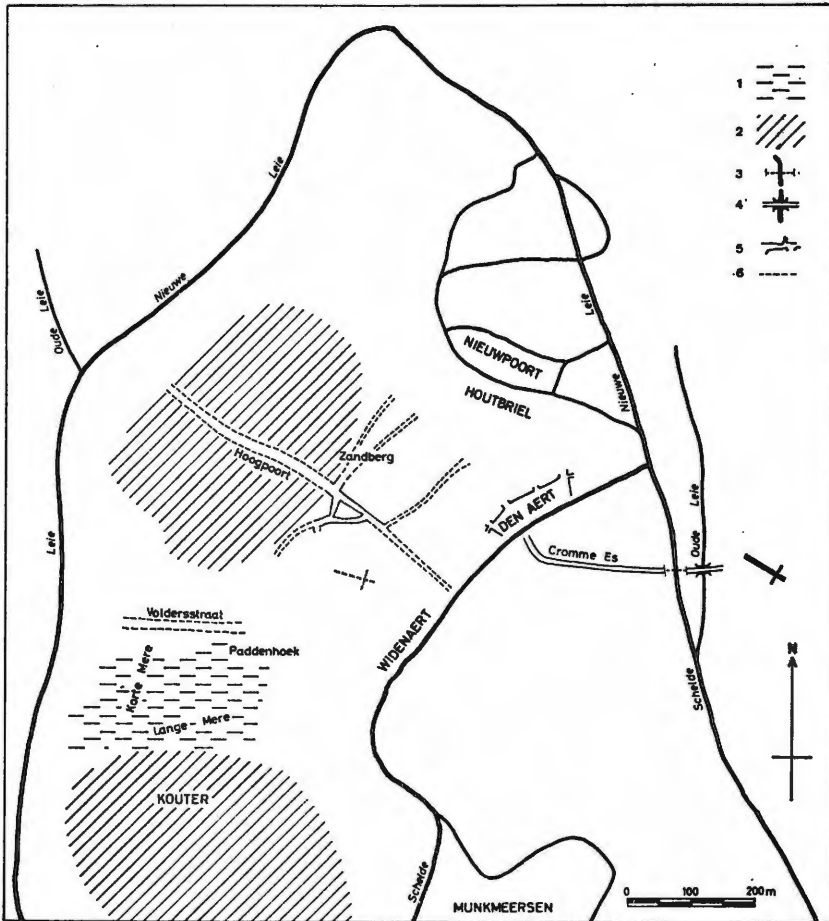

Fig. 3. - De Karolingische portus van Gent

1. Moerasland
2. Akkerland
3. Oversteekplaats
4. Brug
5. Vermoedelijk bestaande topografische aanduidingen : weg van het portus naar de St.-Baafsabdij (Cromme Es), driehoekige plaats bij de Zandberg (waarschijnlijke kern der nederzetting), aanlegplaatsen Aert, Widenaert).
6. Latere topografische aanduidingen : straten, St.-Janskerk.

abdijkerk en niet te Mendonk, een dorp op een tiental km ten noorden vast hebben⁶⁰. Men zou dus kunnen veronderstellen dat de *vicus* in de nabijheid waarvan de abdijknechten cement gingen halen voor de bouw van de *cella*, en van waaruit de honden kwamen die de werkonwillige knecht aanblaften, een nederzetting was die zich naast de abdij bevond. In die veronderstelling kan men echter onmogelijk verklaren waarom het lijk van de knecht per schip teruggevoerd werd naar het *castrum Gandavum*, d.w.z. naar de abdij. De *vicus* bevond zich dus op een grotere afstand van de abdij, dan men op het eerste gezicht zou denken en bovendien lag hij aan dezelfde rivier waaraan ook de abdij lag. Het lijkt bovendien niet uitgesloten dat de abdijknechten, gezien zij per boot met het lijk terugvoeren naar de abdij, ook per boot cement waren gaan halen in of bij de *vicus* en dat zij de kar enkel gebruikten voor het vervoer van de cement van de *vicus* tot aan de rivier.

Alleen deze interpretaties maken het verhaal volkomen logisch en begrijpelijk. Opvallend is het tenslotte dat de auteur van de *Vita Bavonis* de naam van de *vicus* niet noemt. Dit kan moeilijk anders uitgelegd worden dan door de verklaring dat de auteur aannam dat de lezer wist over welke *vicus* het ging, m.a.w. dat het een *vicus* was op niet al te grote afstand van de abdij, ja zelfs dat dit voor de abdijbewoners de *vicus* bij uitstek was in hun omgeving.

Nu hoger bewezen werd dat het *portus* Ganda uit het Martyrologium van Usuardus niet noodzakelijk in de onmiddellijke omgeving van de St.-Baafsabdij moet gelokaliseerd worden; daar anderzijds geen enkele tekst ten gunste van een dergelijke lokalisatie kan aangevoerd worden, doch integendeel uit de *Vita Bavonis* zelf het bewijs werd gehaald dat op enige afstand van de abdij in het tweede kwart van de 9e eeuw een als *vicus* aangeduide handelsplaats langs de Schelde was gelegen⁶¹, ligt het voor de hand deze *vicus* met het in het derde kwart van de 9e eeuw door Usuard vermelde *portus Ganda* te identificeren⁶² en het te lokaliseren op

(60) COENS, Anal. Boll. 63, pp. 230-231.

(61) Dat het woord *vicus* in de *Vita Bavonis* als „handelsplaats” of „kooplieden-nederzetting” moet vertaald en geïnterpreteerd worden, kan moeilijk betwijfeld worden: vgl. F. PETRI, Die Anfänge des mittelalterlichen Städtewesens in den Niederlanden und dem angrenzenden Frankreich, in: Studien zu den Anfängen des europäischen Städtewesens (Vorträge und Forschungen 4), uitg. Th. MAYER, Lindau-Konstanz 1958, p. 253.

(62) Over de betekenis van *portus* als „aan een rivier gelegen kooplieden-nederzetting”: vgl. PETRI, Anfänge, p. 259, die doet opmerken dat *portus* merkkelijk later dan *vicus* in de zuidelijke Nederlanden voorkomt, hetgeen volgens onze bronnen (*Vita Bavonis*, 819-840: *vicus*; Martyrologium Usuardi, 865-875: *portus*) voor het geval Gent bevestigd wordt. Vgl. A.C.F. KOCH, Phasen in der Entstehung von Kaufmannsniederlassungen zwischen Maas und Nordsee in der Karolingerzeit, in: Landschaft und Geschichte, Festschrift F. PETRI, Bonn 1970, pp. 318-319. In een oorkonde van Karel de Kale voor de Gentse Sint-Pietersabdij uit 870 (GYSSELING-KOCH, Diplomata Belgica, nr. 52, p. 142) wordt de Sint-Pietersabdij verkeerdelijk „in vico Gandavo” gelokaliseerd. Het betreft echter een interpolatie van het einde van de 10e eeuw: vgl. M. PROU, Examen d'un diplôme de Charles le Chauve pour Saint-Pierre de Gand, in: Bull. Comm. Royale d'Histoire 84, 1920, pp. 45-48; G. TESSIER, Recueil des actes de Charles II le Chauve, II, Parijs 1952, nr. 337, pp. 244-248.

Detail van het panoramisch plan van Gent van 1534 met op de voorgrond het karolingische *portus* in de omgeving van de Sint-Janskerk (tegenwoordige Sints-Baafskathedraal).

de zandrug langs de linkeroever van de Schelde, een paar honderd meter vóór haar samenvloeiing met de Leie waar wij met Gysseling het bestaan van een bevolkingsconcentratie in de 7e eeuw, op grond van een interpretatie van de *Vita Amandi*, hebben aanvaard⁶³. In het tweede kwart van de 9e eeuw was deze nederzetting, tenminste gedeeltelijk, tot een *vicus* of *portus* met handelskarakter uitgegroeid en als zodanig bestond zij nog in het derde kwart van de 9e eeuw. Tussen deze handelsnederzetting en de St.-Baafsabdij, van elkaar over land gescheiden door de lage gronden ten noorden van de samenvloeiing van Leie en Schelde evenals door de Leie zelf, doch met elkaar en op korte afstand door de loop van de Schelde verbonden⁶⁴, bestonden contacten die wij reeds ontmoetten in de *Vita Amandi* en in de *Vita Bavonis*⁶⁵.

Gezien het grote belang van de St.-Baafsabdij in de 9e eeuw, komt het er thans op aan die verhoudingen tussen het *portus* bij de latere St.-Janskerk en de St.-Baafsabdij nader te onderzoeken⁶⁶.

Behalve het hoger behandelde gegeven uit de *Vita Bavonis* en uit het *Martyrologium Usuardi*⁶⁷ zijn er hiervoor geen gelijktijdige teksten, zodat wij aangewezen zijn op de gegevens uit de 10e - 11e eeuw waaruit nog iets aangaande de 9e eeuwse betrekkingen tussen abdijs en *portus* zou kunnen afgeleid worden.

Meer dan eens is er in vroegere studies⁶⁸ op gewezen dat de oudste stadskerk, de in 941 gewijde⁶⁹ en alleszins vóór 964 bestaande⁷⁰ St.-Jans-

(63) Zie hoger, p. 14-15 en het in n. 45 gebruikte topografische argument, dat ook m.b.t. de lokalisering van het *portus* zijn geldigheid behoudt.

(64) Ook over land bestond er verbinding: vgl. GYSSELING, *Gent's vroegste geschiedenis*, p. 28. Deze verbinding kruiste echter tweemaal de Schelde, zodat men voor varend transport waarschijnlijk de voorkeur gaf aan de waterweg van *portus* naar abdijs of omgekeerd. Ook dit gegeven draagt wezenlijk bij tot onze interpretatie van het hoger geanalyseerde mirakelverhaal uit de *Vita Bavonis*.

(65) Zie hoger, p. 14.

(66) Vanzelfsprekend in de tijd vóór de vernieling van de abdijs door de Noormannen, d.i. vóór 879; daarover verder p. 23.

(67) Ons hoger, p. 17 gemaakt voorbehoud indachtig nopens de geringe trouwheid van Usuard met de lokale Gentse toestanden, mag thans een interpretatie van de betrokken passage uit zijn *Martyrologium (in portu Ganda festum sancti Bavonis confessoris)*, als zou het feest van de hl. Bavo ook in het *portus* gevierd worden zijn, niet als bewijs voor de tussen abdijs en *portus* bestaande betrekkingen aangevoerd worden.

(68) Ph. GRIERSON, *The early abbots of St. Bavo's of Ghent*, in: *Revue Bénédictine* 49, 1937, p. 58 n. 3; L. VOET, *De brief van abt Othelbold aan gravin Otgiva, over de relikwieën en het domein van de Sint-Baafsabdij te Gent (1019-1030)*, Brussel 1949, p. 52.

(69) Oorkonde van bisschop Transmar van Noyon-Doornik van 941, ed. H. PIRENNE, *Note sur un manuscrit de l'abbaye de Saint-Pierre de Gand*, in: *Bull. Comm. Royale d'Histoire* 64, 1895, pp. 125-126: „*capellam insuper que in eodem portu constructa nuper populo fuerat... dedicavi XVII kl. maii in honore sancti Iohannis Baptiste et sanctorum confessorum Vedasti, Bavonis... ut perpetua libertate ad Blandinium respiceret...*”; Betreffende datering en kritiek: A.C.F. KOCH, *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299*, 's-Gravenhage 1970, nr. 31, p. 53, waar deze oorkonde op „waarschijnlijk 941, nov. 28 - dec. 24” gedateerd wordt. Vgl. ook het zgn. *Preceptum Transmari* van 947, ed. A. FAYEN, *Liber Traditionum Sancti Petri Blandiniensis*, Gent 1906, nr. 62, pp. 54-58, thans door KOCH, *Oorkondenboek*, nr. 33, pp. 56-57, op „948 maart 11” gedateerd. De chronologie

kerk (tegenwoordige St.-Baafskathedraal), niet alleen toegewijd aan de hl. Johannes de Doper en aan de hl. Vedastus, doch eveneens, hoewel in derde orde, aan de hl. Bavo ⁷¹. De toewijding aan de hl. Bavo heeft een meer dan gewone betekenis, wanneer men bedenkt dat de St.-Janskerk een dochterkerk was van de St.-Pietersabdij ⁷², die precies vanaf het midden van de 10e eeuw in een hevige rivaliteitstvist met de St.-Baafsabdij verwickeld was ⁷³. Het is dan ook weinig waarschijnlijk dat de St.-Pietersabdij bij de oprichting van St.-Jans uit eigen beweging de hl. Bavo aan het patrocinium zou toegevoegd hebben. Sommige historici hebben dit probleem dan ook proberen op te lossen door de veronderstelling dat de relikwieën van de hl. Bavo, bij hun terugkeer te Gent tussen 911-918 en 937, tijdelijk in de St.-Janskerk werden ondergebracht ⁷⁴, omdat de St.-Baafsabdij, sinds haar vernieling door de Noormannen, toen nog niet wederopgebouwd was ⁷⁵. Afgezien van de vraag of op dat tijdstip de St.-Janskerk reeds bestond ⁷⁶ is deze verklaring nu overtuigend weerlegd door het onderzoek van Van Werveke en Verhulst, die bewezen dat de relikwieën van de hl. Bavo in de kapel van het *novum castellum* op de linker Leieoever na hun terugkeer te Gent tijdelijk werden gedeponeerd ⁷⁷.

De opneming van de hl. Bavo in het patrocinium van St.-Jans moet dus een voor de St.-Pietersabdij onoverkomelijke oorzaak hebben gehad. Nu we tot de overtuiging zijn gekomen dat het *portus* bij St.-Jans reeds in de 9e eeuw bestond en we anderzijds het grote belang kennen van de St.-Baafsabdij vóór de Noormanneninval, ligt het voor de hand te veronderstellen dat de opname omstreeks het midden van de 10e eeuw, van de hl. Bavo in het patrocinium van de nieuwe St.-Janskerk aan oudere, meer bepaald 9e eeuwse religieuze en kerkelijke banden tussen het *portus* en de hl. Bavo en dus tussen *portus* en St.-Baafsabdij herinnert. Deze veronderstelling werpt dan meteen de vraag op, gezien de St.-Janskerk waarschijnlijk pas

van de hervorming van de Sint-Pietersabdij in de veertiger jaren van de 10e eeuw dient, in het licht van de door KOCH voorgestelde dateringen, aan een nieuw onderzoek te worden onderworpen.

(70) GYSSELING-KOCH, *Diplomata Belgica*, nr. 60, p. 156: „*In ipso quoque portu omnes mansioniles, cum ecclesia in eo sita*” (Oorkonde van koning Lotharius voor de Sint-Pietersabdij, 22 Februari 964).

(71) Zie n. 69. I.v.m. het patrocinium van de hl. Johannes dient aangestipt dat de Sint-Pietersabdij in de veertiger jaren van de 10e eeuw „*Jobannis-monasterium*” werd genoemd: vgl. VERHULST, *Hand. Maatsch. Gesch. en Oudheidk. Gent* 7, pp. 39-40. Wellicht daarom werd de dochterkerk van de abdij in het *portus* aan de hl. Johannes toegewijd.

(72) Vgl. n. 69.

(73) Over deze strijd: O. HOLDER-EGGER, *Zu den Heiligengeschichten des Genter Sint-Bavoklosters*, in: *Historische Aufsätze dem Andenken an G. WAITZ gewidmet*. Hannover 1883, pp. 622-665; VERHULST, *Handel. Maatsch. Gesch. en Oudheidk. Gent* 7, pp. 3-4, 24 vlgg.; COENS, *Anal. Boll.* 86, pp. 40 vlgg.; VLEESCHOUWERS, *Dict. d'hist. et de géogr. eccl.*, fasc. 97, Kol. 510-512.

(74) GRIERSON, *Revue Bénédictine* 49, p. 58; BLOCKMANS, *Stadspartriciaat*, p. 109, n. 1.

(75) VERHULST, *Sint-Baafsabdij*, pp. 58 vlgg.

(76) In de hoger n. 69 geciteerde oorkonde van 941 wordt gezegd dat de St.-Janskerk pas kort voordien gebouwd was („*constructa nuper*”).

(77) VAN WERVEKE-VERHULST, *Handel. Maatsch. Gesch. en Oudheidk. Gent* 14, pp. 8-10.

kort vóór het midden van de 10e eeuw werd opgericht, waar de bewoners van het *portus* in de 9e eeuw ter kerke gingen. Hiervoor kwamen enkel de St.-Baafsabdij en de St.-Pietersabdij in aanmerking⁷⁸. Gezien de St.-Baafsabdij in de 9e eeuw veel belangrijker was dan St.-Pieters en gezien de afstand van het *portus* tot St.-Pieters het dubbele bedraagt van de afstand tot St.-Baafs, ligt het voor de hand te veronderstellen dat het religieuze en kerkelijke leven van de *portus*-bewoners op de St.-Baafsabdij was afgestemd. Voor deze veronderstelling bezitten we één rechtstreeks argument uit een geschreven bron : het bekende verhaal uit de *Miracula Bavonis* van een geruïneerd handelaar (*quidam negotiatorum*) die gaat bidden in de abdijkerk van St.-Baafs en er een gouden kelk steelt die na een voornaam kerkelijk feest (*praecipuae festivitatis ... peracta missarum sollempnia*) op het altaar was vergeten⁷⁹. Zoals Van Werveke het door de interpretatie van de wending *quidam negotiatorum* waarschijnlijk maakte, woonde deze handelaar wellicht in het *portus*⁸⁰. Doch zelfs als het een vreemde handelaar betrof, blijft het feit belangrijk dat hij uit het *portus*, waar hij ongetwijfeld zaken had gedaan, naar de St.-Baafsabdij kwam om te bidden.

Hoewel de auteur van de *Miracula Bavonis* deze episode vóór de Noormanneninvval van 851 in zijn chronologisch goed gestructureerd verhaal inlast, moet men zich toch afvragen of ze geen betrekking heeft op het tijdstip waarop de *Miracula* geschreven werden, nl. de tweede helft van de 10e eeuw. Men zou van mening kunnen zijn dat de tijdsafstand tussen de eerste helft van de 9e eeuw en de tweede helft van de 10e eeuw te groot is om de verhaalde feiten op de 9e eeuw te betrekken, vooral wanneer men een onderbreking in de mondelinge overlevering van St.-Baafs tussen beide tijdstippen voor waarschijnlijk houdt⁸¹. Hiertegen kan echter ingebracht worden dat de auteur van de *Miracula* over een aantal feiten uit de 9e-eeuwse geschiedenis van St.-Baafs bijzonder nauwkeurig is ingelicht⁸², zodat het geenszins uitgesloten is dat ook voor het verhaal van de *negotiator* de auteur over een betrouwbare overlevering uit de 9e eeuw beschikte⁸³. Anderzijds kan met recht de vraag gesteld worden, indien men het verhaal toch op de tweede helft van de 10e eeuw wil betrekken, waarom de *negotiator*, die ongetwijfeld in het *portus* verbleef, in de St.-Baafsabdij ging bidden, eerder dan in de toen reeds bestaande St.-Janskerk.

De hypothese dat in de 9e eeuw de abdijkerk van St.-Baafs als bidplaats voor de bewoners van het *portus* bij de Zandberg fungeerde, heeft belangrijke konsekwenties voor de opvattingen over de verdeling tussen de St.-Baafs- en de St.-Pietersabdij van hun respectievelijke kerkelijke en domaniale rechtsgebieden op het grondgebied van de latere stad Gent.

(78) G. DE CLERCQ, De kerkelijke instellingen te Gent in verband met de oudste stedelijke geschiedenis, in: Nederlandsche Historiebladen 2, 1939, pp. 117-135.

(79) *Miracula Bavonis*, ed. O. HOLDER-EGGER, MGH, SS. 15, Hannover 1888, p. 592. Over dit verhaal: VAN WERVEKE, Kritische Studiën, pp. 45-46; BLOCKMANS, Stadspatriciaat, pp. 149-150.

(80) VAN WERVEKE, Kritische Studiën, p. 46.

(81) VAN WERVEKE, Kritische Studiën, p. 46 n. 1.

(82) VERHULST, Sint-Baafsabdij, pp. 35 vlgg.; Dez., Frühmittelalterliche Studiën 5, p. 218.

(83) Prof. VAN WERVEKE verklaarde ons dat hij sedert jaren zijn hoger n. 81 geciteerde mening verlaten heeft en onze opvatting bijtreedt.

Sedert de herinrichting van beide Gentse abdijen omstreeks het midden van de 10e eeuw vormt de binnenste loop van de Leie te Gent (de zgn. Nieuwe Leie) de grens zowel van hun patronaatsgebied als van hun grondbezit: de linkeroever van de Leie behoorde in kerkelijk en domaniaal opzicht tot St.-Baafs, de rechteroever, d.w.z. het gebied binnen de bocht van de Leie, tot St.-Pieters⁸⁴. Deze opvallende verdeling heeft steeds de aandacht van de historici opgewekt. Men heeft er het gevolg in gezien van een opzettelijke bewuste verdeling van een gemeenschappelijk domein van beide abdijen, waarvan men geloofde dat ze tot in de tijd van Karel de Grote gemeenschappelijke abten gehad hadden. De scheiding van hun domein te Gent met de Leie als grens zou in het begin van de 9e eeuw plaats hebben gevonden en deze grens zou bij de verdeling van het gebied in parochies, die men rond hetzelfde tijdstip dateerde, in acht genomen zijn⁸⁵. Sedert wij hebben bewezen dat beide abdijen van bij hun stichting onafhankelijk van elkaar zijn geweest en een eigen afzonderlijk domeinbezit hebben gehad⁸⁶, moet deze verklaring verworpen worden. Een nieuwe bevredigende verklaring voor het bijzondere, ogenschijnlijk systematische karakter van deze grens, hadden wij echter evenmin gevonden⁸⁷.

Door de hoger verworpen nieuwe inzichten betreffende de rol van de St.-Baafsabdij t.o.v. het *portus* in de 9e eeuw, minstens op kerkelijk gebied; is thans echter wellicht een oplossing voor dit probleem mogelijk. Hiertoe gaan we uit van het feit dat het vroegste bewijs voor het bestaan van een verdeling tussen de kerkelijke en domaniale rechtsgebieden van beide Gentse abdijen die de Leie als grens heeft, slechts uit het midden van de 10e eeuw dateert⁸⁸, precies uit de tijd toen nagenoeg gelijktijdig beide abdijen, na de troebele Noormannentijd, opnieuw ingericht en hun kerkelijk en bezitsressort duidelijk bepaald werden⁸⁹. We stellen ons m.a.w.

(84) VAN WERVEKE, Kritische Studiën, pp. 32-40; L. VOET, Over de stichting en de vroegste geschiedenis der Sint-Pieters- en Sint-Baafsabdijen te Gent, in: Handel. Maatsch. Gesch. en Oudheidk. te Gent 1, 1944; pp. 98 vlgg.; VERHULST, Sint-Baafsabdij, p. 121 n. 8-9, 126 n. 29, 181-182. Vgl. verder n. 144.

(85) VAN WERVEKE, Kritische Studiën, p. 91; DE CLERCQ, Nederlandsche Historiebladen 2, pp. 122-123; VOET, Handel. Maatsch. Gesch. en Oudheidk. Gent 1, pp. 98 vlgg.

(86) VERHULST, Handel. Maatsch. Gesch. en Oudheidk. Gent 7, pp. 47-51; Dez., Frühmittelalterliche Studiën 5, pp. 217-218.

(87) VERHULST, Sint-Baafsabdij, p. 126 n. 29 en pp. 181-183.

(88) Oorkonde van Graaf Arnulf voor de Sint-Pietersabdij van 8 Juli 941 (thans door KOCH, Oorkondenboek, nr. 35, pp. 59-60, op 8 juli 949 gedateerd), ed. GYSSELING-KOCH, Diplomata Belgica, nr. 53, p. 145: „*id est censum quod accipitur de mansionibus que site sunt in portu Gandavo a flumine Scalda usque ad decursum fluminis Legie*”; Oorkonde van Koning Lotharius voor de Sint-Baafsabdij van 5 Mei 966, ed. GYSSELING-KOCH, Diplomata Belgica, nr. 135, p. 229: „*Omnes mansioniles ultra Legiam de portu Gandavo*”.

I.v.m. deze teksten zie verder p. 35, n. 145 en anderzijds de hoger n. 84 en 85 geciteerde studies. Vgl. ook de hoger n. 69 geciteerde oorkonde van bisschop Transmar voor de Sint-Pietersabdij (941).

(89) Betr. deze hervorming: VERHULST, Sint-Baafsabdij, pp. 58 vlgg. en de daar geciteerde oudere studies. Sedertdien moet ook met de door KOCH, Oorkondenboek, nrs. 30, 31, 33, 35 voorgestelde nieuwe dateringen rekening gehouden worden. Een nieuwe overzichtelijke behandeling van de hervorming is dan ook gewenst.

de vraag of deze territoriale verdeling niet ter gelegenheid van de hervormingen in beide abdijen omstreeks het midden van de 10e eeuw voor het eerst aldus werd vastgelegd. De gelijktijdigheid en het parallelisme in de herinrichting van beide abdijen op dat ogenblik⁹⁰ maakt een dergelijke veronderstelling reeds waarschijnlijk. Anderzijds is tot nu toe te weinig aandacht besteed aan het feit dat de oprichting van de St.-Janskerk, zowel chronologisch als anderszins nauw samenhangt met de abdiyhervorming⁹¹. Tot nu toe werd de oprichting van deze kerk in de eerste plaats gezien als het natuurlijke gevolg van de ontwikkeling en uitbreiding van een meer westwaarts, aan de Leie gelegen *portus* tijdens de eerste helft van de 10e eeuw⁹². Nu wij tot de overtuiging zijn gekomen dat reeds in de 9e eeuw, in de onmiddellijke omgeving van de latere St.-Janskerk er een *portus* bestond dat in kerkelijk opzicht op de St.-Baafsabdij was georiënteerd, lijkt de vroegere voorstelling, waarvan Van Werveke reeds in 1954 de zwakheid aantoonde⁹³, minder vanzelfsprekend. Men mag inderdaad niet uit het oog verliezen dat de St.-Baafsabdij als kerkelijk centrum sedert 879 had opgehouden te bestaan, maar dat anderzijds de St.-Pietersabdij, na een korte onderbreking van 879 tot omstreeks 892, haar bestaan had kunnen voortzetten. Tijdens de eerste helft van de 10e eeuw was de St.-Pietersabdij zelfs de enige kerkelijke instelling te Gent⁹⁴. Ze heeft hieruit, bij de wederinrichting van de Gentse abdijen door graaf Arnulf de Grote, bisschop Transmar van Noyon-Doornik en Gerard van Brogne in de jaren 940-950, een zodanig voordeel weten te halen, dat zij voor lange tijd in alle opzichten — geestelijk en materieel — de overhand heeft gehad op de minder begunstigde St.-Baafsabdij⁹⁵.

Het is daarom goed denkbaar dat de St.-Pietersabdij van de uitschakeling van de St.-Baafsabdij tijdens de eerste decennia van de 10e eeuw heeft gebruik gemaakt om vlak naast het *portus* een afhankelijke kapel op te richten en dat zij van haar bevoorrechte behandeling bij de hervorming van beide Gentse abdijen in de jaren 940-950 heeft gebruik gemaakt om deze feitelijke toestand door de overheid te doen erkennen, door enerzijds de St.-Janskerk door bisschop Transmar te laten wijden en door anderzijds haar parochiale macht binnen de Leiebocht tegenover die van de St.-Baafsabdij in een grafelijke oorkonde te laten vastleggen⁹⁶. De St.-Baafsabdij heeft zich blijkbaar noodgedwongen bij deze gang van zaken moeten neer-

(90) Zie n. 89.

(91) Zij werd in 941 door Transmar, bisschop van Noyon-Doornik, gewijd (vgl. hoger n. 69). Transmar speelde een belangrijke rol in de hervorming van beide Gentse abdijen en de hervorming van Sint-Pieters had precies in 941 plaats: vgl. de hoger n. 89 geciteerde werken.

(92) VAN WERVEKE, Gand, pp. 18-19; DHONDT-DE KEYSER, Gent, p. 17.

(93) Zie hoger, p. 6.

(94) VERHULST, Sint-Baafsabdij, pp. 42 en 58.

(95) VERHULST, a.w., pp. 60-65.

(96) Zie hoger, p. 23-24. Vgl. de hoger n. 69 geciteerde oorkonde van bisschop Transmar en de hoger n. 88 geciteerde oorkonde van graaf Arnulf („*decimam quam pro remedio animarum suarum Deo exsolvere debent in ipso commanentes portu*”). Vgl. ook de oorkonde van koning Lotharius voor de Sint-Pietersabdij van 22 februari 964, ed. GYSSELING-KOCH, *Diplomata belgica*, nr. 60, p. 156: „*in ipso quoque portu omnes mansioniles, cum ecclesia in eo sita*”.

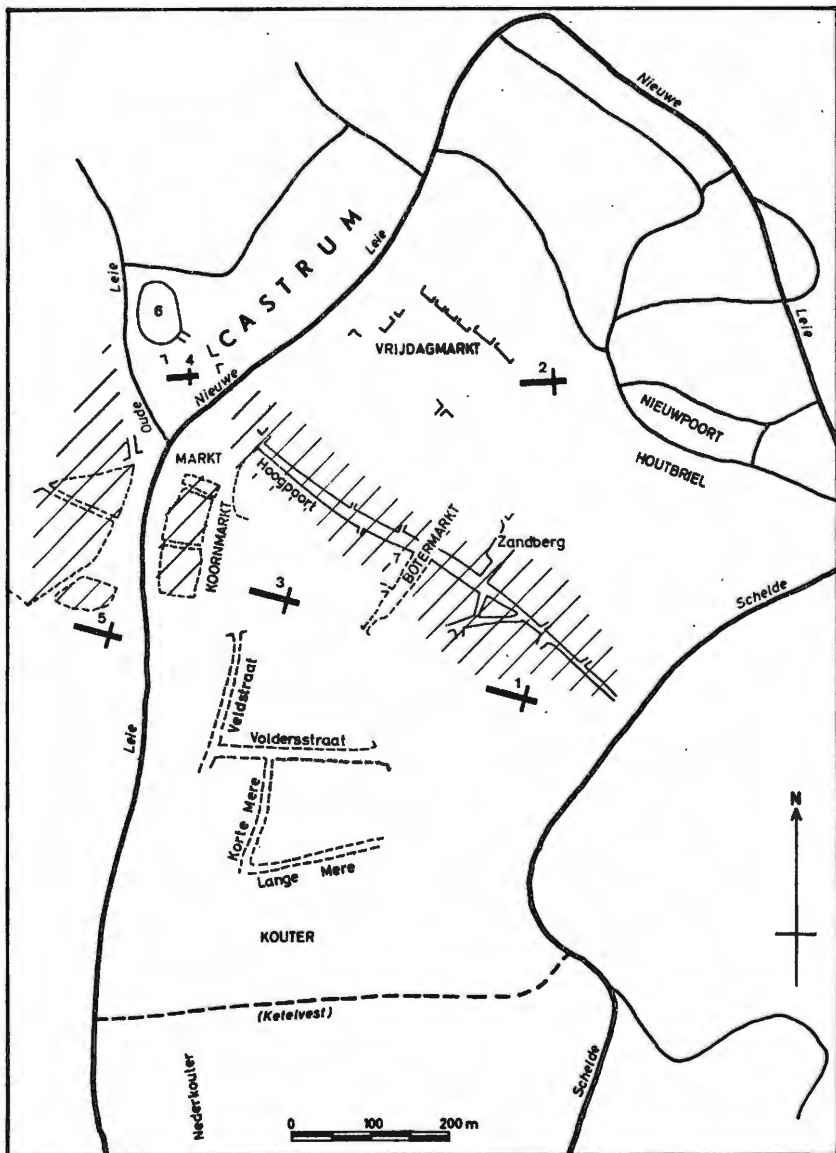

Fig. 4. - *Portus* en *Castrum* in de 10e-11e eeuwen

1. St.-Janskerk
2. St.-Jacobskerk
3. St.-Niklaaskerk
4. St.-Veerlekerk
5. St.-Michielkerk
6. Gravensteen

De arcering duidt het 10e-eeuwse *portus* aan.

leggen en dit kan één van de oorzaken geweest zijn van de scherpe rivaliteit die vanaf dat ogenblik tussen beide Gentse abdijen ontstond⁹⁷.

Tegen een dergelijke voorstelling kan één bezwaar aangevoerd worden: de verklaring nl. van graaf Arnulf dat zijn schenking van een aantal goederen en rechten aan de St.-Pietersabdij o.m. „*censum quod accipitur de mansionibus que site sunt in portu Gandavo a flumine Scalda usque ad decursum fluminis Legie et decimam quam ... exsolvere debent in ipso commanentes portu; naulum quoque quod a pretereuntibus exigitur...*”, in feite slechts een restitutie („*reddidi*”) was⁹⁸.

Dit zou betekenen, aldus de interpretatie Van Werveke⁹⁹, dat de grond van het *portus* binnen de Leiebocht en het daar geheven tiend, reeds in de 9e eeuw aan de St.-Pietersabdij zouden toebehoord hebben. Deze interpretatie van een grafelijke oorkonde brengt de stelling die wij tot nu toe i.v.m. het *portus* van de 9e eeuw en zijn verhouding tot de St.-Baafsabdij ontwikkeld hebben, grotendeels in het gedrang. De weerlegging ervan is echter geen onmogelijke opgave.

Over het Gentse domein van de St.-Pietersabdij in de 9e eeuw zijn wij toevallig goed ingelicht, dank zij een beschrijving (*descriptio*) ervan uit de jaren ± 820-840 of ± 820-879, waaraan Ganshof een uitvoerige en nauwkeurige studie heeft gewijd¹⁰⁰. Uit deze studie blijkt dat de meest noordelijke grens van het St.-Pietersdomein tussen Leie en Schelde te Gent in de 9e eeuw samenviel met het lage moerassige gebied aan de noordrand van de „Kouter”, dat de naam „Lange Mere” draagt¹⁰¹. Anderzijds is de Voldersstraat, ten noorden van de Lange Mere, nog in de 11e eeuw de zuidelijke grens van het *portus*¹⁰². Het is dus bijna zeker dat het *portus* in de 9e eeuw niet tot het domein van de St.-Pietersabdij behoorde¹⁰³. Zoals Gysseling met toponymische en topografische argumenten heeft aangetoond vormde de nederzetting, waarvan wij geloven dat zij in de 9e eeuw tot *portus* evolueerde, voordien een zelfstandige agrarische eenheid, niet ingeschakeld in een groter domaniaal geheel¹⁰⁴, waarvan ook elders in de Gentse omgeving tijdens de vroege Middeleeuwen verschillende voor-

(97) Zie hoger n. 73.

(98) GYSSELING-KOCH, *Diplomata Belgica*, nr. 53, p. 145.

(99) VAN WERVEKE, *Kritische Studiën*, p. 33.

(100) Ed. GYSSELING-KOCH, *Diplomata Belgica*, nr. 49, IV (3), p. 128; F.L. GANSHOF, *Le domaine gantois de l'abbaye de Saint-Pierre-au-Mont-Blandin à l'époque carolingienne*, in: *Revue belge de philologie et d'histoire* 26, 1948, pp. 1021-1041.

(101) GANSHOF, *Belg. Ts. Fil. en Gesch.* 26, p. 1028. Vgl. kaart, fig. 3, p. 19.

(102) VAN WERVEKE, *Gand*, p. 20. Pas omstreeks 1150 waarschijnlijk hebben patriciërshuizen de nederige woningen van de volders in de Voldersstraat verdrongen, want in 1213 verschijnt voor de eerste maal de patriciërnaam *Uter Volrestrate* (BLOCKMANS, *Stadspatriciaat*, pp. 93 en 245), terwijl het bekend is dat familienamen tijdens de tweede helft van de 12e eeuw ontstonden.

(103) Reeds GANSHOF, art. cit., p. 1026 vestigde er de aandacht op dat de gegevens van de 9e eeuwse *descriptio* niet overeenstemmen met de structuur van het Gentse bezit van Sint-Pieters, zoals de oorkonde van graaf Arnulf van 941-949 het doet kennen.

(104) GYSSELING, *Gent's vroegste geschiedenis*, pp. 18 vlgg.

beelden aan te wijzen zijn¹⁰⁵. Deze langs negatieve weg verkregen adstructie voor de voronderstelling dat de *portus-bodem* in de 9e eeuw geen deel uitmaakte van het St.-Pietersdomein tussen Leie en Schelde, volstaat niet om de interpretatie van de zgn. restitutie door graaf Arnulf van de cijns en het tiend van de *portus-bodem* aan St.-Pieters, als grafelijk gebied binnen de Leiebocht te weerleggen.

Een nauwkeuriger tekstinterpretatie van de oorkonde van Arnulf toont echter aan dat deze algemene draagwijdte van het diploma, wat de oorsprong van de erin opgesomde goederen betreft, moet beperkt en genuanceerd worden. In de eerste plaats moet opgemerkt worden dat de woorden *reddere en restituere* in de *narratio* in zeer algemene zin gebruikt worden, en ten dele ontleend zijn aan de weinig betrouwbare *Ratio Fundationis*¹⁰⁶ waarmede het *Liber Traditionum* van St.-Pieters aanvangt¹⁰⁷. Hetgeen echter vooral opvalt is dat in de *dispositio* bij alle elementen van de schenking een dispositief werkwoord herhaald wordt: voor de rechten van St.-Pieters op de cijns, het tiend en de tol in het *portus* is dit werkwoord echter niet *reddidi*, doch *concessi*¹⁰⁸. Eindelijk betekent de eigenaardige wending „*censum quod accipitur*”, niet noodzakelijk, zoals Van Werveke terecht opmerkte dat de St.-Pietersabdij deze cijns reeds vroeger geheven had¹⁰⁹.

Tenslotte lijkt het ons van belang te herinneren aan het feit dat de St.-Pietersabdij, i.v.m. de goederenschenking van Arnulf de Grote, niet gearzeld heeft, in het *Liber Traditionum* dat zij als bewijsstuk met het oog op deze goederenrestitutie heeft aangelegd, rechtstitels op te nemen van goederen die in de 9e eeuw aan de St.-Baafsabdij hadden toebehoord om deze, mits bepaalde handige tekstwijzigingen, als vroeger bezit van St.-Pieters te doen doorgaan¹¹⁰. Hoewel wij, door te herinneren aan dit aspect

(105) Vgl. A. VERHULST, *Histoire du paysage rural en Flandre*, Brussel 1966, pp. 120 vlgg., 129 vlgg.

(106) Daarover VERHULST, *Handel. Maatsch. Gesch. en Oudheidk.* Gent 7, pp. 36 vlgg.

(107) GYSSELING-KOCH, *Diplomata Belgica*, nr. 53, p. 145: „*Permissu tandem regis Ludouici atque cum episcopo Transmaro... consilio habito, reddens restitui loco sancto partim ex his redditibus terre quos beatissimus Amandus impetrauit a regibus... partimque ex his que fideles... largiti sunt tempora. Et si non omnia saltem reddidi aliqua que predecessorum meorum tempore inde sunt abstracta, queque estimavi sufficere monachis... id est censum quod accipitur... et decimam..., naulum quoque... concessi; floralia prati... illorum cedo potestati; molendinum... capellam... ceteraque omnia que in carta abbatis Einhardi scripta habentur, reddidi... In pago denique Flandrensi... pastoralia... terram ad alendas oves... medietatem fisci mei... ut habeant, teneant atque possideant, totis viribus concupisco. In pago etiam Hainau... reddo. In pago etiam Quasa... reddidi...*”.

(108) Vgl. n. 107: „*queque estimavi sufficere monachis ob amorem Xristi ibidem morantibus, id est censum quod accipitur de mansionibus que site sunt in portu Gandavo a flumine Scalda usque ad decursum fluminis Legie et decimam quam... exsolvere debent in ipso commanentes portu, naulum quoque quod a pretereuntibus exigitur, supradicti monasterii reliquiis CONCESSI...*”. Vergelijk ook verder p. 29, n. 111.

(109) VAN WERVEKE, *Kritische Studiën*, p. 33. Dezelfde opmerking zou t.a.v. de gelijkaardige wending „*naulum quod exigitur*” gemaakt kunnen worden.

(110) A. VERHULST, *Kritisch onderzoek over enkele aantekeningen uit het Liber Traditionum der Sint-Pietersabdij te Gent*, in verband met het oudste grond-

Detail van een kaart van ca. 1547 (Stadsarchief Gent) waarop staan afgebeeld het Spanjaardkasteel (met de overblijfselen van de Sint-Baafsabdij) en de waterlopen, bruggen en poorten in de omgeving.

van het optreden van St.-Pieters, niet willen suggereren dat de *portus*-bodem in de 9e eeuw eigendom zou geweest zijn van St.-Baafs, houdt deze vaststelling toch op haar beurt de waarschuwing in dat de goederenschenking van Arnulf aan St.-Pieters niet zonder meer, noch wellicht in haar geheel als een eenvoudige restitutie van vroeger 9e-eeuws abdijbezit mag aangezien worden. In het bijzonder geldt dit voor die goederen waarvan niet met teksten bewezen kan worden dat zij reeds in de 9e eeuw eigendom waren van St.-Pieters. Welnu, de enige goederen in het diploma van Arnulf waarvoor zulks niet kan bewezen worden — afgezien van diegene die Arnulf uit zijn eigen bezit voor het eerst aan St.-Pieters heeft geschonken — houden precies verband met het *portus*, nl. de *census de mansionibus*, de *decima* en het *naulum*¹¹¹.

De waarschijnlijkheid dat de St.-Pietersabdij vóór de schenking van Graaf Arnulf de Grote en meer bepaald in de 9e eeuw geen kerkelijke of eigendomsrechten bezat in het *portus*, mag na onze bewijsvoering wel zeer groot geacht worden. Dit betekent anderzijds weer niet dat hiermede het probleem van de rechtstoestand van het *portus* tijdens de 9e eeuw op positieve wijze zou opgelost zijn; teksten hierover ontbreken geheel. Zo is het niet uitgesloten dat de rechtsmacht in het *portus* in de 9e eeuw toebehoorde aan de koning en aan zijn vertegenwoordiger, de gouvgraaf. De rechten waarover graaf Arnulf vóór de schenking aan St.-Pieters in het *portus* ongetwijfeld beschikte (o.m. t.a.v. het *naulum*) hoeven immers niet noodzakelijk uit zijn functie van lekeabt van Sint-Pieters afgeleid te worden¹¹². De rechtsmacht in het *portus* heeft hij overigens ook later voor zichzelf behouden¹¹³. Het lijkt ons derhalve weinig waarschijnlijk dat de immuniteit van één van beide abdijen zich over het *portus* in de 9e eeuw zou hebben uitgestrekt¹¹⁴. Uit deze rechtstoestand van het *portus*

bezit der Sint-Baafsabdij te Gent, in: Bull. Com. Royale d'Histoire 119, 1954, pp. 143-181.

(111) GYSSELING-KOCH, *Diplomata Belgica*, p. 145 (vgl. hoger n. 107): — „*floralia prati que adjacent ipsi portui (cedo)*”: vermeld in de *descriptio* van de 9e eeuw; vgl. GANSHOF, Belg. Ts. Fil. en Gesch. 26, pp. 1028-1029.

— „*molendinum ... in ... Absna (reddidi)*”: bezit te Afsnee reeds geattesteerd in de 8e eeuw: GYSSELING-KOCH, *Dipl. belg.*, p. 130 (met vermelding van *farinaries* onder de afhankelijkheden).

— „*capellam ... in villa Meron (reddidi)*”: schenking uit de tijd van Einhard: GYSSELING-KOCH, a.w. p. 129.

— „*vineam ... ceteraque omnia que in carta abbatis Einhardi scripta habentur (reddidi)*”: oorkonde van Einhard: GYSSELING-KOCH, a.w., p. 127.

— *In pago denique Flandrensi ... etc. (ut habeant ... concupisco)*”: schenkingen van Arnulf uit eigen bezit.

— „*In pago etiam Hainau ... Dulciaca (reddo)*”: *descriptio* van de 9e eeuw: GYSSELING-KOCH, a.w., p. 129.

— „*In pago Quasa ... Temsica (reddidi)*”: schenking van Karel de Kale, 870: GYSSELING-KOCH, a.w., nr. 52, p. 142 (vgl. hoger n. 62).

(112) Betr. het lekeabbatuaat van Arnulf in de St.-Pieters- en de St.-Baafsabdij: VERHULST, *St.-Baafsabdij*, pp. 58 vlgg, inz. p. 62. Over de lekeabten van de late 9e eeuw: zie verder p. 33, n. 132.

(113) BLOCKMANS, *Stadspatriciaat*, pp. 103 vlgg.

(114) Betr. het algemene probleem van de verhouding van kerkelijke immuniteiten en domeinen tot koopliedenederzettingen: PETRI, *Anfänge*, pp. 267 vlgg. De rol van de kerk, inz. van de grote abdijen, t.a.v. het ontstaan van de stad wordt door

volgt ook niet noodzakelijk dat de graaf in de 9e eeuw de eigenaar van de gehele *portus*-bodem zou geweest zijn. Het feit dat de graaf vóór de schenking aan St.-Pieters zelf de „*census de mansionibus*” hief, kan ook anders verklaard worden. Het is goed mogelijk dat, gebruik makend van de verwarring en ontreddeering die de Noormanneninval van 879 ongetwijfeld ook in het *portus* heeft veroorzaakt, één van de voorgangers van graaf Arnulf zich de *portus*-bodem, voordien aan diverse eigenaars toebehorend, ineens en geheel heeft toegeëigend en te eigen bate de cijzen is gaan heffen die vóórdien door de gevluchte eigenaars waren geïnd.

Alleen wat het tiend in het *portus* betreft komt het ons, in het licht van onze bewijsvoering betreffende de evolutie van de kerkelijke verhoudingen te Gent van de 9e naar de 10e eeuw, niet onmogelijk voor dat dit recht in de 9e eeuw aan de St.-Baafsabdij zou hebben toebehoord ¹¹⁵.

Uit de bronnen van de 10e-11e eeuw kunnen meer betrouwbare gegevens gehaald worden over de economische betrekkingen tussen de St.-Baafsabdij en het *portus* in de 9e eeuw. Reeds Blockmans heeft overtuigend bewezen dat van de 10e tot de 12e eeuw in het *portus* binnen de Leiebocht een belangrijke jaarmarkt werd gehouden ter gelegenheid van het feest van de hl. Bavo (1 oktober). De eerste geschreven bewijzen voor het bestaan van deze „Bamisfoor”, die talrijke vreemde handelaars naar het *portus* lokte, dagtekenen van kort na het jaar 1000 ¹¹⁶. Rekening houdend met de inzichten waartoe wij thans gekomen zijn i.v.m. het bestaan tijdens de 9e eeuw van een *portus* op de linker Scheldeoever stroomopwaarts van de St.-Baafsabdij enerzijds en i.v.m. de kerkelijke toestanden te Gent in de 9e-10e eeuw anderzijds, mag echter de vraag gesteld worden of de verbinding van de jaarmarkt met het feest van de hl. Bavo niet wijst op een 9e-eeuwse oorsprong van deze jaarmarkt, eerder dan naar een ontstaan tijdens de 10e eeuw, toen voor een verbinding van een jaarmarkt in het *portus* met het feest van de hl. Bavo er moeilijk nog aanleiding kan hebben bestaan ¹¹⁷. Bovendien wordt thans algemeen aanvaard dat in de 9e eeuw in N.W. Europa talrijke jaarmarkten ontstonden ¹¹⁸. De St.-Bavo jaarmarkt zou dus een nieuw bewijs leveren voor de nauwe betrekkingen tussen de St.-Baafsabdij en het *portus* binnen de Leiebocht, tijdens de 9e eeuw.

PETRI geringer geacht in Vlaanderen, inz. te Gent (a.w., p. 279), dan in de meer zuidelijke gebieden van de Nederlanden.

(115) I.v.m. deze mogelijkheid is het opvallend dat alleen in de oorkonde van Arnulf van 941/949 (zie n. 107-108) het tiendrecht (*decima*) vermeld wordt. Dit gebeurt niet in de koninklijke oorkonden van 964 die de oorkonde van Arnulf bevestigen (GYSSELING-KOCH, *Diplomata Belgica*, nr. 60 en 63), waar enkel de *ecclesia* in het *portus* (d.i. St.-Jans) vermeld wordt. In de drie genoemde oorkonden worden overigens nooit de *decimae*, wel *ecclesiae* als elementen van andere goederen genoemd. M.b.t. het tiend in het Gentse *portus* vormt de oorkonde van Arnulf dus een uitzondering.

(116) BLOCKMANS, *Stadspatriciaat*, pp. 155-159.

(117) Zie onze bewijsvoering n.a.v. het patrocinium van de hl. Bavo in de St.-Janskerk: hoger, p. 22.

(118) Vgl. J. DHONDT, *Das frühe Mittelalter* (Fischer Weltgeschichte 10), Frankfurt 1968, pp. 166-168 en R. DOEHAERD, *Le haut moyen âge occidental. Economies et sociétés* (Nouvelle Clio 14), Parijs, 1971, pp. 258-264.

Nadat wij tot nu toe vooral de rol en de betekenis van de St.-Baafsabdij voor het ten noorden van de tegenwoordige kathedraal te lokaliseren *portus* in het licht gesteld hebben, waaruit tevens gebleken is in welke belangrijke mate de traditionele voorstelling van het ontstaan van de stad Gent moet worden herzien, is thans het ogenblik gekomen om de blik te richten op de tweede pool in de ontstaansgeschiedenis van Gent, het *castrum* op de linker Leieoever. Meer bepaald dienen wij de betekenis van dit *castrum* voor de ontwikkeling van het *portus* binnen de Leiebocht te onderzoeken, niet alleen in het licht van onze nieuwe inzichten nopens dit *portus* zelf, maar evenzeer rekening houdend met de resultaten waartoe wij samen met Van Werveke in 1960 aangaande het karakter van het *castrum* op de linker Leieoever kwamen ¹¹⁹.

Een nieuwe interpretatie van de sinds lang bekende historische teksten leidde ons toen tot het besluit dat het *castrum* op de linker Leieoever in de 10e eeuw niet alleen een versterking omvatte, gelegen in de zuidwestelijke hoek van een door al of niet kunstmatige waterlopen omringd eiland, doch dat bovendien binnen ditzelfde als *castrum* of *novum castellum* betitelde eiland zich een o.m. uit lederbereiders bestaande bevolkingsnederzetting bevond, die later met de naam *Vetus Burgus* werd aangeduid en die bijgevolg ouder werd geacht dan de delen van het *portus* in zijn onmiddellijke omgeving, op de linker en rechteroever van de Leie ¹²⁰.

De betiteling van het ganze eiland als *castrum* en *novum castellum* wijst in ieder geval op zijn militaire functie. In dit opzicht echter stelt zijn langwerpige vorm een probleem: tot nu toe kon immers niet uitgemaakt worden of men bij de aanleg van de versterking het inzicht heeft gehad voordien bestaande natuurlijke waterlopen als verdedigingselement te gebruiken, ondanks de lengte van de op deze wijze tot stand gebrachte natuurlijke verdedigingslinie, dan wel of men de handwerkersnederzetting die zich daar reeds bevond in een verdedigingssysteem heeft willen opnemen en daartoe natuurlijke waterlopen door grachten met elkaar verbond. Deze tweede mogelijkheid zou meteen verklaren waarom het *castrum* precies op deze plaats werd ingericht.

Hoe oud dit in de tweede helft van de 10e eeuw als *novum* gekenschetste *castellum* was, kon tot nog toe evenmin met zekerheid uitgemaakt worden: het bestond echter vóór de jaren 911/18-937 ¹²¹.

Naar de mening van de meeste historici is het zelfs ouder dan het begin van de 10e eeuw en zou het uit het einde of zelfs uit de tweede helft van de 9e eeuw dagtekenen, omdat men een samenhang vermoedt tussen zijn inrichting en de Noormanneninvallen ¹²².

Tijdens de tweede helft van de 9e eeuw kwamen de Noormannen twee-

(119) VAN WERVEKE-VERHULST, *Handel. Maatsch. Gesch. en Oudheidk. Gent*, 14, pp. 3-62; zie ook H. VAN WERVEKE, „Burgus”: versterking of nederzetting? (*Verhandelingen Kon. Vl. Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Klasse der Letteren* 59), Brussel 1965, pp. 57-60.

(120) VAN WERVEKE, *Burgus*, p. 60.

(121) VAN WERVEKE-VERHULST, *art. cit.*, pp. 8 vlgg. en p. 58.

(122) BLOCKMANS, *Stadspatriciaat*, pp. 105-106; VAN WERVEKE, *Gand*, pp. 16-17. Zie hoger, p. 6, n. 10.

maal naar Gent, doch telkens was de St.-Baafsabdij hun doelwit. In 851 staken ze de abdij in brand en van november 879 tot november 880 sloegen ze hun kamp in de abdij op, waarbij ze deze zo grondig vernielden dat ze na tientallen jaren nog steeds een verlaten ruïne was¹²³. Het komt ons dan ook onwaarschijnlijk voor dat de versterking op de linker Leie-oever door de Noormannen zou zijn aangelegd. Overigens werden bij de opgravingen onder het huidige Gravensteen geen brandsporen gevonden¹²⁴, hetgeen erop zou kunnen wijzen dat de versterking door de Noormannen in 879-880 niet werd aangevallen of dat zij pas na deze datum werd aangelegd. Deze laatste veronderstelling lijkt ons waarschijnlijk¹²⁵, mede wegens het feit dat de meeste andere tegen de Noormannen in Vlaanderen opgerichte burchten uit de twee laatste decennia van de 9e eeuw dateren¹²⁶.

De onzekerheid over het juiste tijdstip van de oprichting van het Gentse *castrum* bemoeilijkt de oplossing van de vraag wie hiertoe het initiatief nam. Men moet niet noodzakelijk aan de graaf van Vlaanderen denken, al had hij naderhand, tijdens de eerste helft van de 10e eeuw, het *castrum* in bezit¹²⁷. We zouden dit met een hypothese willen illustreren.

Het *novum castellum* werd aangelegd op een plek die op het ogenblik van de aanleg, in de tweede helft van de 9e eeuw, waarschijnlijk toebehoorde aan de St.-Baafsabdij¹²⁸. Sedert ongeveer 851 was Adalelm, graaf van Laon, door Karel de Kale tot lekeabt van St.-Baafs aangesteld. Zijn

(123) D'HAENENS, *Invasions normandes en Belgique*, pp. 44, 46, 49, 74-75; VERHULST, *St.-Baafsabdij*, pp. 35, 41 vlgg., 58 vlgg.

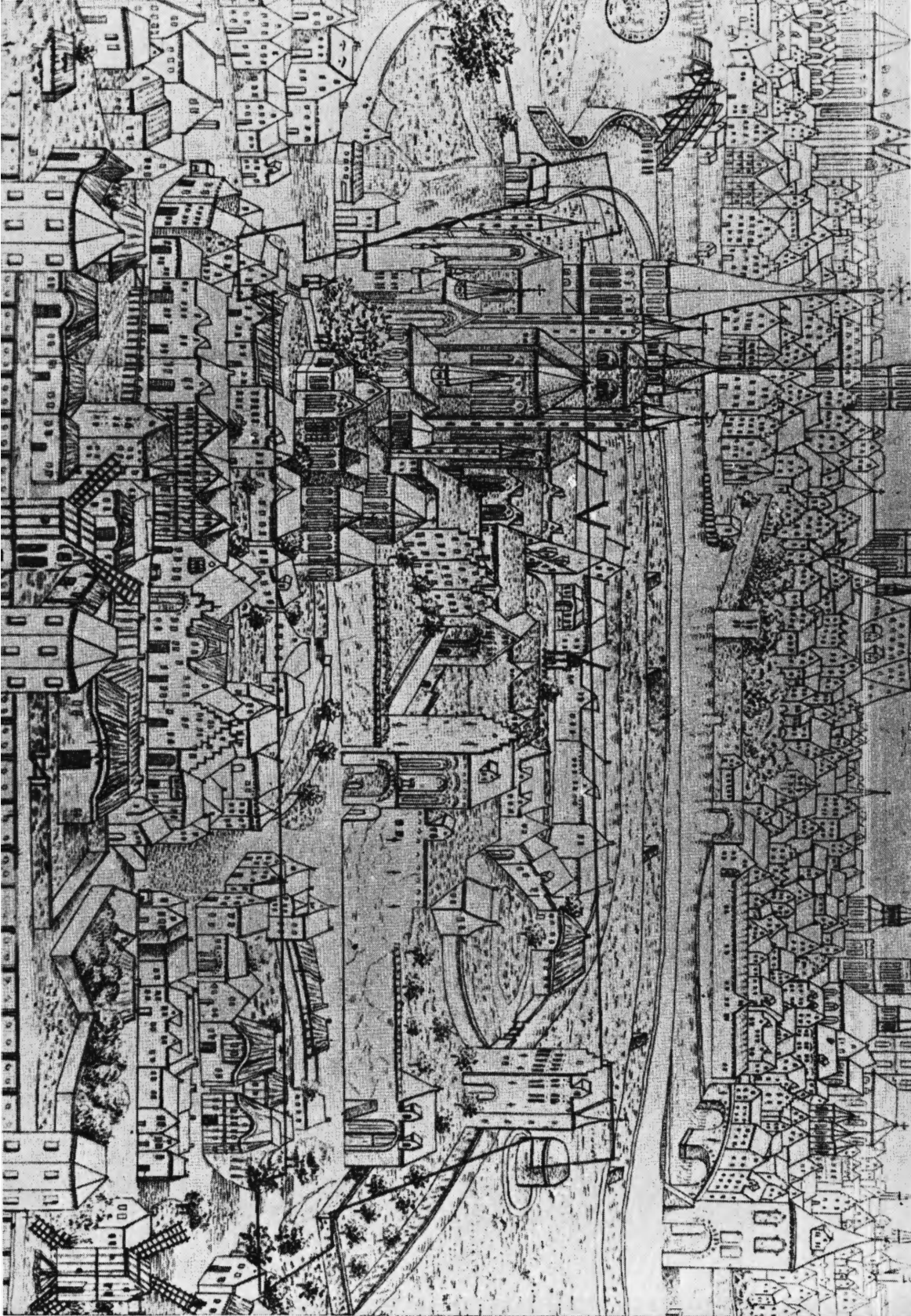
(124) Vriendelijke mededeling van Prof. De Laet.

(125) Indien vóór 879 een versterking tegen de Noormannen te Gent gebouwd zou zijn, dan ware hiervoor waarschijnlijk in de eerste plaats de St.-Baafsabdij uitgekozen. Na 879 was dit, wegens de vernieling van de abdij, niet meer mogelijk. Daarom ook werd de versterking waarschijnlijk op een andere plaats opgericht.

(126) D'HAENENS, *Invasions normandes en Belgique*, pp. 116 vlgg.; F.L. GANSHOF, *Over stadsontwikkeling*, p. 19.

(127) VAN WERVEKE-VERHULST, *Handel. Maatsch. Gesch. en Oudheidk.* 14, p. 58.

(128) VERHULST, *St.-Baafsabdij*, pp. 23 vlgg., 282-283. VAN WERVEKE, *Kritische Studiën*, p. 36, n. 2, heeft erop gewezen dat nog in de 13e eeuw de graaf van Vlaanderen aan de St.-Baafsabdij een cijns van 5 s. betaalde als erkenning van haar eigendomsrecht op de grond van het *castrum*. In de grafelijke rekeningen van de 12e-13e eeuw is hiervan geen spoor terug te vinden; grafelijke inkomsten uit grondbezit in het *castrum* werden daarentegen wel opgetekend: vgl. A. VERHULST-M. GYSSELING, *Le compte général de 1187, connu sous le nom de „Gros Brief” et les institutions financières du comté de Flandre au XIIe siècle*, Brussel 1962, p. 147. De oplossing van het probleem van het oorspronkelijke eigendomsrecht over de grond in het *castrum* wordt mede bepaald door de oplossing van het probleem van het natuurlijke of kunstmatige karakter van de waterlopen rondom het *castrum* (zie daarover p. 31). In het bijzonder geldt dit voor de zgn. „nieuwe” Leie, die het *castrum* aan de oostzijde, tegenover het *portus*, begrensd. Het is nl. niet uitgesloten dat deze Leie-arm niet natuurlijk is en pas in de 10e eeuw, in ieder geval vóór 941, gegraven werd. Voordien zou dan een meer noordelijke Leie-arm het bezit van St.-Baafs begrensd hebben, zo dat het gebied van het *castrum* zou behoord hebben tot het latere *portus*-gebied, waar de St.-Baafsabdij waarschijnlijk geen grond bezat (zie hoger, p. 24): vgl. VERHULST, *St.-Baafsabdij*, pp. 181 vlgg.; VAN WERVEKE-VERHULST, *Handel. Maatsch. Gesch. en Oudheidk. te Gent* 14, p. 15.

Tekening van 1827 naar een schilderij van Lucas dHeere van 1569. De aanduiding van de omtrek van het Spanjaardkasteel is een latere bijvoeging.

aanstelling hangt niet alleen samen met de door de Noormannen veroorzaakte vlucht van een deel der kloostergemeenschap naar Laon, maar moet ook in verband gebracht worden met de verdediging van het gebied naar de Beneden-Schelde tegen de Noormannen¹²⁹, waarmede de abten van St.-Baafs sedert het begin van de 9e eeuw bestendig waren belast¹³⁰. Adalelm's zoon Walcher volgde zijn vader als lekeabt van St.-Baafs omstreeks 879/880 op en bekleedde dit ambt wellicht nog tot 892¹³¹. Het is dan ook goed denkbaar dat Adalelm of misschien nog eerder zijn zoon Walcher¹³² het *castrum* heeft opgericht op grond waarover hij als lekeabt van St.-Baafs beschikte en die bovendien, wegens zijn natuurlijke gesteldheid, met geringe middelen voor verdedigingsdoeleinden kon geschikt gemaakt worden. Dwingend is deze hypothese, wegens de onzekerheid van de datering, echter niet. Het is niet uitgesloten dat de graaf van Vlaanderen zelf reeds omstreeks 883 lekeabt van St.-Baafs zou geworden zijn¹³³ of zelfs nog vroeger de grafelijke macht over de gehele Gentse omgeving feitelijk zou uitgeoefend hebben¹³⁴. In dat geval moet hem de oprichting van het *castrum* worden toegeschreven.

Belangrijker dan deze vraag schijnt ons het in zijn langwerpige vorm tot uitdrukking komende karakter van het *castrum*, dat behalve een eigenlijke versterking in het zuidwesten, ook een nederzetting van handwerkers omvatte, die zich in de 10e eeuw vooral met lederbewerking bezighielden¹³⁵. Deze bijzonderheid is vooral interessant omdat zowat overal in Europa omstreeks dat tijdstip lederbewerking voor de militaire uitrusting van vorsten en heren als afhankelijke handwerkers in een domaniaal kader bij hun burchten bedrijvig waren¹³⁶. Dit zou ook in het Gentse *Castrum* het geval kunnen geweest zijn. In dit verband is het bodendien wellicht betekenisvol¹³⁷, dat de tiende-eeuwse teksten i.v.m. het *castrum* geen melding maken van de eventuele aanwezigheid van handelaars in het *castrum*. Deze bedenking brengt ons tot het probleem van de betekenis van het *castrum* op de linker Leieoever voor de ontwikkeling van de portus binnen de Liebocht. In het licht van ons onderzoek over de oorsprong van het ten noorden van de tegenwoordige kathedraal reeds in de 9e eeuw

(129) VERHULST, St.-Baafsabdij, pp. 34-35, 38-39; D'HAENENS, Invasions normandes en Belgique, p. 109.

(130) VERHULST, Frühmittelalterliche Studien 5, pp. 216-217.

(131) VERHULST, St.-Baafsabdij, p. 43.

(132) Wegens een mogelijke datering van de oprichting van het *castrum* na 879: hoger, p. 32, n. 124.

(133) VERHULST, St.-Baafsabdij, p. 43 (met literatuuropgave). De oplossing van dit probleem hangt ook samen met het probleem van het lekeabbatuaat in de St.-Petersabdij: zie daarover A.C.F. KOCH, De dateringen in het „Liber Traditionum sancti Petri Blandiniensis” van omstreeks 1035, in: Bull. Comm. Royale d'histoire 123, 1958, pp. 158 vlgg.

(134) J. DHONDT, De Graven van Gent, in: Handel. Maatsch. Gesch. en Oudheidk. te Gent, 1, 1944, pp. 129-130.

(135) VAN WERVEKE-VERHULST, Handel. Maatsch. Gesch. en Oudheidk. te Gent 14, pp. 11-12, 15-16.

(136) Ibidem, pp. 47-48.

(137) Binnen het *castrum* bevond zich ook geen markt; het plein aan de voet van het tegenwoordige gravensteen mag niet als zodanig aangezien worden: vgl. VAN WERVEKE-VERHULST, art. cit., pp. 25-27, 51-52.

voorhanden portus is het duidelijk dat wij aan het *novum castellum* geen enkele betekenis toekennen i.v.m. het ontstaan van dit *portus*. Volgens Van Werveke echter heeft het *novum castellum* vanaf een zeker ogenblik wel de verdere ontwikkeling van het *portus* bepaald¹³⁸.

Op het eerste gezicht zou het inderdaad mogelijk lijken dat het *portus*, vanaf de heuvel bij de St.-Baafskathedraal, zich westwaarts uitgebreid heeft in de richting van de Leie, zoals o.m. de oprichting en de ligging van de 11e eeuwse stadskerken St.-Jacobs en St.-Niklaas schijnen aan te tonen¹³⁹. Deze ontwikkeling hoort echter al in de 11e eeuw thuis. De probleemstelling moet daarom in de eerste plaats toegespitst worden op de tweede helft van de 9e en op de 10e eeuw. De vraag moet gesteld worden of het *portus* van de eerste helft van de 9e het Noormannenverblijf van 870/880 in de nabijgelegen St.-Baafsabdij heeft overleefd. Het lijkt ons uitgesloten dat het *portus* hiervan geen gevolgen zou hebben onderzonden. Zelfs zonder een werkelijke vernieling van het *portus* door de Noormannen te moeten veronderstellen, achten wij het waarschijnlijk dat minstens een deel van de *portus*-bewoners, in de eerste plaats de aanzienlijken en o.m. de handelaars, hun woonplaatsen, althans tijdelijk zullen hebben verlaten¹⁴⁰. Een volledige breuk heeft dit blijkbaar echter niet veroorzaakt vermits vóór het midden van de 10e eeuw het vroegere *portus* opnieuw op dezelfde plaats bestaat¹⁴¹. Toch kan deze onderbreking bv. gedurende een twintig à dertigtal jaren, voldoende zijn geweest opdat elders in het Gentse — wij denken natuurlijk in de eerste plaats aan de omgeving van het inmiddels opgerichte *castrum* — een nieuwe handelsnederzetting gelegenheid zou gehad hebben te ontstaan¹⁴².

Dat dit inderdaad het geval is geweest wordt o.i. overtuigend aangetoond door Van Werveke's bewijsvoering i.v.m. het bestaan, ten laatste in 966, van een handelsnederzetting op de linkeroever van de Leie ten zuiden van het *castrum*, in de zgn. St.-Michielswijk¹⁴³.

Deze bewijsvoering steunt op een moeilijk te weerleggen interpretatie van een oorkonde van 966 voor de St.-Baafsabdij, waarin als bezit van deze laatste op de linker Leieoever worden bevestigd: „*omnes mansioniles ultra Legiam de portu Gandavo*”. Op de linker Leieoever onmiddellijk ten zuiden van het *castrum* bevonden zich, zo luidt deze interpretatie, geen landelijke,

(138) Zie hoger, p. 6, n. 11.

(139) Zie hoger, p. 7, n. 13. Over de kerkelijke ontwikkeling te Gent in de 11e eeuw: DE CLERCQ, Nederlandse Historiebladen 2, pp. 126-128.

(140) Vgl. D'HAENENS, Invasions normandes en Belgique, pp. 124 vlgg., 153 vlgg.; DHONDT, Das frühe Mittelalter, p. 165.

(141) Zoals de stichting van de St.-Janskerk bewijst: zie hoger, p. 22.

(142) Het is misschien niet uitgesloten dat de nieuwe koopliedennederzetting ten dele door handelaars gesticht werd die voor de Noormannen uit het oude *portus* gevlucht waren. In ieder geval is het opvallend dat nog in de 13e eeuw verschillende grote patriciërsfamilies zowel op het grondgebied van het oude als van het nieuwe *portus* talrijke gronden bezaten: vgl. F. BLOCKMANS, Bijdrage tot de studie van het stedelijk „allodium” te Gent, in: Bull. Comm. Royale des Anciennes Lois et Ordonnances de Belgique 14, 1935, pp. 141-150; Dez., Stadspatriciaat, pp. 80-83.

(143) VAN WERVEKE, Kritische Studiën, pp. 24 vlgg.

doch „stedelijke” *mansioniles*¹⁴⁴ die bovendien geacht werden deel uit te maken — blijkbaar wegens hun specifieke aard — van het *portus*¹⁴⁵:

(144) Vgl. BLOCKMANS, Stadspatriciaat, pp. 99 n. 4. Over de betekenis van het woord *mansionilis* (-e): F.L. GANSHOF, *La Belgique carolingienne*, Brussel 1958, p. 98; VERHULST, *St.-Baafsabdij*, pp. 138-139. Betr. het gelijkaardige probleem van de stedelijke „sedilia”: KOCH, *Phasen in der Entstehung*, pp. 319-320.

(145) Wegens het doorslaggevend belang van deze interpretatie laten wij hierna een zeer uitvoerige bewijsvoering volgen die Prof. VAN WERVEKE, aansluitend bij vroeger door hem ingenomen standpunten zie hoger n. 143), naar aanleiding van een discussie over dit probleem, zo vriendelijk was ons schriftelijk ter hand te stellen en die ons volledig heeft overtuigd. De interpretatie van „*omnes mansioniles ultra Legiam de portu Gandavo*” (Oork. kon. Lotharius voor de St.-Baafsabdij, 966, ed. GYSSELING-KOCH, *Diplomata belgica* nr. 135) moet gebeuren door rekening te houden met volgende elementen in de oorkonden voor de St.-Pietersabdij: 1. „*id est censum quod accipitur de mansionibus que site sunt in portu Gandavo a flumine Scalda usque ad decursum fluminis Legie*” (Oork. graaf Arnulf, 941/49, zie hoger n. 88); 2. „*in ipso quoque portu omnes mansioniles cum ecclesia in eo sita*” (Oork. kon. Lotharius, 964 en 966, zie hoger n. 96 en GYSSELING-KOCH, *Diplomata belgica* nr. 63). In de oorkonden voor Sint-Pieters van 964 en 966 heeft het de schijn alsof men bedoelt dat alle *mansioniles* van het *portus* St.-Pieters toebehoren. Die formulering in de oorkonden voor St.-Pieters van 964 en 966 is echter approximatief. Dat blijkt uit de vergelijking met de oorkonde voor St.-Pieters van 941/49, waarin wordt gezegd, niet alleen dat het om de *cijns* of de *mansioniles* resp. *mansiones* gaat (en niet om de *mansioniles* zelf, vgl. hoger, p. 21), maar bovendien dat het gaat om de *cijns* alleen van de *mansioniles* gelegen tussen *Leie* en *Schelde*. Het feit dat met nadruk de beperking „*usque ad decursum fluminis Legie*” werd ingelast, is reeds op zichzelf een aanwijzing dat er aan de overzijde van de *Leie* ook *mansioniles* moeten zijn, die niet van St.-Pieters afhangen. De formuleringen in de twee stukken van 966 vertonen een opvallende verwantschap die erop wijst dat ze in verband met elkaar moeten worden geïnterpreteerd. In beide oorkonden komt de „*portus Gandavum*” (resp. „*Gandensis*”) ter sprake. In beide gevallen wordt de vorm „*mansioniles*” gebruikt (en niet „*mansiones*”) zoals in 941/49). Men is dan ook gerechtigd a priori aan dezelfde soort „*mansioniles*” te denken, eerder dan, in het ene geval aan stedelijke, in het andere geval aan landelijke „*mansioniles*”. In deze optiek wordt de beperking „*usque ad decursum fluminis Legie*” in de oorkonde voor St.-Pieters van 941/49 zinvol: de *Leie* vormt dan de grens tussen de *portus-mansiones* die onder St.-Pieters en de *portus-mansioniles* die onder St.-Baafs ressorteren.

Wil men daarentegen de wending „*de portu Gandavo*” in de oorkonde voor St.-Baafs van 966 interpretern als „gezien vanuit het *portus*”, dan moet men enerzijds, vrij willekeurig, twee soorten „*mansioniles*” bedenken (waarbij dan nog komt dat er voor die van St.-Baafs, behalve dat ze aan de overzijde van de *Leie* liggen, geen beperking in de ruimte zou aangegeven zijn), anderzijds heeft men dan geen verklaring voor de uitdrukking „*usque ad decursum fluminis Legie*” in de oorkonde voor St.-Pieters van 941/49. Eindelijk is de meest voor de hand liggende betekenis van het woordje „*de*” in „*de portu Gandavo*”, diegene welke vaak voorkomt in goedereninventarissen van de 9e-10e eeuw om aan te duiden dat een bepaald element van een goederenschenking deel uitmaakt van een geheel of van een bepaalde ruimte (vgl. *Liber Traditionum*, ed. GYSSELING-KOCH, *Dipl. belgica*, p. 131 regels 21, 27; p. 132 regel 10). De vertaling: „alle aan de overzijde van de *Leie* liggende *mansioniles* van het *portus* Gent” is derhalve de meest voor de hand liggende. Dat de oorkonden voor St.-Pieters van 964 en 966 alle *mansioniles* in het *portus* tot het bezit van deze abdij rekenen, kan verklaard worden door het feit dat de beschrijving van alle in de Gentse omgeving gelegen goederen der abdij opgevat is in functie van de als een grens gedachte rivieren („*Id est in primis a portu Gandensi secus Scaldum fluvium usque ... et exinde in directum usque Legiam ... iterumque secus eundem fluvium Legiam usque ad predictum portum ... Extra portum quoque secundum ambitum predictorum duorum fluminum...*”).

Dit *portus* strekte zich ook uit op het daar tegenover gelegen gebied op de rechter Leieoever, waarvan het deel van het *portus* op de linker Leieoever waarschijnlijk zelfs als een uitbreiding mag beschouwd worden. Terwijl echter de localisatie van de „stedelijke” *mansioniles* op de linkeroever weinig twijfelachtig is ¹⁴⁶, is dit niet het geval voor de gelijkaardige *mansiones* en *mansioniles* tussen Leie en Schelde waarvan het bezit, of althans de cijns, in 941/49 en 964-966 aan de St.-Pietersabdij was toegewezen ¹⁴⁷. Deze kunnen immers op grond van de teksten waarin zij voorkomen geheel of ten dele in de buurt van het oude 9e eeuwse *portus* of de heuvelkam langs de Schelde gezocht worden, waar inderdaad omstreeks het tijdstip van hun vermelding St.-Jans als *portus*-kerk werd opgericht. Ongetwijfeld was dit voor een groter of kleiner aantal van deze *mansiones* of *mansioniles* inderdaad het geval. Enkele argumenten pleiten nochtans voor de veronderstelling dat een zeker aantal *mansiones* of *mansioniles* toen ook langs de rechteroever van de Leie in de buurt van het *castrum*, tegen over de *mansioniles* op de linkeroever van deze rivier, waren gelegen. Hier bevond zich inderdaad een markt, de vroegere Vismarkt (huidige Groentenmarkt), die steeds als de oudste Gentse markt is aangezien geworden ¹⁴⁸: zij ligt tegenover de eigenlijke kern van het *castrum* en is stellig in eerste instantie in functie van het *castrum*, dat geen markt bevatte, ontstaan ¹⁴⁹. Anderzijds wordt van de *mansiones* in de oorkonde voor St.-Pieters van 941/49 gezegd dat zij gelegen zijn „*usque ad decursum fluminis Legie*”, d.i. tot bij de rechter Leieoever. Tenslotte is het opvallend dat de beide Leieoevers onmiddellijk ten zuiden van het *castrum*, d.i. de tegenwoordige Graslei-Korenlei, die de eeuwen door de binnenhaven van Gent is gebleven ¹⁵⁰, in de stad de enige plaats vormen langs de rivieren, waar een straat, aan beide zijden van de rivier, telkens aan één zijde paalt aan de rivier en aan de andere afgezet is met huizen ¹⁵¹.

Het lijkt dus geoorloofd te aanvaarden dat nog vóór het midden van de 10e eeuw, langs beide oevers van de Leie onmiddellijk ten zuiden van het *castrum*, een nederzetting met stedelijk karakter was ontstaan. Het ligt bovendien voor de hand te veronderstellen dat haar ontstaan in functie van het *castrum* moet verklaard worden ¹⁵², en bijgevolg dat dit ontstaan waarschijnlijk hoger opklimt dan de eerste vermeldingen van „stedelijke”

De opsteller van de oorkonde heeft dan ook, in een zelfde gedachtengang, zijn aandacht beperkt tot het tussen Leie en Schelde gelegen deel van het *portus*. Terecht kon hij dan ook constateren, overeenkomstig de gegevens van de oorkonde voor St.-Pieters van 941/49, dat *alle mansioniles* die aldaar in het *portus* te vinden waren, onder St.-Pieters ressorteerden.

(146) VAN WERVEKE, Kritische Studiën, pp. 24 vlgg.; BLOCKMANS, Stadspatriciaat, pp. 79 vlgg.

(147) Zie hoger n. 44.

(148) BLOCKMANS, Stadspatriciaat, p. 102; GANSHOF, Stadsontwikkeling, pp. 31-32.

(149) Vgl. PETRI, Anfänge, p. 277.

(150) BLOCKMANS, Stadspatriciaat, pp. 221-222.

(151) VAN WERVEKE, Kritische Studiën, p. 31.

(152) Vooral sedert de ontdekking (zie hoger, p. 33) dat dit *castrum* ook een door handwerkers bevolkte nederzetting omvatte. Zie ook PETRI, Anfänge, pp. 277-278.

mansioniles aldaar (941/49) en nl. tot op het einde van de 9e eeuw, kort na de oprichting van het *castrum*, d.i. precies rond het tijdstip waarop wij veronderstelden dat het vroegere *portus* langs de Schelde een zekere onderbreking in zijn bestaan t.g.v. het Noormannenverblijf in de naburige St.-Baafsabdij zou gekend hebben.

Anderzijds is hoger voldoende aangetoond dat het vroegere 9e-eeuwse *portus* op de heuvelkam langs de linker Scheldeoever tegen het midden van de 10e eeuw opnieuw een zodanige ontwikkeling kende dat hier een kerk werd opgericht, de St.-Janskerk.

Mede t.g.v. het probleem gesteld door de oprichting van deze kerk juist op die plaats, en niet bij het *portus* aan de Leie — een probleem waarvoor wij hoger reeds een gedeeltelijke verklaring hebben voorgesteld¹⁵³ is thans dringend geboden de ontwikkeling van beide *portus*-kernen tijdens de 10e eeuw, in hun verhouding tot elkaar, te onderzoeken. Het lijkt aangewezen zulks te doen in de vorm van een algemeen besluit waarin wij samenvattend onze nieuwe visie op de wordingsgeschiedenis van het Gentse *portus* uiteenzetten.

In aansluiting bij de opgravingen van De Laet lijkt het verantwoord het bestaan van een Romeins *castrum* of *castellum* op de plaats Ganda, op de linkeroever van de Schelde, waar deze rivier de Leie opneemt, te aanvaarden. Toen daar de Sint-Baafsabdij tijdens het tweede kwart van de 7e eeuw door de hl. Amandus werd opgericht, zullen nog enige bouwvallen van de versterking voorhanden zijn geweest en zal de herinnering aan de benaming „*castrum*” nog niet verdwenen zijn. Dit *castrum* heeft echter in geen rechtstreeks verband met de vorming van een *portus* gestaan.

Een agrarische nederzetting schijnt reeds lang vóór de 10e eeuw, wellicht reeds in de 7e eeuw, te hebben bestaan meer stroomopwaarts van de Schelde, op het hoogste punt van een heuvelkam langs deze rivier, ten noorden van de latere St.-Janskerk (tegenover de St.-Baafskathedraal).

In de tijd waarin de *Vita Bavonis* werd geschreven (819-840) is er sprake van een *vicus* te Gent, die moeilijk elders kan hebben gelegen dan bij het zoëven vermelde punt, aan het oostelijk uiteinde van de Hoogpoort. Gezien de betekenis die „*vicus*” in die tijd gemeenlijk heeft, mag men aannemen dat die vestiging niet meer alleen agrarisch was, maar ook, althans gedeeltelijk, een *portus*-karakter had gekregen. Dit zou dan het oudste Gentse *portus* zijn.

Tijdens de troebele tijden van de tweede helft van de 9e eeuw, die de verdere ontwikkeling van dit *portus* niet zullen hebben bevorderd, komt een ander element in het spel: een nieuwe versterking op de linkeroever van de Leie. Het geeft aanleiding tot een ontwikkeling die zich in het Europes kader vrij algemeen voordoet: aan de voet van het *castrum* wordt een markt aangelegd, die in ruime mate een vismarkt is en die in eerste instantie in functie van het *castrum* zal ontstaan zijn. Uitstralend van die markt greep de vorming plaats van een tweede en nieuw *portus* langs beide oevers van de Leie ten zuiden van het *castrum*, waarvan de groei in het midden van de 10e eeuw reeds ver gevorderd was. Omstreeks hetzelfde

(153) Zie hoger, p. 25.

tijdstip was ook het oude 9e eeuwse *portus* reeds opnieuw tot ontwikkeling gekomen.

De vorm en de topografische groei van beide *portus*-kernen tijdens de 10e eeuw kan men op een plattegrond van het stadscentrum nagaan door weglating van wat er niet toe behoorde of kon behoren.

Wij elimineren aldus : 1. aan de noordzijde : de Vrijdagmarkt, de St.-Jacobskerk, het Nieuwpoort¹⁵⁴ ; 2. aan de zuidzijde : Kouter, Lange en Korte Mere¹⁵⁵, Veldstraat¹⁵⁶, St.-Niklaaskerk, Korenmarkt¹⁵⁷ en St.-Jans¹⁵⁸.

Voor het tiende-eeuwse *portus* blijft dan over : een strook grond van de Vismarkt aan de Leie naar de Schelde, met als as de Hoogpoort¹⁵⁹. Van de markt uit is er een uitstraling in de richting van de Graslei met een voortzetting of, zo men wil, een spiegelbeeld van bedoelde uitstraling op de linkeroever van de Leie. Anderzijds was het oostelijke uiteinde van de Hoogpoort, tevens het hoogste deel ervan, reeds in de 9e eeuw bevolkt, gedeeltelijk door een *vicus*- of *portus*-bevolking. Wat de overige meer westwaarts gelegen en lagere delen van de Hoogpoort betreft, kan men alleen maar gissen naar het tijdstip waarop zij werden bevolkt. De volgende visie lijkt ons niet vermetel. Begin 10e eeuw, met de uitstraling van de markt uit, begint ook het lage deel van de Hoogpoort met huizen te worden bezet. In de eerste helft van de 10e eeuw groeien de twee kernen, langs de as van de Hoogpoort, naar elkaar toe, die in de laagte wellicht het snelste¹⁶⁰.

Als in het midden van de 10e eeuw aan een eigen bidplaats voor het *portus* wordt gedacht, bouwt men haar in het hoge deel van het *portus*. Een voldoende verklaring voor die keus vindt men in het feit dat de inwoners van het laaggelegen deel van het *portus* zich naar de St.-Veerlekerk in het castrum konden begeven¹⁶¹. Wellicht speelt in de keuze ook de dichtere bevolking van het oude 9e eeuwse *portus* een rol.

Uit deze visie op de ontwikkeling van één bepaalde *portus* kan met betrekking tot de algemene stadsgeschiedenis tot besluit wellicht volgende conclusie getrokken worden. Het ontstaan van een stad te Gent vanaf het

(154) Deze ruimten werden vanaf het einde van de 11e eeuw bevolkt : BLOCKMANS, Stadspatriciaat, pp. 102, 156 n. 1 ; DE CLERCQ, Nederlandsche Historiebladen 2, pp. 126-128 ; GYSSELING, Gent's vroegste geschiedenis, pp. 21, 64 nr. 317.

(155) Zie hoger, p. 27, n. 102.

(156) De naam wijst nog, wanneer hij verschijnt (12e eeuw), op het landelijke karakter van de omgeving. Vgl. BLOCKMANS, Stadspatriciaat, pp. 72 n. 6, 90 n. 4 ; GYSSELING, Gent's vroegste geschiedenis, p. 21.

(157) De St.-Niklaaskerk aan de Korenmarkt werd in het begin van de 12e eeuw gesticht : DE CLERCQ, Nederlandse Historiebladen 2, pp. 126-128.

(158) Zie hoger, p. 21-22, n. 69 en 76.

(159) Over de Hoogpoort : BLOCKMANS, Stadspatriciaat, p. 102 ; GYSSELING, Gent's vroegste geschiedenis, p. 19.

(160) Het is immers opvallend hoe ver naar het Oosten de ruimte van de latere Botermarkt uitgespaard werd. Vgl. kaart fig. 4.

(161) Over de Sint-Veerlekerk : VAN WERVEKE-VERHULST, Handel. Maatsch. Gesch. en Oudheidk. te Gent 14, pp. 9-10, 27-29, 37-41.

begin van de 9e eeuw is in belangrijke mate een zelfstandig proces geweest. De nabijheid van een belangrijke abdij heeft hierop tijdens de 9e eeuw, een invloed gehad, doch niet rechtstreeks.

De op het einde van de 9e eeuw opgerichte vesterking ten westen van de Leie heeft waarschijnlijk niet wezenlijk bijgedragen tot de wederopbloei van het oude *portus* in het 2e kwart van de 10e eeuw, wél echter tot het ontstaan, in het begin van de 10e eeuw van een nieuw *portus*, in de nabijheid van die versterking. Dit nieuwe *portus* heeft zich, wellicht ten dele onder invloed van het inmiddels wederopgebloeide oude *portus*, in de richting van dit laatste tijdens de 1e helft van de 10e eeuw ontwikkeld.

Beide Gentse koopliedennederzettingen zijn bijgevolg niet zondermeer als eenvoudige, van kerkelijke en politieke centra losstaande handelsplaatsen te beschouwen ¹⁶².

Het ontstaan van de stad Gent is inderdaad een vrij ingewikkeld proces geweest. Ondanks de ontdekking van een gallo-romeinse *vicus* ten oosten van de middeleeuwse stad, is er geen continuïteit tussen deze *vicus* en de karolingische koopliedennederzetting meer stroomopwaarts langs de Schelde. Wel kan, minstens in topografisch opzicht, een continuïteit geconstateerd worden tussen deze koopliedennederzetting en het *portus* van de 10e eeuw. Deze continuïteit moet anderzijds toch weer gerelativeerd worden: het ontstaan van een nieuw portus aan de oever van de Leie, hoewel in de eerste plaats door de oprichting van het *castrum* bepaald, is alleen denkbaar in het licht van een door de Noormannen veroorzaakte onderbreking van deze continuïteit.

(162) Vgl. PETRI, *Anfänge*, pp. 266, 279-280.

DE VOEDINGSGEWOONTEN IN DE GENTSE SINT-PIETERS- EN SINT-BAAFSABDIJ TIJDENS DE LATE MIDDELEEUWEN

door

Denise ROELANDT

Het bronnenmateriaal bij uitstek voor de studie van de voedselsituatie in de abdijen tijdens de 14e en de 15e eeuw zijn de rekeningen die in principe over lange periodes lopen en absolute cijfers geven van aankopen van alle produkten. Uiteraard bevatten ze de prijzen wat een zeer voorname faktor kan zijn voor de verklaring van bepaalde toestanden en evoluties.

Voor de St.-Pieters- en St.-Baafsabdij zijn de bruikbare rekeningen helaas met zeer grote hiaten tot ons gekomen¹. Bijgevolg is het niet

(1) Bewaarde rekeningen uit de 14e en 15e eeuw op het RIJKSARCHIEF GENT.

a) Fonds Sint-Pietersabdij

Rekeningen I

Kelder

2.092 24 juni 1400-24 juni 1401
2.093 24 juni 1401-24 juni 1402
1.586 24 juni 1433-24 juni 1434
2.097 24 juni 1437-24 juni 1438
2.098 24 juni 1441-24 juni 1442

Wijnkelder

2.085 1 juli 1354-25 december 1354
2.084 24 juni 1366-24 juni 1367
2.088 24 juni 1367-24 juni 1368
2.089 24 juni 1369-24 juni 1370
2.086 24 juni 1372-24 juni 1373
2.087 24 juni 1375-24 juni 1376
2.090 24 juni 1386-24 juni 1387
2.091 24 juni 1396-24 juni 1397
2.095 24 juni 1409-24 juni 1410
2.096 26 oktober 1432 tot 24 juni 1433
2.099 21 juli 1467-21 juli 1468
2.100 16 oktober 1496

Pitancie

1654 tot 1740 : 1394 tot 1500

Pestwaarder

1585 24 juni 1397-24 juni 1398
1587 24 juni 1477-24 juni 1478
1588 24 juni 1481-24 juni 1482
1589 24 juni 1482-24 juni 1483

b) Fonds Sint-Baafsabdij.

Rekeningen.

Herberg

B 1415 1 januari 1413-1 juli 1413

Wijn

Rol 51 24 juni 1339-24 juni 1340

mogelijk een evolutief beeld te schetsen; alleen de toestand tijdens enkele jaren van de late middeleeuwen kan besproken worden.

Al zijn de laat-middeleeuwse rekeningen van uitzonderlijk belang, toch moeten ze met voorzichtigheid geïnterpreteerd worden. Een rekening immers bevat alleen de aankopen, wat impliceert dat de abdijen die over hun eigen hoeve en pachthoeven beschikten, de produkten die van eigen kweek werden verbruikt niet opnamen. Deze produkten zijn derhalve niet gekend. De rekeningen zijn van groot belang om het wat en hoeveel te kennen. De verklaring van het waarom kunnen we terugvinden in de kloosterregel van de H. Benedictus.

Als aanknopingspunt met vroegere eeuwen waarvan bijna geen kwantitatieve bronnen tot ons zijn gekomen, hebben we teruggegrepen naar het 12e eeuwse *Liber Traditionum*² van de St.-Pietersabdij waarin enkele passages voorkomen over de organisatie van de keuken en bieruitdelingen aan het personeel.

Voor de studie van het voedselregime in de abdijen maken wij onderscheid tussen het voedingsregime van de abt enerzijds en dat van het Convent anderzijds. De abt gebruikte zijn maaltijden immers niet in de kloosterrefter maar in de herberg of gastenkamer met een aantal genodigden uit administratieve of politieke kringen. De aankoop van levensmiddelen bestemd voor deze groep mensen geschiedde met uitzondering van brood en drank totaal onafhankelijk van deze van het Convent.

Uit de enige rekening³ immers die van de abt bewaard is gebleven, blijkt duidelijk dat hij een eigen staf personeel rond zich had die hem eveneens op reis vergezelde⁴. Trouwens ook in het *Liber Traditionum* uit de 12e eeuw vinden we in het artikel over het „bierrecht” van het personeel, de vermelding terug van „*Jus VII servientium in coquina, scilicet cocorum abbatis et monachorum*”⁵.

1) *Organisatie van de voedselbevoorrading in de Benedictijnerabdijen*

In de Sint-Pieters- en Sints-Baafsabdij te Gent was de voedselbevoorrading een aangelegenheid van verschillende onafhankelijk van elkaar

Rol 504	1 januari 1352-1 juli 1352
B 4.128	1 juli 1439
B 3.182	1391-1392 : Handboek van aankoop van wijn, bezoldiging, personeel, enz.

Bakkerij

R rol 150	24 juni 1340-24 juni 1341
K 9.346	24 juni 1479-24 juni 1480

(2) FAYEN (A), „*Liber Traditionum Sancti Petri Blandiniensis* (Cartul. de la ville de Gand), 2e serie, chartes et documents, t. I, Gent, 1906.

(3) Rijksarchief Gent. Fonds Sint-Pieters Rek. I, nr. 1730.

(4) Het hoge aantal servientes dat in de abdij aanwezig is in verhouding tot het aantal monniken nl. ongeveer het dubbele zou hierin een verklaring kunnen vinden. Cfr. DE MEY (G), „De financiële organisatie van de Sint-Pietersabdij te Gent in de 2e helft van de 14e en de 1e helft van de 15e eeuw. Onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Rijksuniversiteit Gent, 1969-1970, pag. 27.

(5) FAYEN (A), op. cit., pag. 131, r. 2.

staande diensten of officia met aan het hoofd een functionaris of obediëntarius en een aantal helpers of servientes⁶.

Aan elke dienst kende de abt een aantal domeinen en ook andere inkomstenbronnen toe die de eigen specifieke of toegewezen uitgaven moesten dekken. Deze diensten zijn de wijnkelder, de kelder, de pitancie en de pestrerie of bakkerij.

- De kelderwaarder : Hij was verantwoordelijk voor de aankoop van voedingswaren van dierlijke en plantaardige oorsprong met uitzondering evenwel van wijn en brood die door specifieke diensten werden aangekocht. Het was de enige dienst in het kader van de voedselbevoorrading die geen inkomen had uit eigen bezittingen en volledig aangewezen was op de opperontvanger. Van deze voor ons interessante dienst zijn slechts vijf rekeningen bewaard gebleven van de Sint-Pietersabdij, allen daterend uit de 15e eeuw⁷.
- De wijnwaarder : Hij deelde de door hem ontvangen wijn uit aan alle leden van de kloostergemeenschap volgens wel omschreven regels. Hij stond bovendien ook in voor de verkoop van de surpluswijn aan de plaatselijke bevolking. Met het ontvangen geld kocht hij opnieuw wijn aan en werden de kosten van de wijnkelder betaald. Van de wijnkelder van Sint-Pieters zijn 12 rekeningen bewaard hoofdzakelijk uit de 14e eeuw ; voor Sint-Baafs : 4⁸.
- De pitancier : Met de inkomsten uit erfelijke renten en pachten die hem toevertrouwd waren, kocht hij de vastenspijs en de pitanciewijn aan. Dit is de wijn die op interne feestdagen, meestal ter gelegenheid van jaargetijden, wordt gedronken. De rekeningen van deze dienst zijn bijna ononderbroken bewaard gedurende de 15e eeuw voor de Sint-Pietersabdij⁹.
- De pestwaarder : Moest het klooster voorzien van het nodige brood. In zijn dienst heeft de pestwaarder een bakker, meestal een lekepersoon. Voor Sint-Pieters zijn 4 rekeningen, voor Sint-Baafs 2 rekeningen bewaard van deze dienst¹⁰.

2) *Organisatie van de keukendienst*

Hiervoor hebben we ons opnieuw gebaseerd op het Liber Traditionum. Immers de keuken stricto sensu, dus de plaats waar het voedsel werd bereid — uitzondering gemaakt echter voor het brood — stond niet in voor de aankoop van de produkten maar werd gefinancierd¹¹ en bevoorrad door hoger genoemde diensten, in het bijzonder door de kelderwaarder. Dit zou dan een verklaring kunnen zijn waarom we van deze dienst geen gegevens terugvinden in de rekeningen. Het Liber Traditionum

(6) DE MEY (G), op. cit., pag. 1 tot 18.

(7) Zie voetnoot (1), pag. 1.

(8) Zie voetnoot (1), pag. 1 en vervolg pag. 2.

(9) Zie voetnoot (1) pag. 1.

(10) Zie voetnoot (1) pag. 1 en vervolg pag. 2.

(11) FAYEN (A), op. cit., pag. 152, r. 1-5.

daarentegen, bevat een artikel betreffende de rechten en de plichten van de „magister coquina” die aan het hoofd stond van de keuken¹². Het betreft hier dus hoogst waarschijnlijk een leek¹³, daar de monniken van de St.-Pietersabdij een groot aantal servientes of lekenpersoneel in hun dienst hadden¹⁴. De inhoud van het artikel komt neer op de omschrijving van de rechten en de plichten van de „magister coquina”. Ons interesseert hier vooral het personeel dat in de keuken tewerk was gesteld. Dit zijn naast de magister coquina en zijn persoonlijke helper, nog 4 andere koks, de portier, de schotelwasser en 2 aanbrengers. Zij alleen worden in de keuken toegelaten.

3) *Eetgewoonten*

Zowel het tijdstip als het aantal maaltijden varieert in de loop van het kerkelijk jaar, volgens de regel van de Heilige Benedictus¹⁵. Men at van Pasen tot Pinksteren 2 maal per dag, eens op het 6e uur, wat steeds het middaguur is, en een 2e maal 's avonds op een niet omschreven tijdstip.

Vanaf Pinksteren tot het einde van de zomer vastten de monniken op vrijdag en woensdag tot het 9e uur. De overige dagen aten ze op het middaguur. Tussen 15 september en het begin van de Vasten at men steeds op het 9e uur. Het uur van de avondmaaltijd wordt in de periode van Pinksteren tot het begin van de Vasten niet omschreven, maar als algemene regel gold dat alle maaltijden vóór het invallen van de duisternis dienden genomen te worden. Tijdens de vastenperiode (Aswoensdag tot Pasen) werd slechts 1 maal daags gegeten op het uur van de Vespers.

Hield men zich in de Sint-Pietersabdij nog nauwgezet aan deze voorschriften? Wij betwijfelen het sterk. Van de abt weten we met zekerheid dat hij 3 maal daags at, althans wanneer hij op reis ging¹⁶.

Bovendien was het dan vanuit praktisch standpunt alleen reeds onmogelijk om zich aan het uurschema te houden.

Volgens een rekening van de herberg van Sint-Baafs gold er ook de gewoonte 2 maal per dag te eten¹⁷.

De kloosterlingen aten gedurende gans het jaar 2 maal per dag¹⁸

(12) Idem.

(13) DE MEY (G), op. cit., pag. 20.

(14) BERLIÈRE (U), „La Familia dans les Monastères Bénédictins du Moyen Age”. Académie Royale de Belgique, Classe des Lettres et des Sciences morales et politiques, t. XXIX, fasc. 2, Brussel, 1931.

(15) SCHMITZ (PH), Sancti Benedicti Regula monachorum, Maredsous, 1945, pag. 62.

(16) RAG Fonds Sint-Pieters Rek. 1, nr. 1730 fol. 68. „Vendredi XXII jour de decembre monseigneur apres desuner pour aller disner a Ursele au nombre de XIII personnes et soupa a Gand”.

(17) RAG Sint-Baafs B 1451, uitgaven „pro pandio” en „pro cena”.

(18) RAG Sint-Pieters Rek. 1, nr. 2.093: Per dag wordt de aankoop voor „snoenens en savonds” afzonderlijk genoteerd.

vermoedelijk ook tijdens de vastenperiode¹⁹.

Of de kloosterlingen een ontbijt gebruikten is niet met absolute zekerheid te bepalen. In de rekening van de kelder worden per dag 2 maaltijden vermeld. In de rekening van de pestrie of bakkerij daarentegen komt ook nog een post „soppebrood ten imbyte” voor²⁰. Dit zoppebrood is volgens Lindemans²¹ een schotel melk met gebrokt brood erin dat als traditioneel ontbijt diende op het platteland. Hoogst waarschijnlijk mogen we dus aannemen dat de monniken 3 maal daags aten.

4) *Het menu*

De basiselementen van het menu in de Sint-Pieters en Sint-Baafsabdij zijn vlees, vis en zuivelprodukten waarvan het verbruik verklaard en gereguleerd wordt door kerkelijke voorschriften. Op woensdag, vrijdag, zaterdag en vigilies van alle kerkelijke feestdagen, tijdens de Advent en de Vasten wordt in het klooster vis gegeten tijdens middagen en avondmaal en op alle overige dagen uiteraard vlees, althans tijdens het middagmaal. Het avondmaal bestaat afwisselend uit vis en gebak.

Over het aantal „gangen” die bij elke maaltijd toegelaten zijn stelt de H. Benedictus een maximum voor van 2 waarvan elkeen naar eigen smaak mag kiezen²². Tijdens het seizoen zijn bovendien ook groenten en fruit toegelaten. Deze voorschriften schijnen te Gent nageleefd te zijn.

Kerkelijke feestdagen zijn in de abdij geen aanleiding geweest tot kwantitatieve verhoging van de dagelijkse toegekende porties. Het traditionele schapevlees werd op Pasen, Pinksteren, 15 augustus, Allerheiligen en Kerstmis slechts vervangen door „vladen”²³.

5) *Produkten*

Zoals we reeds in de inleiding tot dit hoofdstuk hebben vermeld, zullen we voor elk produkt een onderscheid maken tussen de abt en het klooster. Voor het klooster hebben we gebruik gemaakt van de op pagina 1 en 2 vermelde rekeningen. Van de abt is slechts één enkele, maar zeer interessante rekening bewaard gebleven die de periode van 21 oktober tot 31 december 1485 en van 1 juni tot 30 september 1487 beslaat²⁴. Het is een papieren register in octavo formaat, verkeerd geïnventari-

(19) Tijdens de vastenperiode werden geen aankopen voor het avondmaal vermeld, maar er werd wekelijks een globale som besteed aan haring die misschien wel 's avonds gegeten werd.

(20) RAG Sint-Pieters Rek. 1 nr. 1587 „Item in de eerste weke naer Sente Jansmesse heeft men ghegheven om de soppe van de heeren ten imbyte 2 groote broden.

(21) LINDEMANS (P), *Geschiedenis van de Landbouw*, dl. II, Antwerpen, 1952, p. 366.

(22) SCHMITZ (PH), op. cit., pag. 59.

(23) RAG Sint-Pieters Rek. 1, nr. 2093
Sint-Baafs rek., B 1415.

(24) RAG Sint-Pieters Rek. 1, nr. 1730.

seerd tussen de rekeningen van de pitancie op het Rijksarchief te Gent. De titel van de rekening luidt als volgt: „Compte sur le fait de la despense de reverend pere en Dieu Monseigneur l'abbe de Saint Pierre lez Gand”.

Het betreft hier dus duidelijk een rekening waarin alleen de uitgaven zijn opgenomen die gedaan werden voor de abt en zijn gevolg. Dit zijn niet de monniken maar het lijkt ons eerder een aparte staf medewerkers, een 20-tal personen, waarvan onder andere een kapelaan, een secretaris maar ook een knaap, die het braadspit bedient, deel uitmaken: „Le petit Edmond qui tourne le rot”²⁵. Dag per dag worden, na de opgave van tijd en plaats en de vermelding van de gasten die de abt op die dag ontvangt, de uitgaven van de vier traditionele diensten genoteerd. Het zijn de wijnkelder, de bakkerij, de keuken, de fruiterie (aankoop van fruit en brandstof voor de verlichting) en de dienst van de paarden.

Interessant is vooral dat niet alleen de aankopen maar ook de produkten die uit de voorraden werden genomen, genoteerd worden: bvb. „Fromage, sucre et especes de provision”.

bvb. „I mouton dont ce jour en sent despense III quartron 42 s.”

en de daaropvolgende dag „1 quartron de mouton cedit jour despense avec ung quartron de provision” = het 4e deel dat overbleef van de vorige dag.

1. *Het brood*

a) Abt: Wanneer hij in de abdij zelf of te Zwijnaarde verbleef waar hij vanuit Gent bevoorrad werd, worden geen uitgaven voor brood en drank opgetekend. De aankoop ervan gebeurde waarschijnlijk samen met die van het klooster en werd daarom ook genoteerd in de rekening van de pestrerie en de wijnkelder onder een aparte post van de abt. Rekeningen uit de jaren 1485 en 1487 zijn voor het klooster van deze diensten niet bewaard zodat het onmogelijk te controleren is²⁶. Rasse Conrault, de opsteller van de rekening van de abt, vermeldt daarom steeds het stereotiepe zinnetje „du pain ce jour despense tient le compte maistre Pierre Hamman”. De aankopen op andere plaatsen, bvb. Brugge, Ursel, waar de abt tijdelijk resideerde zijn nochtans wel opgenomen. Zo weten we dat 3 maal per dag brood werd verbruikt, dus zowel tijdens ontbijt, middag- en avondmaal²⁷. Het wordt evenwel niet omschreven welk broodgraan werd gebruikt noch hoeveel brood er wordt aangekocht.

(25) Op de eerste dag van de rekening worden hun namen en functies opgesomd.

(26) Alle bakkers- en wijnrekeningen die bewaard gebleven zijn bevatten nochtans de post „Voor de herberg van mijn here”.

(27) RAG Sint-Pieters Rek. I, 1730 folio 68:

„Pain despense ce jour au desuner a Bruges 3 deniers”

„Pain despense a Ursele 8 deniers”

„Pain despense au souper a Gand tient le compte ledit maistre Pierre Hamman”.

Dit brood was evenwel niet het hoofdbestanddeel van deze maaltijden, zelfs niet van het ontbijt²⁸. We moeten het ons waarschijnlijk voorstellen als de kleine ronde broodjes die als toespijs werden gebruikt en die we op schilderijen en gravures van de 15e eeuw terugvinden, bvb. Het Laatste Avondmaal van Dirk Bouts en de Madonna met de paplepel van Gerard David.

Het aandeel van de uitgaven voor brood bedroeg het ongemeen lage percentage van ongeveer 10 %²⁹.

b) Het klooster.

De rekeningen van de bakkerij van het klooster die uit de 15e eeuw bewaard zijn³⁰, hebben allen betrekking op broden die in de visrefter verbruikt werden.

„Dit es de rekeninghe van Cornelis de Brune religieus ende pestwaarder van Sente Pieters clooster bij Ghend ontfaene ende uutgheven te wetene van den vischreefter ter causen van broden van eenen gheheelen jare”³¹. Deze visrefter stelt een probleem. Uit de bronnen weten we dat er een vis- en een vleesrefter was³², maar toch werd er in de visrefter 365 dagen per jaar door de pestwaarder brood uitgedeeld, dus schijnbaar ook op de vleesdagen. Over brooduitdelingen in deze vleesrefter zijn echter noch gegevens noch bronnen terug te vinden zodat de leveringen in de visrefter wel eens de enige zouden kunnen zijn. In ieder geval moeten we er rekening mee houden dat het bekoemen resultaat een minimum dagelijkse portie kan zijn, gelet op de mogelijkheid dat ook nog in de vleesrefter brood werd gegeven.

Welk broodgraan werd in de Sint-Pietersabdij gebruikt?

De pestwaarder was niet verantwoordelijk voor het graanbeheer. Zijn enige functie was het verdelen van de broden: „Item ontfaen van Lievin Denijs backere van den vorseiden clooster midsgaders dat de pestwaarder ne gheen last en heeft van den coorne”³³. Daarom vinden we in diens rekeningen geen gegevens terug over de aard van het broodgraan. De wijnwaarder daarentegen betaalde met de opbrengst van de verkochte wijn de onkosten van het graanvervoer. Hij noemde dit graan steeds „cooren” en het was afkomstig uit de streek van Rijsel en Do-waai. Slechts één enkele maal in de rekening van 1396-1397 werd „taerwe” vermeld³⁴: „Van de feturen van 74 mudde taerwe ende 1 mudde aerweten riselsche maten”.

(28) RAG Sint-Pieters Rek. I, 1730 fol. 59 (r) naast het „pain despense audit desuner a Ursele” werd tijdens dezelfde maaltijd nog „2 lot et 1 pinte de vin de rin despense” en verder nog: herens despense audit desuner œufs despense audit desuner beurre despense audit desuner

(29) RAG Sint-Pieters Rek. I, nr. 1730 fol. 54 (v) en fol. 56 (r)

(30) Zie voetnoot (1), pag. 1.

(31) RAG Sint-Pieters Rek. I, nr. 1587 fol. 1.

(32) Idem nr. 1727, wijn „te beede den reefsters”.

(33) RAG Sint-Pieters Rek. I, nr. 1587 fol. 1.

(34) Idem nr. 2.091.

Welke betekenis moet aan de term koren gehecht worden? Uit een onderzoek van de rekeningen van de Sint-Pietersabdij en Sint-Baafsabdij in de 13e en 14e eeuw blijkt dat de term een verzamelnaam was zowel voor kwaliteitstarwe als deze van een minderwaardige soort (bles de dime, bles de molendinum) maar dat men er ook „mestilon” en rogge mee kon aanduiden³⁵. De betekenis was dus, indien ze niet wordt gespecificeerd, veel omvattend en laat alle mogelijkheden open.

Aan elke monnik werd dagelijks „1 groot en 1 cleen brood” gegeven. „Item den heeren van den convente te wetene 23 heeren ende den prior dobbele comt 24 heeren elcken heere 1,5 grote broden sdaechs voor sijnen provenden ende dit beginnende te Sente Jansmesse 81 tote 82 ende bedraecht de heeren provende binnen den jare 17 halster 20,5 grote broden”³⁶.

Een halster is zoals de bron zelf het vermeldde gelijk aan 31 grote broden³⁷. De interpretatie van dit citaat is nochtans niet eenvoudig. Bedoelde de pestwaarder dat uit 1 halster koren 31 grote broden gebakken werden of was dit halster voor hem een rekeneenheid?

Indien we van de eerste veronderstelling uitgaan dan komt dit neer op een jaarlijks rantsoen van 936 liter³⁸ voor elke monnik of 2,5 liter per dag; relatief een zeer hoog verbruikscijfer.

Is dit ook met abdiynormen gemeten een hoog verbruik? Twee van de drie rekeningen die de portie per monnik omschrijven, dateren uit zeer dure graanjaren namelijk 1481 tot 1483³⁹. De overige, daterend van 1477-1478 geeft dezelfde jaarlijkse rantsoenen⁴⁰. We mogen echter aannemen dat men in de abdijen waar de graanvoorraad grotendeels van de eigen bezittingen afkomstig was, niet onderhevig is geweest aan het verschijnsel dat Prof. Scholliers te Antwerpen bestudeerde nl. dat een arbeider in zeer dure graanjaren meer brood consumeerde dan in goedkope en dat de aankoop van o.a. vlees bijna wegvalt omdat brood het produkt is dat voor zijn prijs nog de meeste calorïen leverde⁴¹.

Het is daarom aanvaardbaar dat in het kader van de abdiengewoonten dit cijfer niet als uitzonderlijk hoog moet beschouwd worden. Bij deze reeds zeer hoge portie moeten nog een aantal supplementen gevoegd worden.

(35) Prijzen en lonen in de domeinen der Gentse abdijen (St.-Pieters en St.-Baafs) van 1281 tot 1400 door Deblonde (K), Cottenier, Prevenier (W), Van Damme-De Mey (G.). Handelingen van de Mij voor Geschiedenis en Oudheidkunde van Gent,

(36) RAG Sint-Pieters Rek. 1, nr. 1588.

(37) Idem

(38) Documenten voor Geschiedenis van Prijzen en Lonen. Deel II, A Vlaanderen 1965, Gent: 1 halster = 52,82 à 53,65 liter.

(39) a - RAG Sint-Pieters Rek. 1, nr. 1588 en 1589

b - VERHULST (A), Bronnen en Problemen betreffende de Vlaamse Landbouw in de late Middeleeuwen (13-15e eeuw), Agronomisch Historische Bijdrage dl. 6, pag. 219.

(40) RAG Sint-Pieters Rek. I, nr. 1587. Cfr. Sint-Baafs K 9346 1479-1480: Elke monnik kreeg er 2 x 8 halster 20 grote broden tarwe of 17 halster 9 grote broden per jaar.

(41) SCHOLLIERS (E), Levensstandaard in de 15e en 16e eeuw te Antwerpen. Antwerpen, 1960, pag. 161 en 175.

Vooreerst het dagelijks zoppebrood dat gebrokt werd in zoetemelk en waarschijnlijk als ontbijt gebruikt. De wekelijkse melkaankopen van de kelder wijzen trouwens ook in deze richting. Op de Vastenavonden vóór de Advent en de Vasten kreeg iedereen 1 groot brood (1,7 lt.). De wijnwaarder was op het gebied van het brood ten zeerste begunstigd. Hij kreeg „boven sijnen provenden ter cause van sijnen officien” alle dagen nog 2 grote broden.

De pestwaarder ontving eveneens naast zijn gewoon rantsoen jaarlijks nog 18 halster brood. Zieke monniken kregen in de fermerie dagelijks 1 groot brood en aan collega's uit andere abdijen die op bezoek kwamen, werd dezelfde hoeveelheid aangeboden.

2. Het vlees

a) Algemeen

In het kader van het vleesverbruik leek het ons nuttig enkele gegevens te vermelden over het vleesverbruik in het algemeen tijdens de late middeleeuwen om de bekomen resultaten van de abdijen te toetsen aan gelijkaardige situaties in Vlaanderen zelf en daarbuiten.

Om een verklaring te vinden voor het kwalitatief en kwantitatief aspect van het vleesverbruik — vlees dat in de voeding van essentieel belang is als leverancier van eiwitten en waarvan het ontbreken kan leiden tot belangrijke deficiëntieziekten — moeten we de omvang en de evolutie van de veestapel kennen. Om een globaal overzicht van deze veestapel in de Middeleeuwen te bekomen, is geen bronnenmateriaal voorhanden.

Over de rundveestapel in Vlaanderen tijdens de late Middeleeuwen zijn enkele gegevens bekend van de Polderstreek⁴². In de 15e eeuw stelden de meeste boeren, ook op de kleine bedrijven, belang in de rundveehouderij vooral met het oog op de vleesproductie. Getuigenissen uit de tijd zelf wijzen eveneens op een grote omvang van de rundveestapel⁴³. In 1473 constateerden de Leden van Vlaanderen dat in het land een overvloed van dieren was.

Over de evolutie van de varkensteelt zegt Lindemans⁴⁴ dat de grote kudden en het aantal varkens die in onze gewesten tot het boerenbedrijf behoorden, verminderen naarmate de landbouw intensiever werd. Preciese cijfers geeft hij ook niet. Op het platteland hield elk gezin 1 of meerdere varkens voor eigen gebruik die in gemene kudden wroeten of op de gemene weiden onder toezicht van de zwijnenhoeder. Dit gebruik was tot in de steden doorgedrongen waar de dieren hun voedsel

(42) MERTENS (J), De laatmiddeleeuwse landbouweconomie in enkele gemeenten van het Brugse Vrije. Pro Civitate. Historische Uitgaven. Reeks in 8°, nr. 27, 1970, pag. 104.

(43) GILLIOTS-VAN SEVEREN, L'inventaire des archives de la ville de Bruges, dl. VI, 1867, pag. 58.

(44) LINDEMANS, op. cit., dl. II, pag. 421.

zochten langs straten en op de vage gronden die de stadswallen omringden. Om hygiënische redenen werd dit gebruik streng gereglementeerd. In de registers van de Voorgeboden van de stad Gent vinden we hiervan talrijke voorbeelden terug⁴⁵. Dit alles wijst volgens Lindemans op het verbruik op grote schaal van varkensvlees zowel door de dorpelers als door de poorter. Voor de abdijen te Gent zullen we evenwel tot andere conclusies komen. Daar overheerste immers het gebruik van schapevlees. Niet verwonderlijk gezien de grote omvang van de schaapskuddes die met het oog op de inlandse wolproductie werden gefokt. Dit was vooral een aangelegenheid van grootgrondbezitters; het aandeel van de kleine landbouwbedrijven was gering te noemen⁴⁶.

Voor de Cisterciënzers en Premonstratenzers waren de grootste schapekwekers. De abdij Ter Doest bvb. bezat in 1315 3.000 schapen. De Norbertijnerabdij van Ninove had op haar eigen hoeve 400 à 500 schapen en op de pachthoeve te Pamel nog eens 300.

Over de eventuele veestapel van de Sint-Pietersabdij hebben we in de door ons gebruikte bronnen geen gegevens gevonden.

Onderzoeken in het buitenland⁴⁷ opteren voor een groot vleesverbruik tijdens de 14e en 15e eeuw, bvb. Z. Winter en Marie Demblinska respectievelijk in hun werk „La cuisine et la table de nos ancêtres” en „La consommation alimentaire dans la Pologne”.

In Engeland heeft Sir Jack Drummond een studie gewijd aan de voeding tijdens de late Middeleeuwen waarin hij wijst op een vlotte bevoorrading van de steden en een hoog vleesverbruik op het platteland binnen alle sociale niveaus.

De Duitse auteurs Schmoller en Abel hebben voor Duitsland preciese cijfers berekend. Voor Frankfurt/Oder bedroeg het gemiddeld jaarlijks verbruik in 1308 100 kg. rundsvlees per hoofd en te Berlijn in 1397 3 pond per dag. De verklaring hiervoor vindt men volgens deze auteurs in het verschijnsel van de Wüstungen. Op de overvloedige braakgronden was de gemakkelijkste manier om de grond uit te baten de veeteelt. Het aanbod van vlees was zodoende groot in verhouding tot het relatief geringe bevolkingsaantal. Het aandeel van vlees in de voeding van rijk en arm was daarom zeer hoog. Deze verklaring is voor Vlaanderen, waar het verschijnsel van de Wüstungen niet in dergelijke mate als in Duitsland gekend was, minder van toepassing. De verstedelijking van de Vlaamse ruimte en de veeteelt met het oog op de wolproductie gelden hier meer als verklarende factoren.

Het vleesverbruik kende in de volgende eeuwen een merkwaardige

(45) Stadsarchief Gent. Registers Voorgeboden van 1405: Verboden varkens op straat te laten lopen noch in kotten te houden min dan 40 voet van de straat. - Verboden varkens op straat te laten lopen tenzij gebeld met de bel van St. Antoon.

(46) VERHULST (A), La Laine indigène dans les Anciens Pays-Bas entre le 12ème et le 17ème siècle. Mise en œuvre industrielle, production et commerce. Ter perse.

(47) STOUFF (L), Ravitaillement et alimentation en Provence aux XIV et XV siècle, Parijs, 1970, pag. 169.

evolutive. Tijdens de 16e eeuw, gekenmerkt door bevolkings- en prijsstijgingen, kreeg de landbouw voorrang op de veeteelt en het vlees evolueerde tot een luxeproduct. Sprekende cijfers worden hiervan gegeven door E. Ladurie voor de Provence. De koopkracht van het loon uitgedrukt in schapevlees daalde van 40 kg in 1480 tot 20 kg in 1483. De daling van het vleesverbruik zette zich de volgende eeuwen verder. Omstreeks 1750 zou het in Vlaanderen 15 kg per persoon en per jaar hebben bedragen. In 1790 was het echter reeds gedaald tot 8 kg.

In 45 plattelandsgemeenten in Vlaanderen waarvoor een onderzoek was ingesteld tussen 1782 en 1790 kwam men tot dezelfde cijfers van 8 à 9 kg waarvan 88,5 % varkensvlees⁴⁸. In de steden was het varkensvlees aanzienlijk minder vertegenwoordigd nl. minder dan 50 % in de 19e eeuw. Het lage niveau van 8 à 9 kg bleef gedurende de eerste helft van de 19e eeuw behouden.

Het huidige vleesverbruik in België bedraagt volgens een onderzoek van de OECD 65,4 kg⁴⁹ per man en per jaar.

Wat was nu de situatie in een Middeleeuwse abdij?

Gaan we opnieuw uit van de regel van de H. Benedictus „Carnium vero quadrupedum omnimodo ab omnibus abstineatur comestio praeter omnino debiles aegrotos”⁵⁰ dan werd in Sint-Baafs en Sint-Pieters tegen deze regel flagrant gezondigd. Rund-, schape- en varkensvlees waren immers zeer goed vertegenwoordigd op het menu.

b) De abt

Schape-, varkens-, rundsvlees, vooral osse- en kalfsvlees, wild en gevogelte zijn de elementen van het vleesmenu (tabel nr. 1). Op ongeveer elke vleesdag werd zowel schape- als rundsvlees in casu ossevlees opgediend. Kalfsvlees en varkensvlees werden slechts uitzonderlijk verbruikt.

De schapen werden niet in het groot aangekocht maar steeds per stuk naargelang de behoeften. Hieruit kunnen we afleiden dat ze vers en niet gezouten werden gegeten daar men ze in het tweede geval meestal met enkele exemplaren samen aankocht die dan in de pekel werden bewaard. Een schaap was het rantsoen voor twee dagen. Het werd expliciet vermeld dat er per dag een half wordt verbruikt.

Slechts wanneer de abt op reis ging en middag- en avondmaal op verschillende plaatsen werd gebruikt, kwam het voor dat tijdens beide maaltijden telkens een half schaap werd geconsumeerd. Dit was eerder zeldzaam.

Het ossevlees dat ook ongeveer op elke vleesdag werd gegeten (zie tabel nr. 1) was gezouten vlees want het was steeds „de provision” wat betekent dat het uit de voorraad genomen was en niet op de dag van het verbruik werd aangekocht. Op 19 november 1485 werden „4 grosses

(48) VANDENBROECKE (Ch.), De landbouw- en levensmiddelenpolitiek in de Oostenrijkse Nederlanden, dl. 1, Gent, 1970, pag. 243.

(49) Food consumption statistics (OECD) 1968-1969.

(50) SCHMITZ (Ph.), op. cit., pag. 60.

betes" in de pekel gestoken ⁵¹.

Niet alleen het vlees als zodanig werd gegeten, maar het werd verwerkt tot „trippes" en „saucisses"; zelfs poten en oren werden aangekocht.

Het spek diende hoofdzakelijk om het vlees dat aan het spit werd gebraden te larderen. Men kocht het aan per pond en het was dus niet afkomstig van de verbruikte varkens die zoals gezegd slechts zelden op het menu verschenen.

Voor de Sint-Baafsabdij is een rekening van hetzelfde type als van de abt van Sint-Pieters bewaard van de periode van 1 januari tot 1 juli 1413 ⁵².

Dag per dag werd hierin eveneens de uitgaven voor de keuken van de herberg genoteerd (brood en wijn zijn er niet in opgenomen). De gasten die mee aan tafel gingen, werden met name genoemd, maar heel dikwijls volgde er nog een laatste vermelding „et multi alii" zodat we het precieze aantal disgenoten niet kennen.

Inzake vleesverbruik komen we hier tot dezelfde conclusies als voor Sint-Pieters in 1485 en 1487 nl. een groot verbruik van schapevlees in casu hamel- en lamsvlees en ook rundsvlees. Er werd immers elke zondag een rund geslacht dat vermoedelijk als voorraad voor de ganse week diende. Het aandeel van varkensvlees was hier eveneens gering maar toch belangrijker dan in Sint-Pieters (zie tabel nr. 2).

Verder werd nog gemiddeld twee op drie dagen wild en gevogelte opgediend (zie tabel nr. 3 en 4). In volgorde van belangrijkheid waren het kippen, duiven, pluvieren, snippen, konijnen, kapoenen, riviervogels, hazen, kwakkels, patrijzen, ooievaars en ten slotte één enkele maal een reiger en een fazant. Uit de tabel valt een zekere seizoengebondenheid af te leiden bvb. 30 pluvieren in de herfst en winter van 1485 en geen enkele in 1487. Voor duiven constateren we precies het omgekeerde.

Kwalitatief is het vleesverbruik in „abtelijke" kringen derhalve zeer goed te achterhalen. Het kwantitatief verbruik per hoofd is slechts bij benadering te berekenen omdat nooit het gewicht werd genoteerd. Indien we ons bij wijze van proef baseren op het gewicht van een schaap in 1800 ⁵³ dan komen we tot de volgende resultaten. Op 16 november consumeerden 18 personen een half schaap of 8,250 kg, een niet omschreven hoeveelheid ossevlees, 2 snippen en 4 kippen ⁵⁴. Voor het schapevlees alleen geeft dit een portie van 458 gram per persoon.

c) Klooster.

Voor de Sint-Pietersabdij beschikken we slechts over één enkele reke-

(51) RAG Sint-Pieters Rek. 1, nr. 1730.

(52) RAG Sint-Baafs, B 1451.

(53) VANDENBROECKE (Ch.), op. cit., dl. 1, pag. 245.

Het gewicht van een schaap bedraagt 30 kg waarvan 55 % eetbaar zijn dus 16,5 kg. Cfr. Prof. SCHOLLIERS die van 1593 tot 1600 het gemiddeld gewicht van aangekochte geslachte hamels in het Maagdenhuis te Antwerpen berekende, kwam tot het resultaat van 36,8 Antwerpse ponden per hamel of 17,286 kg.

(54) RAG Sint-Pieters Rek. I, nr. 1730.

ning van 24 juni 1401 tot 24 juni 1402 die ons uitvoerig inlicht over het vleesverbruik der monniken ⁵⁵. Dag per dag noteerde de kelderwaarder de aankoop van vis en vlees afzonderlijk voor het middag- en avondmaal. Melk en eieren werden per week betaald en de overige produkten als boter, kaas, bier, kruiden enz. werden per kwartaal vereffend.

De andere 4 rekeningen van de kelder zijn niet gedetailleerd. Ze vermelden wekelijks de totale uitgave zonder te specificeren om welke produkten het gaat. De representativiteit van deze ene rekening is daarom helaas zeer gering. In het klooster werd alleen tijdens het middagmaal vlees gegeten, 's avonds kwam ofwel vis ofwel gebak op tafel.

We constateren het grote overwicht van schapevlees en in het bijzonder wederin of hamelvlees. Werden deze dieren geslacht omwille van het feit dat ze onbruikbaar waren als melkproducenten of werden ze speciaal met het oog op vleesverbruik gefokt?

Er waren 137 vleesmaaltijden waarvan 129 uit schapevlees bestonden (zie tabel nr. 5). Slechts 6 maal, achtereenvolgens van 7 tot 17 november werd koeievlees gegeten. Dit rundsvlees was relatief duurder. Een menu dat schapevlees, ganzen en hutsepot omvatte kostte 40 schelling; een zelfde menu met koeievlees kostte 58 schelling. Het prijsverschil kon hier dus een reden zijn van het gering rundsvleesverbruik. Andere vleessoorten hebben we in deze rekening niet teruggevonden. De aard van de bron kan hiervoor nochtans verantwoordelijk zijn. Immers, in de rekeningen werden slechts produkten opgenomen die aangekocht werden. Deze die van de eigen hoeve of pachthoeven waren, werden uiteraard niet vermeld.

Zo weten we uit de pachtcontracten ⁵⁶ dat vele pachters van de Sint-Pietersabdij verplicht waren vette varkens te leveren. Of deze dieren bestemd waren voor het klooster of voor de herberg staat niet aangegeven. Het is evenwel een vingerwijzing tot voorzichtigheid tegenover de bron.

Het schapevlees werd steeds samen met gevogelte hetzij ganzen, kippen of eenden gegeten (zie tabel nr. 5). De ganzenteelt was immers tijdens de Middeleeuwen een belangrijke tak van het boerenbedrijf. Er bestond een drukke binnenlandse handel. Bekend was de ganzen-drijver die op het platteland en dorpsmarkten ganzen kocht en met deze kudde naar de stedelijke markt trok. Voor de gewone man was ze nochtans het stuk vlees in de pot op hoogdagen. In Brabant bvb. kende ze een drukke afzet tegen 11 november. Die dag prijkte op elke tafel een traditionele Sint-Maartensgans ⁵⁷.

Ook in de Ninoofse Norbertijnerabdij waren kippen en ganzen slechts buitenkansjes en alleen bij gelegenheid van hoog bezoek werden ze opgediend ⁵⁸.

Kwantitatieve vermeldingen in de zin van gewicht van een weder of

(55) RAG Sint-Pieters Rek. I, nr. 2.093.

(56) DE VOS (A) „Inventaris der landbouwpachten in de Gentse jaarregisters van de Keure”, Gent, 1958.

(57) LINDEMANS, op. cit., dl. II, pag. 441.

(58) VAN GASSEN (H), Geschiedenis van Ninove, deel II, 1960, pag. 179.

aantal vogels kwamen nooit voor. Wel werd uiteraard dagelijks de prijs genoteerd. Deze gegevens zijn nochtans niet bruikbaar voor de prijzenstudie omdat een aantal essentiële elementen ontbreken. De aangekochte hoeveelheden werden niet vermeld, bovendien weten we niet of het levend of geslacht vee betreft en tenslotte werd dagelijks de globale som van het middagmaal vermeld waarin zowel het schapevlees als de aankoop van gevogelte begrepen was.

De prijsnoteringen laten slechts een relatieve vergelijking toe met andere voedselprodukten en de studie van de prijsevolutie binnen eenzelfde jaar. Indien we veronderstellen dat de aangekochte hoeveelheden constant zijn gebleven dan is het resultaat voor 1401 tot 1402 een stijging van 17 % van de vleesprijzen van half april tot 24 juni 1402.

In de Norbertijnerabdij te Ninove werden jaarlijks voor een 30-tal monniken 200 schapen geslacht op alle tijdstippen van het jaar maar vooral met kermis „ter kermisse Nieneve 43 hamels”⁵⁹. Bovendien werden nog grote hoeveelheden runds- en varkensvlees gekocht op de Markt te Ninove en in het Vleeshuis of bij verschillende Ninooofse beenhouwers.

3. De vis

a) De abt: Op visdagen werd minstens 2 maal per dag vis gegeten. Opvallend is dat het steeds om verse vis ging, wat zeker als een luxe mag beschouwd worden. Een tabel met de frequentie (nr. 6) van deze verschillende soorten toont aan dat het verbruik waarschijnlijk prijs- en seizoengebonden was omdat de fragmenten van deze rekening over 2 verschillende periodes van het jaar lopen die een totaal ander beeld vertonen inzake visverbruik.

Gemiddeld werden dagelijks 8 vissoorten opgediend waaronder waarschijnlijk een keuzemogelijkheid bestond.

Ook in de gastenkamer van de Sint-Baafsabdij werden talrijke vissoorten klaargemaakt (tabel nr. 7).

b) Klooster: We vinden hier eveneens het grote gamma zee- en riviervis terug maar in tegenstelling tot de herberg werd slechts 1 vissoort per maaltijd aangeboden (tabel nr. 8). We zijn nu beter ingelicht over het verbruik van bepaalde variëteiten. Verse haring werd slechts zelden als middagmaal gebruikt. Hij werd alleen 's avonds opgediend afwisselend met „darioelen”. Dit zijn roomtaartjes waarvan we in het 15e eeuwse Nederlandse receptenboek geen beschrijving vinden. Juf: Van Winter heeft het recept ervan aangetroffen in een Middeleeuws Engels keukenboek⁶⁰. Het gerecht zelf was van Franse oorsprong en klaargemaakt op basis van een sterk gekruide mergbouillon, een mengsel van room en eigeel, aardbeien en dadels en dit alles in een korst-deeg verwerkt.

(59) VAN GASSEN (H), op. cit., pag. 175.

Op basis van het gewicht van 1800 is dit 98,900 kg schapevlees per hoofd en per jaar.

(60) VAN WINTER (J), „Van Soeter Cokene”, Spiegel Historiae, 1966, 1e jrg.

De karpers werden ongeveer alleen in de vastenperiode gegeten, de kabeljauw vanaf 11 november en de andere vissoorten vindt men over het ganse jaar terug.

4. De zuivel

Zuivelprodukten kenden in de Middeleeuwen bij de grote massa der bevolking een zeer hoog verbruik en vormden naast brood en potagerie het hoofdbestanddeel van het dagelijks voedselpakket. Lindemans⁶¹ neemt een grote consumptie van melk aan vooral op het Vlaamse plateland. De zoppe, een schotel gekookte zoetemelk aangengelgd met water en waarin roggebrood gebrokt was, was het ontbijt van elk boerengezin.

Overbekend is ook de minachting waarmee de ridder zich uitlaat over het dagelijks voedsel van de kerel:

„Wrongelen, wey brood ende caes
dat heit hi al den dagh”.

Deze wrongel was geronnen verzuurde melk. Toen de consumptie van boter toenam bij de stedelijke bevolking en de melk daardoor een nieuwe belangrijke economische bestemming kreeg, moest het vervaardigen van wrongel voor familiaal gebruik geleidelijk verdwijnen. Een nieuw zuivelprodukt, de karnemelk, zal in de voeding van de boer de wrongel vervangen. Zij heeft dezelfde zure smaak, dezelfde dieeteigenschappen en als men er brood in kookte, bekwam men een volledig eetmaal. Het was de gewone avondsotel. In de abdijen schijnt het verbruik niet zo hoog te zijn geweest, al kwam de zoppe ook voor bij de monniken. In de rekeningen van de abt van Sint-Pieters, zowel als voor Sint Baafs, werd slechts uitzonderlijk de aankoop van melk genoteerd. Ze diende voor de bereiding van gebak of worst.

De boter werd voor verscheidene doeleinden gebruikt. Misschien eerst en vooral als toespijs bij het brood bvb. „I piece de beurre fraix au disner” en verder „I piece de beurre pour manger avec les cerises”. Vervolgens diende ze als braadstof voor het bereiden van vis en gebak: „2 lb. de beurre pour besoignir en la cuisine et au four; 2 lb. de beurre fraix pour les tartes”⁶².

Tijdens de vastenperiode werd boter vervangen door zaad- of olijfolie. In het klooster vertegenwoordigden de uitgaven voor boter van 24 juni 1401 tot 24 juni 1402 1,3 % van de totale uitgave (brood en wijn niet meegeteld!). Maar waarschijnlijk boterde men op de hoeve zelf.

De Middeleeuwers waren grote kaaseters. De abt van Sint-Pieters en zijn gezelschap verbruikten dagelijks kaas maar slechts af en toe werd gespecificeerd om welke soort het ging terwijl helaas nooit hoeveelheden genoteerd werden. We treffen er de meest diverse inlandse en vreemde variëteiten aan. Tot de inlandse behoorden de „fromage

(61) LINDEMANS, op. cit., dl. 2, pag. 166.

(62) RAG Sint-Pieters, Rek. I, nr. 1730.

de Flandre" en de „stoelcaes". Dit waren gesterste kazen die het best kunnen vergeleken worden met de huidige Hollandse kazen. De „clootcaes" daarentegen die meestal bestemd was voor „les compaignons" was een weke kaas, bolvormig, niet al te groot van formaat. Hij werd in open lucht gedroogd tot een keiharde bal die men naderhand tegen de tijd dat men hem wenste te gebruiken, liet rijpen en week worden. Onder de buitenlandse soorten vermelden we de Engelse, die van Cornwall en de „fromage de Houplines".

In het klooster werd van 24 juni 1401 tot 24 juni 1402 2,9 % van het budget aan kaas besteed die niet gespecificeerd werd ⁶³.

In de herbergrekening van Sint-Baafs vinden we slechts 1 kaasaankoop terug. Het zou evenwel voorbarig zijn, hieruit een gering kaasverbruik af te leiden gezien de mogelijkheid dat op de hoeve zelf kaas werd bereid.

Het zuivelverbruik in het algemeen kende een merkwaardige evolutie. Terwijl de Middeleeuwer brood en kaas at, at de mens uit de moderne periode en tijdens de 18e en 19e eeuw brood met boter. In de tachtiger jaren van de 19e eeuw werd in alle sociale lagen dagelijks boter verbruikt terwijl het kaasverbruik daarentegen zeer sterk is afgenomen en praktisch onbestaande is. De eenvoudige verklaring hiervoor is dat zuivel op zuivel als overdaad beschouwd werd ⁶⁴.

In het abdijmilieu stellen wij een enorme consumptie van eieren vast. De abt at ze 3 maal per dag terwijl er in de keuken voor de bereiding van sausen en gebak overvloedig gebruik van gemaakt werd.

In het klooster werd er wekelijks het hoge percentage van 17 % aan besteed. Voor Sint-Baafs en Ninove beschikken wij zelfs over absolute cijfers. Te Gent werden op elke visdag (woensdag, vrijdag en zaterdag) 100 eieren geconsumeerd ⁶⁵. Op Pasen, na de Vasten waarin het verbruik van eieren verboden was, zelfs 200.

Te Ninove werden door 30 monniken gedurende de 15e eeuw jaarlijks tussen de 30 en de 40.000 eieren verbruikt ⁶⁶.

5. Groenten en fruit

F. Baudet meende dat men in de Middeleeuwen weinig of geen gebruik maakte van groenten. De negatieve houding van de geneesheer zou hiervan de voornaamste oorzaak zijn geweest.

Hij schreef hen immers talrijke schadelijke eigenschappen toe als zouden ze slecht humeur, bloedverdunding en spijsverteringsmoeilijkheden veroorzaakt hebben wegens hun laxerende werking ⁶⁷. Lindemans

(63) RAG Sint-Pieters Rek. I, nr. 2.093.

(64) VANDENBROECKE (Ch.), op. cit., pag. 242.

(65) RAG Sint-Baafs B 1451.

(66) VAN GASSEN, op. cit., dl. 2, pag. 177.

(67) BAUDET (F.), „Maaltijd en keuken in de Middeleeuwen", Leiden, 1904, pag. 102.

„Alle cruden ghemeynlyc quaet syn in den wech der spisen ende si en gheven den lichaem gheen voetsel"

is evenwel een andere mening toegedaan. De groentemoes behoorde samen met het brood en de melk tot het dagelijks menu van de plattelandsbewoners. Ze werden tot een soort soep of potagie gekookt waarvoor voornamelijk rapen, erwten en bonen werden gebruikt⁶⁸.

Bekijken we nu het menu van de abt dan vinden we dagelijks groenten terug onder de term „herbes” die eenmaal precies werd omschreven als „poree, salade, persin, carotte et radix”⁶⁹.

De mogelijkheid bestond dat de groenten alleen voor de sausen werden gebruikt maar essentieel is toch dat ze tot het dagelijks voedselpakket behoorden. Van kolen en uien weten we nochtans zeker dat ze als groenten werden verbruikt⁷⁰.

In het klooster zelf waren de aangekochte groenten en kruiden uitsluitend bestemd voor de sausen: „waermoes ende peterselle ter sausen; waermoes rapen peterselle ter sausen”⁷¹.

In de vastenperiode viel de aankoop ervan weg, wat er dus op wijst dat ze steeds samen met vlees werden opgediend.

Echter, de studie van het groentenverbruik in de abdijen op basis van rekeningen alleen zou een vertekend beeld opleveren van het verbruik ervan. Immers, in de rekeningen vinden we alleen de produkten terug die via marktaankoop werden verkregen en niet diegene die door de abdi zelf werden geproduceerd. Dit laatste geldt ongetwijfeld voor de groenten. Uit de 14e en 15e eeuwse rekeningen kunnen we het bestaan van een groententuin niet afleiden, maar overduidelijk blijkt dit uit het 12e eeuwse Liber Traditionum. In verband met de tuin zegt de auteur dat een zekere Arnulfus Einvert met zijn familie moet instaan voor het onderhoud van de tuin, en indien dat niet volstaat zal hem bijkomende hulp worden verleend⁷². Als we veronderstellen dat deze tuinman full-time werkte, dan moet de groente- en kruidenkweek ongetwijfeld van groot belang zijn geweest. Maar zoals reeds gezegd kunnen we dit in laat-middeleeuwse rekeningen niet achterhalen.

Een aparte plaats onder de groenten namen erwten en bonen in. Voor de tijdgenoot werden deze niet als groenten maar als „ronde granen” beschouwd. Ze kwamen tamelijk veel voor bij de abt.

Voor de Sint-Baafsabdi vinden we met uitzondering van enkele vermeldingen van rapen en warmoes geen gegevens over de aankoop van groenten, fruit of kruiden. Opnieuw moeten we er rekening mee houden dat dergelijke instellingen over een eigen tuin beschikten.

Wat het fruit betreft stellen we eveneens een dagelijkse consumptie

„Deghene die ghesont bliven wijlt en zal ghemeynlyc niet veel fruyten noch wermoesen eten”

„Melancholycken oft quaden humoren”

„Vaporues waterachtige flimatelyck en onverduwen”

(68) LINDEMANS (P), op. cit. dl. 2, pag. 169.

(69) RAG St.-Pieters Rek. I, nr. 1730 fol. 66v

(70) RAG, idem Rek. I, nr. 1730.

Op 25 juni 1487 „char de porc pour manger aux choux pour huile d'olive a faire salade d'ognons”.

(71) Idem Rek. I, nr. 2.093.

(72) FAYEN (A), op. cit., p. 155, r. 25.

vast zowel voor het middag- als voor het avondmaal. Meest courant waren de peren die liefst gekookt werden gegeten. De appels gebruikte men voor gebak. Volgens het aantal appels dat in de taarten werd verwerkt moeten deze niet klein van omvang zijn geweest: „100 pommes pour faire la tarte aucune fois”⁷³. Verder vinden we steeds de vruchten van het seizoen terug: aardbeien, kersen, pruimen, noten, druiven en uitzonderlijk kastanjes en sinaasappelen, evenwel in zeer beperkte hoeveelheden (minimum 4 en maximum 13) en dus vermoedelijk alleen voor de meest vooraanstaanden bestemd.

In de Middeleeuwse aristocratische keuken maakte men overvloedig gebruik van kruiden. De gebrekkige conservatietechniek die het snel bederven van het vlees veroorzaakte is hiervoor de voornaamste verklaring. Elke dag kwamen ze voor in de rekening van de abt maar ze werden niet gespecificeerd; alleen de algemene term „epices” werd gebruikt. Slechts 2 maal werden ze expliciet genoemd, nl. gember en kaneel.

In de abdijrekening staan ze onder de zeer algemene benaming „cruden” vermeld en vormden 2% van de totale uitgaven.

6. Vastenprijs

Tijdens de vastenperiode van Aswoensdag tot Pasen gold het kerkelijk verbod op het verbruik van vlees, zuivelprodukten en eieren. Dit was in kloosters de aanleiding om zich vóór de aanvang van de Vasten nog eens extra tegoed te doen aan vlees. In de Duinenabdij te Koksyde vierden de monniken op de laatste donderdag vóór de Vasten „Vette Donderdag” en ze noemden het feest „Het laatste vlees houden”⁷⁴. Ook in het Onze Lieve Vrouwehospitaal te Geraardsbergen werden voor Vette Donderdag enkele varkentjes aangekocht⁷⁵.

In de Sint-Pietersabdij vinden we enkel sporen van extra-wijnuitdelingen terug in de rekening van de pitancie ter gelegenheid van de vastenavond vóór de Advent en de Vasten. Het moet er daar vrolijk aan toe zijn gegaan want op die avonden werden telkens „speellieden” op wijn onthaald.

Voor de verboden spijzen werden vervangingsprodukten ingeschakeld, de zogenaamde „Vastenspise” die enerzijds vis en anderzijds een gamma droge in- en uitheemse vruchten omvatte. De pitancier van Sint-Pieters kocht ze te Brugge op de markt waar ze vanuit het Zuiden werden geïmporteerd. Het waren vijgen, rozijnen, amandelen die men met saffraan tot amandelboter verwerkte, rijst, witte en meelsuiker.

De aangekochte hoeveelheden bleven gedurende de ganse 15e eeuw relatief constant. Een bepaald deel van de aankoop was bestemd voor

(73) RAG Sint-Pieters Rek. I, nr. 1730 fol. 37 (v).

(74) VIAENE (A.), Het laatste vlees houden, Biekorf 1961.

(75) Archief O.L. Vrouwehospitaal reg. II fol. 14: „Item XXVIII (nov.) van 2 braedverkens... omme onsen vastelavont” en ook fol. 18: „Item XV (feb.) vet donderdaech I harste, I vierendeel lam, versen vleessche, zwinenvleessche omme vleescharte te maken.

de abt nl. 1,5 vat vijgen, 16 steen rozijnen, 12 steen amandelen, 10 steen rijst en 8 pond witte suiker of respectievelijk 75 %, 22 %, 30 %, 36 %, 40 % van de totale aankopen.

In 1432 waren te Brugge geen amandelen te vinden en daarom kreeg de abt hiervoor in de plaats 54 stoop Rijnse wijn, de prior, de wijnwaarder 18 stoop en iedere monnik 14 stoop Rijnse wijn ⁷⁶.

Tijdens de crisisjaren 1489 tot 1496 viel de aankoop van vastenspijs weg omwille van de grote duurte: „Ander uitgeven ter cause van der fruyte van den vasten so waerst gheordineert bij ghemenen convente dat men elcen heer zoude gheven 3 lb. parisise voor syn fruyt angesin ende ghemerct de groote dierte van den tijde” ⁷⁷. Aan elke monnik werd nu een geldsom toegekend. In 1489-1490 elk 3 lb. par. Van 1490 tot 1492 elk 30 s.par. en van 1493 tot 1497 elk 40 s.par. De invloed van de crisis deed zich dus ook hier gelden alhoewel het niet de levensnoodzakelijke produkten waren die werden getroffen. Aangezien voor deze jaren geen rekeningen van andere diensten bewaard zijn, kunnen wij spijtig genoeg de invloed van deze duurtejaren op de voedselsituatie van de monniken niet nagaan.

Indien de pitancier de kwaliteit van de vruchten beneden de waardigheid van de religieuzen achtte, werden ze zonder verhaal naar Brugge teruggestuurd: „Item een andre bode ghesonden te Brugghe metter rosine dat ic onlovelic vant in suelcer wijs dat ic den heren niet leveren en wilde mits dat so onsuver ende seer gheladen was” ⁷⁸.

Vanaf 1462-1463 kregen de abt en de prior nog een extraatje bij. De eerste kreeg 2 suikerbroden, de andere één en verder elk een lade tragic, en 1 pot groene gember.

Wij menen dat het vastenregime in de Sint-Pietersabdij niet als zeer streng moet beschouwd worden. Er was wel een grotere eenzijdigheid en eentonigheid omdat men elke dag 2 x vis diende te eten waarvan steeds haring 's avonds.

Het gebruik van vastenspijs was geen typische abdijsgewoonte maar een algemeen verspreid gebruik. In Brugge werd in 1470 een winkel voor vastenspijs geconfisqueerd met als inboedel: „31 gheheele vaten fruits onder fighen en rozijnen, 1 mande oraenge appelen, ontrent 3 thonnen caecharyncx onder gheweect ende anders, 3 tonnen drooch haryncx, 1 halve tonne cappers, 1 groot ghedeel sprots, 1 thonne met prumen van Damast, ontrent 15 vaten vighen ende rozijnen ontghonnen ende beghonnen vercoopen, 1 thunneken dadelen, 1 alve tonne met rozijnen en quarenten” ⁷⁹.

In de jaren 1303-1305 stonden op de Brugse markt een 100 tal kramen met vijgen, rozijnen en dadels. Jaarlijks werd op vastenavond bij Hallegebod de marktvrijheid verleend aan de handelaars in vastenspijs en tergelijktijd werden de deuren van het boterhuis gesloten.

De prijs van deze vruchten liep zoals we voor de abdij ook hebben

(76) RAG Sint-Pieters rek. 1 nr. 1627.

(77) Idem 1691.

(78) Idem 1719.

(79) DE SMET (J.), Een winkel van vastenspijs en vis 1470. Biekerf 1937.

gezien, zeer hoog op in de tachtiger en negentiger jaren van de 15e eeuw zodat de kerkelijke overheid moest tussenkomen om dispensatie te verlenen. De Bisschop van Doornik stond in 1491 toe dat: „Alle aerme personen ende andere die ghoelicke gheene vastene leiftuchten hebben en moghen zullen moghen eten melc, beutere, eyeren, de toecomende vastene gheduerende, ute ghedaen de quateremperen ende de 4 laatste daeghen van de passie weke”⁸⁰.

7. De drank

Het wijn- en bierverbruik van de Sint-Pietersabdij kan bestudeerd worden op basis van de rekeningen van de wijnkelder en de kelder. Geen van beiden zijn nochtans doorlopend bewaard zodat het niet mogelijk is geweest een evolutief beeld te schetsen. We kunnen slechts de toestand tijdens een aantal jaren van de 14e en 15e eeuw bespreken.

Over het verbruik van bier tijdens de 14e en 15e eeuw zijn we het slechtst ingelicht. In de 5 rekeningen die bewaard zijn gebleven van de kelder is er slechts in drie sprake van uitgaven voor „brune bier” waarvan de totale geldsom die er aan besteed werd, werd genoteerd maar geen hoeveelheden. Dit „brune bier” was hoogst waarschijnlijk een plaatselijke biersoort. Van de buitenlandse kwaliteitsbieren zoals Hamburgs of Oosters bier vinden we geen sporen terug. We weten evenmin of het door de religieuzen zelf of misschien door het personeel werd gedronken. Inderdaad, dit is niet onwaarschijnlijk daar we in het reeds eerder vermelde Liber Traditionum uit de 12e eeuw over gegevens beschikken betreffende de uitdeling van bier aan het keukenpersoneel⁸¹. Het gaat hier dus om leken die in de dienst van de keuken waren ingeschakeld (cfr. supra). Over het bierverbruik van de monniken zelf vinden we er echter geen gegevens in terug. Volstond voor hen misschien de dagelijkse portie wijn en werd het bier alleen toegekend aan het relatief groot aantal servientes nl. ongeveer het dubbele van het aantal monniken⁸²?

Waar kwam dat bier vandaan?

Het bier werd in de abdij zelf gebrouwd. Volgens het Liber Traditionum was er een „magister cervesie” die aan het hoofd stond van de „camba” of brouwerij. In zijn dienst had hij vier „cambarii” of brouwers⁸³.

Wijnaankoop:

De wijn werd op verschillende tijdstippen van het jaar bij diverse kooplui hetzij te Gent hetzij te Damme aangekocht. Alleen in 1496 zegde de wijnwaarder dat er te Damme geen wijn te verkrijgen was

(80) VIAENE (A.), *Vastenspise*, Biekerf 1932.

(81) FAYEN (A), op. cit., pag. 130.

(82) DE MEY (G), op. cit., pag. 20.

(83) FAYEN (A), op. cit., pag. 130.

zodat men zich te Antwerpen moest bevoorraden: „Item ghegheven den cupere voor sijn reyse ende labeur dat hi gheweest heeft tantwerpen midsgaders 2 daghen ten Damme gheweest der hij geen en vant”⁸⁴.

Welke wijnsoorten dronk men in Sint-Pieters?

De aankoop was niet altijd gespecificeerd. In 1372-1373 werden op een totaal van 80 vaten 1 hame 40 stoop voor 4 vaten 9 hame 28 stoop Rijnse wijn aangekocht. In 1386-1387, 34 vaten Poitou op een totaal van 55 vaten 7 hamen 19 stoop 7 pinten, in 1396-1397, 52 vaten Poitou op een totaal van 78 vaten 1 hame 44 stoop, in 1467-1468 was alle aangekochte wijn Poitou. Deze wijn is volgens Prof. Craeybeckx de goedkoopste en meest verspreide Franse wijn in de Nederlanden tijdens de Middeleeuwen⁸⁵.

Op basis van deze schaarse gegevens mogen we dus met enig voorbehoud aannemen dat de monniken op het gebied van de kwaliteit van de wijn niet zozeer waren bevoordeligd.

Uitzonderlijk daarentegen was het dagelijkse gebruik dat ze er van maakten.

Hoeveel wijn dronk men in Sint-Pieters?

Wanneer we het kwantitatieve aspect van het wijnverbruik nagaan dan valt hier ook op, zoals voor het brood, dat men niet dronk of at volgens zijn persoonlijke behoeften, maar dat aan alle leden van de kloostergemeenschap op elke dag een vastgestelde en welomschreven hoeveelheid werd toegekend. Hiërarchisch gezien werd een sterk onderscheid gemaakt. De abt beschikte over zijn persoonlijke wijnkelder. Bij het begin van het boekjaar (steeds 24 juni) werd hem een gedeelte van de door de wijnwaarder ontvangen vaten toegekend (zie tabel 9). Uit de rekening van 1485 en 1487 weten we dat de abt deze wijn niet alleen dronk maar steeds met zijn gasten zodat we met deze cijfers geen verbruik voor de abt kunnen berekenen.

De monniken van Sint-Pieters onvingen ieder dagelijks hun provene. Slechts op Goede Vrijdag werd geen wijn toegekend: „I maand met XXVII daghen om goedvriendachswille die men niet en reket omme dat de heeren ghenen provende hebben van wijne”⁸⁴. In 1366-1367, 1367-1368, 1369-1370 kreeg elke monnik 300 dagen per jaar één stoop wijn of 2,306 liter, op 64 dagen (in de Vasten en op de vigilies van feestdagen) kreeg hij 1 mesure⁸⁵.

In 1372-1373 bleef de provene zelfs gedurende de Vasten 1 stoop en in 1375-1376 bedroeg de dagelijkse provene het ganse jaar 1 stoop. In 1386-1387 daarentegen was er een opvallend gering verbruik. Het was nl. teruggevallen tot 1 vierendeel per dag vanaf de eerste tot de

(84) Ieder boekjaar bestond uit 13 maand van elk 4 weken of 28 dagen. De eerste maand begon op 24 juni.

(85) 1 mesure = 0,6 stoop, immers „X mesure valent VI stoop”. Cfr. RAG Sint-Pieters Rek. I nr. 2090.

zevende maand en vanaf de zevende tot de dertiende maand tot 1 mesure per dag. Dit scheen evenwel uitzonderlijk te zijn geweest want in de volgende jaren waarover we opnieuw zijn ingelicht, was het dagelijks verbruik gedurende gans het jaar 1 stoop (1396-1397, 1409-1410, 1433-1434, 1467-1468). De dagelijkse provene van de novicen bedroeg een half mesure. Opnieuw valt het jaar 1386-1387 op. Er werd ook aan hen geen wijn uitgedeeld. In 1467-1468 daarentegen werd hen reeds dagelijks twee derdendeel toegekend.

Voor de Sint-Baafsabdij kennen we het kwantitatieve verbruik voor twee jaar uit de 14e eeuw, nl. 1339-1340 en 1352⁸⁶. De monniken dronken in die jaren evenveel als hun collega's van Sint-Pieters, dit wil dus zeggen 2,306 liter per dag. Aan bepaalde interne feestdagen waren nog extraatjes verbonden. Bij de viering van het jaargetijde van de abt of monnik deelde men de pitantiewijn uit. Ook hier werd het principe van het hiërarchisch onderscheid toegepast. De abt kreeg 4 stoop, de prior 1, de monniken 1 vierendeel en de novicen 1 pint.

Op de 2 vastenavonden vóór de Advent en de Vasten kregen ze een dubbele pitancie.

Deze pitanciewijn is van 1394 tot 1405 afwisselend „Vrancksche" en Rijnse wijn. Van 1406 tot het einde van de 15e eeuw was het steeds Rijnse wijn.

In de duurtjaren van 1488-1489 tot 1497-1499 wanneer ook de vastenspijs wegviel werd in plaats van pitanciewijn aan elke monnik een geldsom van 4 lb. par. toegekend. Deze maatregel was waarschijnlijk het gevolg van de sterk stijgende prijs van Rijnse wijn. De tendens van de prijs was tot 1488-1489 steeds in stijgende lijn gegaan (zie tabel 10). Wanneer de uitdeling opnieuw ingevoerd werd, was de prijs sterk gedaald.

Prof. Craeybeckx beschikt over geen bruikbaar bronnenmateriaal om in de ontbrekende periode de prijs van Rijnse wijn te bepalen⁸⁷.

De voorraden die de abdij tolvrij aankocht zowel in het Duitse keizerrijk als in Frankrijk werden slechts gedeeltelijk door de abt en in het klooster gedronken. Het surplus werd door de wijnwarder aan de Gentse bevolking verkocht en wat toen nog overbleef werd voor het volgend jaar (= boekjaar) in de wijnkelder bewaard. In dit opzicht was de abdij een gevaarlijke concurrent voor de wijnverkopers wiens kostprijs reeds hoger lag wegens de tollën waarmee deze belast was en eveneens een concurrent der stad omdat deze wijn vrij was van ongeld waardoor de stad een daling van haar inkomsten ondervond⁸⁸.

6) *Besluit*

Samenvattend kunnen we het dagelijks voedselpakket van de abt en de monniken als volgt omschrijven. Brood, waarvan we het graan niet

(86) R.A.G. Sint-Baafs, Rek. rol 51 en rol 104.

(87) CRAEYBECKX (J), *Un grand commerce d'importation : Les vins de France aux anciens Pays-Bas (XIII-XVI siècle)*, Parijs, 1958, pag. 204.

(88) DE MEY (G), op. cit., pag. 141.

met zekerheid kennen, komt elke dag voor en bij de monniken kwantitatief zelfs in zeer grote mate. Toch vormde dit niet het essentiële basiselement van het menu voor middag- en avondmaal want dit was steeds vlees en vis. Voor de monniken was het schapevlees, voor de abt en zijn omgeving eveneens maar dan aangevuld met osse- varkens- en kalfsvlees. Bovendien hadden de monniken nog recht op een portie ganzevlees of kip op elke vleesdag terwijl er voor de abt een ruimere keuze bestond tussen wild en gevogelte.

Op de visdagen of magere dagen was er een zeer grote afwisseling tussen allerlei zee- en riviervis met een voorkeur voor karpers, kabeljouw en paling.

Het aandeel van de groenten is moeilijker te achterhalen; zeker weten we dat ze veel werden verwerkt in de sausen. Rapen, kolen en erwten werden evenwel zeker als groenten gegeten.

Fruit dat in de herberg dagelijks werd gegeten, was voor de monniken eerder een vastenspijs.

Zuivelprodukten op melk na voor de abt, en eieren waren eveneens goed vertegenwoordigd. En dit alles werd dagelijks overgoten met 2,3 liter wijn.

Wij mogen dit menu kwalitatief zonder enige twijfel als zeer rijkelijk beschouwen. De armen van de dis van Onze Lieve Vrouw te Brugge moesten zich in 1424 tevreden stellen met 456 gram brood en 1 portie vlees van ongeveer 400 gram als rantsoen voor 2 dagen.

De caloriewaarde van dergelijk menu moet ongetwijfeld aan de behoeften hebben voldaan. Bij een goed uitgebalanceerd dieet worden ongeveer 60% van de calorieën door koolhydraten verkregen, 25 à 30% door vetten en ca. 15% door eiwitten; vooral dierlijke eiwitten zijn belangrijk omdat zij in tegenstelling tot de plantaardige alle benodigde aminozuren in voldoende hoeveelheden bevatten⁸⁹.

Voor een volwassene stelt men als norm dat een derde tot de helft van de eiwitopname van dierlijke aard zou zijn.

Gezien het hoge broodverbruik als voornaamste leverancier van koolhydraten en daarnaast het dagelijks verbruik van vis of vlees als eiwitleverende stoffen moeten, ondanks het feit dat we over geen exacte cijfers beschikken, deze verhoudingen toch in min of meerdere mate bekomen zijn. Daar de vetstoffen, waaronder boter, eerder als braadstof werden gebruikt zal het ideale percentage van 30% niet zijn overschreden, misschien zelfs niet bereikt.

Deze gunstige situatie is in schrille tegenstelling tot het voedselregime op het einde van het Ancien Régime. De verhoudingen lagen toen totaal anders. 9% der calorieën werd geleverd door vetstoffen, slechts 11% door eiwitten en 80% door koolhydraten. Vooral de opname van dierlijke eiwitten schoot fel tekort (het gemiddeld vleesverbruik bedroeg nauwelijks 10 gram per dag)⁹⁰. De opname van mineralen en vitaminen die samen met de eiwitten een beschermende functie

(89) DEN HARTOG, Nederlandse voedingsmiddelentabel. Uitgave maart 1967.

(90) VANDENBROECKE (C.), Op. cit., dl. 1, pag. 433.

vervullen, dient eveneens nagegaan te worden. Calcium vooral aanwezig in zuivelprodukten en waarvan de minimum behoefte op 160 à 200 mg werd vastgesteld, was waarschijnlijk in voldoende mate aanwezig (de abt at elke dag kaas, de monniken dronken elke dag melk). De overige mineralen kalium, natrium, fosfor en ijzer waren eveneens goed vertegenwoordigd. De vitamines die hoofdzakelijk door groenten en fruit geleverd worden, voldeden in het menu van de abt aan de behoeften maar in het klooster schoot men op dit punt waarschijnlijk tekort, hoewel we rekening moeten houden met onze bronnen, nl. de rekeningen die niets vermelden over de eigen kweek.

Tot besluit mogen we formuleren dat eerst kwantitatief en vervolgens ook kwalitatief het dagelijks voedselpakket van de monniken in de Sint-Pieters en Sint-Baafsabdij te Gent als zeer hoogstaand mag beschouwd worden. In deze abdijen zullen geen ziekten voorgekomen zijn ten gevolge van een cronisch voedseltekort of zelfs partiële tekorten zoals eiwitondervoeding die o.a. scheurbuik, beri-beri veroorzaken.

De monnik moet een wel gevoed man zijn geweest die ons aan Breughelfiguren doet denken.

TABEL I

VLEESSOORTEN IN DE HERBERG VAN DE SINT-PIETERSABDIJ

	21 okt. tot 31 dec. 1485 = 62 dagen	1 juni tot 30 sept. 1487 = 122 dagen
Schapevlees	41 dagen	72 dagen
Ossevlees	35	58
Vleeswaren ^o	18	31
Varkensvlees	14	16
Kalfsvlees	4	16

^o Hierin zijn begrepen : worsten, trippen, poten en oren van schape- en rundsvlees.

TABEL 2

VLEESSOORTEN IN DE HERBERG VAN DE SINT-BAAFSABDIJ

	1 jan. tot 1 juli 1413 = 132 dagen
Schapevlees	80 dagen
Rundsvlees	17 ^o
Varkensvlees	38
Kalfsvlees	2

^o Dit lage cijfer kan misleidend zijn. Terwijl we voor de abt van Sint-Pieters dagelijks weten welke vleessoorten er op het menu verschenen, kennen we voor Sint-Baafs slechts de aankopen. Gezien de gewoonte om het vlees in te zouten, was het mogelijk dat de aankoop die op 17 verschillende dagen gebeurde voor een langere consumptieperiode bestemd was.

TABEL 3

WILD EN GEVOGELTE IN DE HERBERG VAN DE SINT-PIETERSABDIJ

	21 okt. tot 31 dec. 1485 = 62 dagen	1 juni tot 30 sept. 1487 = 122 dagen
Kippen	33 dagen	75 dagen
Duiven	0	67
Pluvieren	30	1
Konijnen	13	13
Snippen	19	7
Kapoenen	12	0
Riviervogels	10	0
Hazen	2	3
Kwakkels	0	5
Patrijzen	2	2
Ooievaars	2	1
Fazanten	1	0
Reigers	1	0

TABEL 4

WILD EN GEVOGELTE IN DE HERBERG VAN SINT-BAAFS

	1 jan. tot 1 juli 1413 = 182 dagen
Kippen	67 dagen
Kapoenen	34
Eenden en Ganzen	25
Duiven	12
Konijnen	10
Pluvieren	5
Patrijzen	4
Zwanen	3
Kwakkels	2
Hazen	1

TABEL 5

VLEES ALS MIDDAGMAAL IN DE SINT-PIETERSABDIJ:

24 juni 1401 - 24 juni 1402

Schapevlees en ganzen	75 dagen
Schapevlees, ganzen en hutsepot	30
Schapevlees en kippen	13
Schapevlees en ruggen	11
Ruggen en pasteien	2
Koievlees, ganzen en hutsepot	6
Totaal	137 dagen

TABEL 6

VISVERBRUIK IN DE HERBERG VAN DE SINT-PIETERSABDIJ

Variëteiten	21 oktober 1485 tot 31 dec. 1485 = 62 d.	1 juni 1487 tot 30 sept. 1487 = 122 d.
Snoek	22 dagen	40 dagen
Karpers	17	33
Haring	22	28
Brasem	12	33
Schelvis	25	19
Tongen	12	18
Poon	4	25
Kabeljauw	26	1
But	0	26
Pladijs	6	18
Govioenen	7	12
Winden	7	11
Paling	4	9
Heilbot	0	10
Tarbot	0	8
Kreeft	0	5
Zeezwijn	1	0
Stokvis	0	1
Oesters	1	1

TABEL 7

VISVERBRUIK IN DE SINT-BAAFSABDIJ VAN 1-1-1413 TOT 1-7-1413

Variëteiten	Aantal dagen
Karpers	60
Mosselen	30
Kabeljauw	30
Platen	28
Snoek	28
Paling	21
Spiering	20
Pladijs	19
Bot	18
Tonharing	14
Willox	14
Zalm	11
Schelvis	11
Bliek	11
Elst	10
Tongen	10

Woesten	10
Brasem	9
Verse haring	8
Droge haring	6
Baars	5
Andik	4
Edelbut	4
Rivis	4
Bollok	2
Nenijnk	2
Zeehaas	1
Barbelen	1
Steur	1
Kreeft	1

TABEL 8

VIS ALS MIDDAGMAAL IN HET KLOOSTER VAN SINT-PIETERS
24 juni 1401- - 24 juni 1402

Variëteiten	Aantal dagen
Karpers	41
Paling	31
Schelvis	19
Edelbut	18
Bollok	17
Kabeljauw	14
Snoek	10
Andik	10
Pladijs	10
Bliek	9
Molenaar	7
Elst	7
Zalm	6
Bot	6
Nenijnk	5
Rivis	4
Zeehaas	3
Verse haring °	3
Arder	2
Tong	2
Spiering	1
Meerzwijn	1
Totaal	211

° Haring werd praktisch alleen tijdens het avondmaal gegeten.

TABEL 9

WIJN TOEGEKEND AAN DE ABT VAN SINT-PIETERS

1366-1367 :	10 hame	10	stoop
1367-1368 :	9 hame	8	stoop
1369-1370 :	7 hame	40	stoop
1372-1373 :	9 hame	22	stoop
1375-1376 :	11 hame	10	stoop
1386-1387 :	10 hame	20	stoop
1396-1397 :	1 vat 2 hame	1,5	stoop
1409-1410 :	6 hame	16	stoop
1432-1433 :	2 hame	44	stoop

° Cfr. Documenten voor Geschiedenis van Prijzen en Lonen, Deel II, A. Vlaanderen 1965, 1 hame = 48 stoop = 138,4 lt.

TABEL 10

PRIJS VAN RIJNSE WIJN, IN SCHELLING PARISIS PER STOOP

Overgenomen uit : Documenten voor Geschiedenis van Prijzen en Lonen.
Deel I, 1959, pag. 49.

1450-51	6	1473-74	7
1451-52	7,5	1474-75	8
1452-53	6,5	1475-76	8
1453-54	7,5	1476-77	7
1454-55	8,5	1477-78	8
1455-56	8,5	1479-80	9,5
1456-57	8,5	1480-81	9,5
1457-58	8	1481-82	10
1458-59	7,5	1482-83	8
1459-60	8,5	1483-84	8,5
1460-61	9	1484-85	11
1461-62	7,5	1485-86	11
1462-63	9	1486-87	11,5
1463-64	9	1487-88	12
1464-65	7,5	1488-89	12
1465-66	7	1489-90	12
1466-67	7,5	...	
1467-68	7,5	1494-95	6
1468-69	8	1495-96	8,5
1469-70	7,5	1496-97	8
1470-71	7,5	1497-98	9
1471-72	7	1498-99	—
1472-73	7	1499-1500	6,5

J. B. JACOBS,
CHIRURGIJN, VERLOSKUNDIGE EN AUTEUR
(1734-1790)

door

Dr. med. E.G.R. OSSIEUR

Te Lochristi in de vroege ochtend van 7 september 1734 zag Jan Bernard Jacobs (J.B.J.) het levenslicht. Hij was het vierde kind van Norbertus en Joanna Nimmegeers en het tweede van die naam. De eerstgeborene namelijk werd ook Joannes Bernardus gedoopt maar stierf in de kleuterjaren. Er zouden nog negen kinderen in dit gezin geboren worden, waarvan er twee jong zouden sterven¹.

Zijn geboortehuis² stond in de dorpskom aan de noordkant van de

Gebruikte sigels.

- ARA. = Algemeen Rijksarchief.
- B.R.U.G. = Bibliotheek Rijksuniversiteit Gent.
- B.S. = Burgerlijke stand.
- fa. = dochter van...
- fs. = zoon van...
- P.R. = Parochieregisters van...
- RAB. = Rijksarchief Brugge.
- RAG. = Rijksarchief Gent.
- RAK. = Rijksarchief Kortrijk.
- RAK.C. = Rijksarchief Kortrijk, fonds Colens.
- RAR. = Rijksarchief Ronse.
- RO. = Rijksarchief Gent, fonds Oudburg.
- SAG. = Stadsarchief Gent.
- St.v.g. = Staten van goed.

(1) Het echtpaar Jacobs-Nimmegeers kreeg 13 kinderen - (RAG. P.R. van Lochristi) :

1. Joannes Bernardus ° 24-7-1728, † 13-5-1731.
2. Jacobus Joannes ° 7-2-1730.
3. Anna Maria ° 15-12-1731. Huwt 31-5-1763 met Mattheus Knapen.
4. Joannes Bernardus, waarover het in deze studie gaat.
5. Andreas Ignatius ° 31-7-1736.
6. Franciscus Cornelius ° 17-3-1738, † Gent 27-3-1812. Vrijgezel. Drogist-apoteker in de begijnengracht te Gent.
7. Livinus Ludovicus ° 4-3-1740, † 19-9-1801. Huwde met Adriana van Peteghem († 2-3-1791).
8. Judocus Augustinus ° 8-2-1742.
9. Jacoba Joanna ° 4-6-1744. Te Gent, Sint-Baafs, sterft een Jacoba Joanna Jacobs op 9-10-1765. Wellicht één en dezelfde persoon.
10. Francisca Theresia ° 20-4-1746.
11. Joanna ° en† 26-1-1748.
12. Egidius ° 30-5-1749, en † 22-4-1754.
13. Cornelius ° 26-6-1751.

(2) RAG. Leenhof van St.-Baafs nr. 578 : St.v.g. Joanna Nimmegeers van 16-9-1751.

beirwegh, dus ongeveer recht tegenover de kerk. Met de bijhorende grond was het 26 roeden (386.10m²) groot en het werd op 4 november 1728 door zijn ouders gekocht van Laureyns van de Walle en zijn vrouw Catharine Pauwels. Enkele jaren later, op 24 november 1735 kochten zij daar nog 15 roeden (222.75 m²) bij. De omvang van het gezin in aanmerking genomen was het niet zeer ruim: een keuken, een woonkamer waarin ten tijde van het overlijden van zijn moeder in 1751 stonden: *een ledikant, ses stoelen, eenen zetel met 2 taefels en twee delen kaskens*, verder een voustekamer, waar de *fusieque* bewaard werd, een kelder en een zolder. Zijn moeder hield daar ook nog een *naeywinckel* waar in hetzelfde jaar 1751 voor £ 26-2-9 aan mutsen, *cathoenen sitsen*³, lijnwaad, kant etc. opgeslagen waren. In de stal stonden toen *een cleen reypeirt, een coeybeeste en twee vegghe* (= biggen).

Zijn vader, meester chirurgijn, werd geboren te Deinze op 24 april 1705 uit Gregorius Jacobs en Anna Maria Pleyiers⁴. Hij huwde te Zaffelare op 20 augustus 1727 met de 2½ jaar jongere wees Joanna Nimmegeers, geboren te Moerbeke op 22 november 1707 uit Jacobus (fs Gillis) en Elisabeth Sabbé⁵. Daags tevoren was een huwelijkscontract gesloten voor notaris Jan van Maldeghem te Gent dat neerkwam op hetgeen wij nu verstaan onder algemene gemeenschap².

Zijn ouders waren ijverige, spaarzame lui, die na 24 jaar huwelijksleven niet alleen 11 kinderen grootgebracht hadden of aan het grootbrengen waren, maar daarenboven nog de bezitters van meer dan 3 Ha. 88 a. landbouwgrond met twee *behuysde hofstedekens*, hun eigen woonhuis met bijhorende grond niet meegerekend⁶.

Zij hadden ook nog twee obligaties met een gezamenlijke waarde van

(3) Sits, in het frans chite.

„Les chites sont des mousselines ou toiles de coton des Indes orientales, imprimées et peintes avec des planches de bois et dont les couleurs sans rien perdre de leur éclat, durent autant que la toile même... Les Hollandois, particulièrement les Flamans... les contrefont sur des toiles de coton blanches, qui viennent véritablement des Indes... mais leurs couleurs n'ont ni la même durée ni le même éclat, qu'on remarque aux véritables". — Diderot & D'Alembert, Encyclopédie ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers. Paris 1753.

(4) A.M. Pleyiers (Plehiere) overleed te St.-Kruis-Winkel op 19-9-1729 (RAG. P.R.)

(5) RAG. P.R. van de respectieve gemeenten.

(6) St.v.g. Nimmegeers Joanna a.w.

1. *Een behuysd hofstedecken... groot in eerstelijken cheyns...* 16 roeden, gekocht van Jan Everaert fs. Pieter, 17-1-1732.
 2. Een partij zaailand, groot 500 roeden, gekocht van Joannes van de Sompel, 9-4-1739.
 3. Een partij zaailand, groot 202 roeden, gekocht van Jan Moenaert, 19-7-1742.
 4. Een partij zaailand, groot ... 600 roeden, gekocht van de erfgenamen van Amelberghe de Schepper, weduwe van Jan Heye, 20-11-1747.
 5. Twee partijen zaailand, de ene van 400 roeden en de andere van 200 roeden, gekocht van Victor van Loo en Livyne Verschraeghen zijn vrouw, 18-10-1742.
 6. Een behuysde hofstede, groot met het daarachter gelegen land 700 roeden, gekocht van het echtpaar Jan Schepens-Catherine Pauwels, 27-2-1749.
- Samen maakt dit 2.618 roeden of 38.885,22 m².

70 pond groten wisselgeld en vier (kleine) „besette renten”⁷. Vader Jacobs was een man met sociaal gevoel. In de Staten van goed van zijn vrouw bijvoorbeeld worden *alleen maer voor memorie ghebracht* £ 18-9-10 *over de leverynghe van medecijnen ende het doen van visiten* bij diverse personen *welcke sijn van deficiel recouvre*.

Als bevestiging van hun standing werd Johanna Nimmegeers bij haar dood op 8 juli 1751 plechtig in de kerk begraven⁸.

Op dat ogenblik verbleef J.B.J. te Gent. Volgens F.V. Goethals⁹ genoot hij middelbaar onderwijs in het college van de paters Augustijnen aldaar. In het archief van het klooster werd zijn naam echter niet teruggevonden. Een argument contra is dat alleszins niet omdat veel archivalia verloren gegaan zijn in de brandramp van 1838, die kerk en klooster in as legde¹⁰.

Zijn opleiding van chirurgijn ging J.B.J. zoeken — althans gedeeltelijk — in het Pruisen van Frederik de Grote. In 1758 — hij was toen 24 jaar oud — werkte hij er in de hospitalen van Berlijn en Maagdenburg¹¹. Pruisen was op dat ogenblik samen met Engeland in de zevenjarige oorlog (1756-1763) gewikkeld tegen Oostenrijk, Rusland en Frankrijk. Of J.B.J. daarbij in militaire of in burgerlijke dienst was kon niet uitgemaakt worden. Het archief van het voormalige pruisische leger, bewaard in het Heeresarchiv te Potsdam, werd tijdens een bombardement in het voorjaar van 1945 volkomen vernietigd¹². Wat het burgerlijk archief betreft kon er geen contact verkregen worden met het dépôt te Maagdenburg (D.D.R.); met de bewaarder van het archief van het Charité-hospitaal te Berlijn gelukte

(7) Eén van 4 pond groten wisselgeld *crooserende den penninck 25*, en drie andere *crooserende den penninck 20* uitgedrukt in courantgeld en groot 2 pond, 18 schellingen en 20 schellingen. H. Coppejans-Desmedt, „Bijdrage tot de studie van de gegoeede burgerij te Gent in de XVIIIe eeuw” (Verh. Kon. Vl. Acad. Wet & Schone Kunsten v. België, jr XIV ,nr 17 (1952): ... Bij de investering van beschikbare fondsen speelt de aankoop van renten en obligatiën een zeer belangrijke rol... In de St.v.g. wordt een onderscheid gemaakt tussen „besette” en „onbesette” renten. Het verschil berust op het al dan niet aanwezig zijn van een hypotheek... De meeste renten staan uit tegen den penninck 20 of den penninck 25 hetzij respectievelijk tegen 5% en 4%, alhoewel *den penninck sesthien* ook nog vaak voorkomt.

(8) St.v.g. Joanna Nimmegeers a.w.

De uitvaart werd verzorgd door de pastoor, onderpastoor, koster en kerkbaljuw, aan wie £ 7-7-4 uitbetaald werden (de kaarsen inbegrepen). De klasse van uitvaartmis wordt nergens vermeld, wel de kosten van de sepulture inde Kercke: £ 1-0-0.

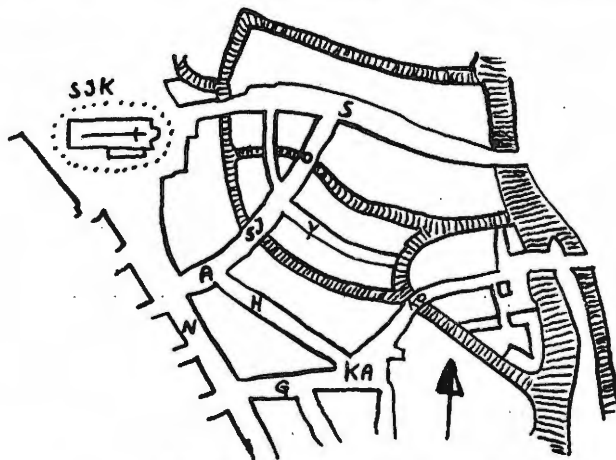
(9) Goethals, F.V., *Lectures relatives à l'histoire des sciences, des arts, des Lettres, des mœurs et de la politique en Belgique*. Bruxelles 1838, T4, p. 293.

(10) Zo kan ook N. Teeuwen in „Het Toneelrepertorium van het Augustijnen-college te Gent”, *Augustiniana Neerlandica*, I, 1950, blz. 6 niets meedelen over de periode 1741-1767 omdat alle stukken uit die tijd ontbreken.

(11) Volgens zijn eigen verklaring in een brief aan de schepenen van de Keure van Gent, waarin hij de plaats solliciteert van gepensioneerd Chirurgijn (1773). SAG. Reeks 141 nr 105. Dat dit in 1758 was schrijft J.B.J. zelf in Richters Heelkundig Boekzaal (Dl 1, blz 83) — Bibliografie nr 7 —: *In 't jaar 1758 in Pruisische Dienst zijnde, heb ik in Saxen een soldaat volkomen genezen gezien, aan wien Armen en Beenen afgeschoten waren...*

(12) Zijn naam komt evenmin voor in KOEHLER, ALB., *Die Kriegs-chirurgen und Feldärzte des 17. und 18. Jahrhunderts in Preussen und anderen deutschen Staaten*. Berlin 1899. Hierbij moet echter aangemerkt worden dat alleen de topfiguren besproken worden.

dit wel. In de weinige nog overgebleven archivalia komt zijn naam echter niet voor¹³. In de herfst van 1758 is hij terug te Gent, waar hij in de leer gaat bij meester-chirurgijn Pieter van der Schelde, die hem op 27 november van dat jaar *ten boecke* laat inschrijven *tot het doen van sijne* (twee verplichte) *leerjaeren in de konste der chirurgie ende barbarie*¹⁴. Die twee leerjaren zijn nog niet helemaal om als zijn leermeester sterft (24 november 1760)¹⁵. J.B.J. wordt als *discipel*¹⁶ in het register der *leerknechten* afgeschreven de 15e december daaropvolgend. Een jaar later, op 3 december 1761, — de kandidaten chirurgijns waren namelijk verplicht volgens de *statuten op 't faict der Medecyne*¹⁷ gedurende drie jaar wekelijks twee lessen over chirurgie en anatomie te volgen — dient hij een rekwest in bij het collegium medicum om *gheadmitteert te worden tot het passeren van examens en het doen van zijne preuve als vrijen meester chirurgien-barbier*¹⁸. Het college verwijst hem naar de nering en op 23 december wordt hij

Houtbriel en omgeving in 1796
naar het plan van Gent van G. Goethals

A : Aude Schapmerkt.
G : Gildestraat.
H : Hautbriel.
KA : Kalvermerkt.
KO : Kombrug.
Y : Yckstraat

N : Nieuwbrug.
O : Oliestraat met oliebrug.
S : Steendam.
SJ : Sint Jansdreve.
SJK : Sint Jacobskerk.

(13) Antwoord van het Deutsches Zentralarchiv 42. Merseburg D.D.R.

(14) SAG. Reeks 166, nr 2 : Register-Handboek van de leerknechten der chirurgijns 1654-1762.

(15) P.R. St.-Baafs (SAG) geeft alleen de datum van begrafenis : 26 november. De sterfdag (24 nov.) wordt in margine vermeld in het „Register-Handboek van de chirurgijns met de naemen van de ghecommiteerden en coopers 1654-1795”. (SAG. Reeks 166, nr 4)

(16) Tot voor enkele jaren toen er nog leerling-geneesheren hun stagejaar in het Bijloke-hospitaal volbrachten werden ze aldus door de patiënten genoemd.

(17) SAG. Reeks 200.2/B. Portef. 5.

(18) SAG. Reeks 166, nr 6 : Resolutie-Bouck vande Nerynghe van de chirusijns barbirs binnen Gent 1750-2 april 1795.

ingeschreven als meester-chirurgijn. Hij betaalt er £ 4-4-0 voor het *coopen van de neeringhe en het gebruyck van de pelle, de vaene ende torsen*¹⁹, in die tijd blijkbaar de drie attributen van het chirurgijnenberoep.

J.B.J. ging zich vestigen in de stad in de St.-Baafsparochie²⁰, wellicht al in het huis op de houtbriel dat hij in 1771 van zijn vader zou kopen. Hij begon zijn carrière in een stad, die vrijwel aan de spits stond van de economische opbloei, die kenmerkend is voor de 2e helft van de 18e eeuw in de zuidelijke Nederlanden.

Zo was Gent — schrijft H. Coppejans-Desmedt in de *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*²¹ — de belangrijkste lijnwaadmarkt van het land en zijn handelsbetrekkingen met Spanje waren belangrijker dan die van welke andere stad ook. Zijn demografische evolutie, die lang een neergaande lijn gevolgd had, kende een opwaartse beweging vanaf 1765 en dat zou steeds maar crescendo gaan naar het einde van de eeuw toe.

Gunstiger kon het wel niet voor een chirurgijn aan het begin van zijn loopbaan.

Toen hij iets meer dan een jaar gevestigd was huwt hij in de St.-Jacobskerk — op 5 februari 1763²² — met Maria Catharina Voet, die bij haar oudste broer woonde in het ouderlijk huis, *wesende eene deurbrouwerije daer voor teecken uytsteect den Lanteirne gestaen ende gelegen ten voorhoofde in de Jacobsnieuwstraete van achter commende met een deurgat in den houtbriel*²³. Zij was de dochter van Joannes en Maria Joanna Calweer, die allebei 15 maanden voordien kort na elkaar gestorven waren²⁴. Maria Catharina Voet, geboren te Gent op 10 maart 1734 was het vijfde en laatste kind in dit gezin. Samen met haar twee oudere broers, Joannes Jacobus en Petrus Franciscus, groeide zij op. Twee zusjes stierven in de wieg²⁵.

Zij schonk J.B.J. vier kinderen, twee jongens en twee meisjes²⁶ :

(19) SAG. Reeks 166 nr 4 (GOETHALS, F.V., a.w. schrijft verkeerdelijk 22-12-1761).

(20) Bij zijn verloving op 2-2-1763 spreekt de pastoor van hem als „ex sancti Bavonis” (SAG. P.R. (Huwelijken) St.-Jacobs).

(21) DI VIII, Utrecht, 1955, blz 261-286.

(22) SAG. P.R.

(23) RAG. Oud notariaat Guill. van der Eecken, nr 226, blz 388. Acte van boedelscheiding van 18-11-1761.

In de Atlas van Goetgebuer (SAG. map D/77 - F/134) steekt een niet-gedateerde pentekening voorstellend het N.W. uiteinde van de St. Jacobsnieuwstraat. In de huizenrij, waarvan de achtergevel naar de houtbriel gekeerd is, is er één huis met een lantaarn: op het gelijkvloers een deur en vier vensters, twee verdiepingen en een plat dak. Waarschijnlijk dus het ouderlijk huis van M.C. Voet.

(24) SAG. P.R. St. Jacobs. Joannes Voet stierf, 77 j. oud, op 9-10-1761. Zijn vrouw, 68 j. oud, op 10-11-1761. In deze P.R. wordt de woonplaats in margine vermeld, hier „Ste Jacobsnieuwstraete”.

(25) SAG. P.R. St. Jacobs :

1. Joannes Jacobus Voet ° 28-12-1724. Huwde met Dorothea Toebent, fa. Gabriel (Gent 12-2-1785).

2. Joanna Theresia Voet ° 5-5-1721, † ibid. 9-5-1726.

3. Theresia Petronilla Voet ° 23-9-1727, † ibid 9-12-1727.

4. Petrus Franciscus Voet ° 18-10-1730.

5. Maria Catharina.

(26) SAG. P.R. St. Baafs en B.S. Gent.

— Dorothea Norbertina ° 26-5-1764. Zij werd genoemd naar haar meter Dorothea Toebent; echtgenote van haar oom Joannes Jacobus Voet en naar haar peter en grootvader Norbertus Jacobs. zij stierf nog geen 23 jaar oud op 19-12-1786.

— Franciscus Jacobus ° 20-5-1765. Hij werd geneesheer en woonde te Ertvelde in 1812 waarna wij zijn spoor bijster geraken.

— Petrus Joannes ° 3-2-1767, gestorven te Gent op 2-12-1824. Hij huwde met Maria Anna du Pré, zeer waarschijnlijk in het brusselse en had minstens twee kinderen : Marie Constance (° Brussel 5 germinal, jr 6) en Thérèse (° 25-10-1808) ²⁷.

— Maria Joanna ° 30-12-1768.

Van haar laatste kraambed herstelde Maria Catharina blijkbaar niet. Zij stierf op 30 januari 1769, een maand na de geboorte van haar jongste kind en werd nog dezelfde dag in de kerk begraven. Haar broer, Petrus Franciscus werd toeziende voogd en J.B.J.'s vader en zijn broer Frans Cornelis, drogist in de begijnengracht, werden *sekers ende borgen* ²⁸.

Zijn huis kocht J.B.J. van zijn vader een paar jaar later, op 1 mei 1771 ²⁹. Het stond *ten voorhoofde in den houtbriel van achter uytcommende op het waeter* ³⁰. Dit water was de Sint Jansgracht gedempt enkele jaren voor de eerste wereldoorlog bij de sanering van dit stadskwartier. De koop-prijs daarvan voldeed hij niet of niet helemaal want in het contract werd bedongen dat hij een jaarlijkse rente van 28 ponden groten wisselgeld aan zijn vader zou betalen als interest op een som van £ 700. Het is niet onmogelijk dat J.B.J. altijd in dit huis gewoond heeft want de *Almanach curieus ende util ofte den getrouwen weg-wijser der stad Gend* (Gent, Ph. Gimblet) van 1771, dus gedrukt vóór dat hij er eigenaar van werd, vermeldt hem als *Jacobs, houtbriel*; in 1770 nochtans als *Jacobs, bij den Kalvermerckt*. Een grote bewijskracht heeft dit laatste niet want in 1772 is zijn adres in dezelfde *Almanach*: houtbriel; in 1773: bij den houtbriel; in 1774 en 75: bij den kalvermerckt; en vanaf 1776: in den houtbriel. De *Almanach* neemt het dus niet zo nauw wat een akkuraat adres betreft.

J.B.J. was een studax. De bibliotheek van de rijksuniversiteit Gent bezit een lijvig in leder gebonden foliant, bijna helemaal volgeschreven met bijdragen uit tijdschriften, gesteld in het frans (de meerderheid), het latijn en het nederlands. Hij betitelde dit notitieboek trouwens zelf: *Recueil de plusieurs mémoires et observations de chirurgie extraits de différens auteurs* (bibliografie nr 11). Hij stelde een uitgebreide bibliotheek samen waaruit blijkt dat zijn interesse vele richtingen uitging, maar dat de geneeskunde toch zijn grootste belangstelling genoot.

(27) Bevolkingsboeken van Gent en B.S. Brussel.

(28) SAG.: St.v.g. Gent 1770, folio 168.

(29) SAG. Stedecheynsen. Reeks 152, nr. 17, folio 184.

Daaruit blijkt ook dat zijn vader dit huis 10 j. voordien gekocht had — op 5-1-1760 — van meester-chirurgijn Joannes Frans Jacobs en zijn vrouw Elisabeth van Huffel, die het geërfd hadden van hun zoon, eveneens een Joannes Frans, licentiaat in de medecijnen.

(30) RAG. Minuten van notaris Joannes Blomme te Gent, nr. 74. Acte van 6 oktober 1755: Aankoop door Joannes Frans Jacobs, licentiaat in de medecijnen.

Wat hij zoal bezat is ons bekend door de veiling, die na zijn dood plaats vond op 14 november en de daaropvolgende dagen van het jaar 1791 in de zaal van de confrerie van Sint-Joris, rechtover het stadhuis te Gent³¹. Van deze bibliotheek werden 1.000 loten samengesteld, waarvan er verschillende uit meer dan één boek bestonden. Zo waren er :

- 907 loten over geneeskunde, waarvan 668 in octavo, 184 in quarto en 55 in folio. Daaronder waren 17 zeldzame werken uit de 16e eeuw, o.a.:
 - Sylvius de mensibus mulierum et hominis generatio. Venetië 1556.
 - Galeni Enantiomaton aliquot liber... Venetië 1548.
 - Kruid-boek van Rembertus Dodonaeus. Antwerpen 1554.
 - Pauli Aeginetae opus de Re medica. Parijs 1532.
 - Andreae Vesalii de Humani Corporis Fabrica Libri septem. Bazel 1555.
- 61 loten „Belles Lettres” waarin talrijke woordenboeken, o.a. M. De Felice, Encyclopédie ou Dictionnaire universel raisonné des connaissances humaines, Yverdon, 1770-1780, in 58 delen.
- 19 loten over geschiedenis, aardrijkskunde en reisbeschrijvingen en 13 loten in octavo handelend over godsdienstige onderwerpen.

Al deze boeken zijn in het latijn, Duits, Frans of Nederlands gesteld en een minderheid in het Engels. J.B.J. kende inderdaad *les langues flamande, allemande, latine, française et anglaise* zoals Melly, directeur van de faculteit geneeskunde te Leuven getuigt³².

Behalve een rijke bibliotheek bezat J.B.J. nog een waardevol rariteitenkabinet, dat gesorteerd en in 7 grote „rubrieken” verdeeld — men deed er vier dagen over³³ — eveneens op de veiling terecht kwam. De inventaris van dit 18e eeuwse rariteitenkabinet is zeer interessant omwille van de verscheidenheid van zijn inhoud. Zo waren er :

- 54 loten petrefacten, zoals bijvoorbeeld *une masse coquillière, formée de noyaux de buccins et de limaçons*.
- 74 loten schelpen, waaronder de zeer gezochte *véritable coquille de vénus*, een tweeschalige schelp van de familie der kamschelpen, waarvan het voorste gedeelte op de vulva van een vrouw gelijkt³⁴.
- 55 loten kostbare gesteenten, ertsen *et autres Fossiles* waarin vier stukken agaat ; een mooi stuk jaspis afkomstig van de Vesuvius ; een stuk amber met insluitsels van insecten ; talrijke kwarts kristallen, gekleurde en zuivere ; een hele reeks edelstenen : saffieren, topazen, smaragden, ametisten, robijnen en kwartsagaten. Verder alle mogelijke ertsen van metalen en metaloiden.
- 18 loten „droge” preparaten van dierlijke oorsprong, waaronder *le rhinoceros volant, superbe animal noir* : wellicht de neushoornkever, *le dragon volant, la scie du poisson de ce nom, un crapeau des Indes orientales*.

(31) Catalogus van deze veiling in B.R.U.G., nr. G. 10355.

(32) ARA.: Conseil du gouvernement général, nr. 2364.

(33) SAG. St.v.g. (van J.B. Jacobs) 1792, nr. 12, stuk 30 en 31, kapittel 48 : *den sieur Vleminck over 4 dagen helpen sorteren het cabinet...*

(34) Volgens M. DE FELICE, Encyclopédie ou dictionnaire universel... a.w. T XIII (1772), p. 580, aangehaald in E. DUVERGER, Le cabinet d'histoire naturelle du médecin gantois Jean Bernard Jacobs. (Les Cahiers de la Biloque nr. 3 (1962), p. 131-136). Daarin komen talrijke verhelderende noten voor.

tales, qui conserve ses jeunes dans des petits trous qu'elle porte sur le dos... een akkurate beschrijving op *orientales* na van de zuidamerikaanse ratschildpad, een kikvorsachtige amfibie. Verder nog drie kinderskeletten, het skelet van een kalf met twee koppen, twee halswervels van een walvis enz.

— 42 loten fiolen met preparaten op sterk water waaronder een tarantula, verschillende slangen, een vliegende vis, een hydrocephalus van een varken, een mannelijke foetus, *une masse d'hydatide adhérente une excressence convexe, telle qu'on l'a extirpé*: ongetwijfeld een mola hydatidosa of een gezwel uitgaande van de eivliezen in de zwangere baarmoeder en vijf monsterachtige menselijke foetussen³⁵.

— 61 loten instrumenten en rariteiten waaronder een microscoop, een kleine telescoop, een stoombad in koper, een klisterspuit *de gomme élastique avec 3 canules d'ivoire*, twee trocars, 2 spuitjes in ivoor en één in tin, verschillende pessaria, *une pipe en bois de buis pour les noyés*³⁶, een fantoom³⁷ enz.

Verder nog 49 etsen van beroemde personen.

Die veiling duurde een volle week en aan het einde ervan bleek dat *na deductie van alle accessoire onkosten* bibliotheek en kabinet van de hand gegaan waren voor de niet onbelangrijke som van £ 652-1-7 courant³⁸, dus bijna zoveel als hij van zijn vader ontleend had bij de aankoop van zijn huis.

In het leven van zijn beroepsvereniging speelde J.B.J. een actieve rol. Hij was amper 5 jaar als meester-chirurgijn te Gent werkzaam toen hij bij de jaarlijkse verkiezing van een *beuverste*, een eerste en tweede deken of gezworene tot deze laatste functie gekozen werd voor het jaar 1766³⁹. Bij de vernieuwing van het bestuur een jaar later werd hij niet herkozen

(35) Waaronder een exemplaar met twee lichamen en één hoofd en een ander, voldragen, maar met slechts één dijbeen eindigend op de voet, dus zonder onderbeen. Van deze laatste was daarenboven *le sexe oublité*, wellicht een foute schrijfwijze voor „oblitéré” en dan zou het gaan om een afwezigheid van alle uitwendige geslachtsorganen als deel van een ontwikkelingsstoornis waardoor ook het ene onderste lidmaat niet ontstaan is.

(36) Men geloofde namelijk in die tijd dat bij drenkelingen en in andere toestanden van verstikking de levensgeesten terug konden opgewekt worden door langs anale weg tabaksrook in de dikkarm te blazen bij middel van een buis. J.B.J. vertaalde een frans werk daarover (Bibliografie nr. 5) en bezat daarenboven nog een duits boek over dit onderwerp: *Johann Gottl. Schaffer der Gebrauch und Nuzzen des Taback Rauch Clysters, nebst zwoen dazu bequemen Maschinen, mit kupfertafeln*. Regensburg, 1772, in 4°.

(37) Van een fantoom geeft J.B.J. een beschrijving in *Vroedvrouwen-Hand-Boekken...* (Bibliografie nr. 6): (Fantomen zijn) *...zeer aerdtige de natuur volkomen naerbootsende Vrouwen en Kinder Beeldtensissen, die geene waere Vrouwen Geraemtens zijn, met léer bekleed en te samen-gevoegd door Vëeren. Zij en verbeelden niet alleen al de Teel-Deelen uyt- en inwendige der onbezwangerde Vrouws-Persoonen, maer ook die der Zwangere; ... de Poppen, wiens Lidmaeten beweegbaer zijn, hebben een natuurlijke grootte, en men kan hun in het Bekken verscheyde liggingen geven door dewelke de Baeringe natuurlijk tegennatuurlijk en moeilyk gemaekt word, en bij welke men de wyze aentoont, hoe na mate des Kinds schikkinge de Verlossing moet gebeuren...*

(38) SAG.: St.v.g. J.B. Jacobs, a.w.

(39) SAG. Reeks 166, nr. 4: Actum van 24-12-1765.

wat nochtans op dat ogenblik en ook later met verschillende van zijn kollega's wel het geval was ⁴⁰.

Zijn mandaat viel samen met een gevoelige vermindering van de macht van de nering. Bij keizerlijk decreet van 20 maart 1766 werd haar het *recht van examinatie* ontnomen. De kandidaat gezworen chirurgijnen zouden voortaan de theoretische proef moeten afleggen voor het collegium medicum en alleen nog de praktische proef voor de gildekamer. Tijdens zijn hele verdere verblijf in de stad zou J.B.J. deel uitmaken van de Eed ⁴¹, dikwijls samen met een naamgenoot Petrus, Franciscus Jacobs *uit de slijpstraete* ⁴².

Hij zou het echter in die richting nog verder brengen. Vanaf 1779 wordt hij in de *Almanach a.w.* ook vermeld als assessor van het medisch college van Gent ⁴³. Bij koninklijk decreet van 19 augustus 1665 was namelijk bepaald dat dit college zou samengesteld zijn uit *vier docteuken, twee apotecarissen ende twee gheswoorne chirurgiens, die gheuoemt sullen worden assessores, dewelcke voor Rechter ende Directeur sullen hebben eenen ytter wet van de Keure* ⁴⁴. J.B.J. behoorde aldus tot de hoogste medische instantie van zijn stad.

Aan officiële functies zou het hem ook niet onbreken. Het bestuurscollege van de Oudburg stelde hem aan — op 5 juni 1772 — als chirurgijn *ten pensioene* met een jaarwedde van £ 12 courant *met last van alle de siecke ofte gequetste soldaeten ghevanghen ende de palferniers der casselrije te cureren alsmede de aenschouwen binnen de drij mijlen rond dese stede daervooren te doen ende in cas dat er eenige aenschouwen moeten gebeuren buyten de etendue van drij mijlen sal denselven chirurgijn daerover proffiteren tot vijf gulden van ider aenschouw...* ⁴⁵.

Een goed half jaar later — op 8 februari 1773 — stellen ook de schepenen van de Keure hem aan als chirurgijn van de stad en van het hospitaal de Bijloke samen met drie van zijn kollega's (Livinus Emanuel de Paepe, Petrus Muyshondt en Louis Boudewijn Verschraegen) in vervanging van Ph. Goossens kort voordien overleden. Hun jaarwedde bedroeg £ 10 courant met de verplichting *exactelijk te visiteren ende cureren alle aerme beboeftigen in het hospitaal den selve bylocque, dit by toere elck tot 6 consecutive maenden, ende hun daegelycs aldaer laeten vinden... de 6 wintermaenden 's morgens ten 8 uren, ende de 6 somermaenden 's morgens ten 7 uren ende voorders telckent als den noodt sulcx sal vereysschen alles op pene van destitutie van hun voornoemde officie ... dat den gonnen wiens 6 maenden van visitatie sullen geexpiereert sijn de volgende 6 maen-*

(40) SAG. Reeks 166, nr. 1: Register met de namen der gezworenen.

(41) In de *Nieuwen Almanach curieus ende uil...* a.w. wordt hij van 1771 tot en met 1789 vermeld als lid van de Eed.

(42) Petrus, Franciscus Jacobs, † Gent 7-2-1818, 91 j. oud, fs. Petrus en Joanna Scheppers, weduwnaar van Maria van Peene.

(43) Het archief van het Collegium medicum is arm op dit stuk. In het actumboek (SAG. Reeks 200/2B, nr. 1) is zelfs helemaal niets geschreven van 1731 tot 1788.

(44) Zesde Placcaetboek, Dl 2, blz. 1133.

(45) RO. nr. 352: Resolutieboek van 1772, Dl 1. Actum van 5 juni.

den sal bijwoonen alle de aenschauwen daer inne voorvallende⁴⁶. De gebruikelijke eed, daarbij horend legt hij af in de handen van schepen Odemaer — 3 maart 1773⁴⁷.

Hij stelt ook nog zijn kandidatuur (in 1778) voor het ambt van steensnijder van de stad maar het is Guillaume Demanet, die een getuigschrift van bekwaamheid in de lithotomie van het Hotel-Dieu te Parijs kon voorleggen, die benoemd wordt⁴⁸.

Wat J.B.J. tot nu toe gepresteerd heeft is hetgeen men normaal — wellicht met een beetje geluk — van een bekwaam en succesvol chirurgijn kan verwachten. In 1775 echter gaat hij een richting uit waardoor zijn naam voor het nageslacht zal bewaard blijven. In het begin van dat jaar reist hij naar Ieper om er de lessen bij te wonen van de franse vroedvrouw Le Boursier-du Coudray. De baljuw en de schepenen van de kasselrij Ieper hadden namelijk een kostelose cursus verloskunde ingericht die 6 weken duurde en een aanvang nam de 16e januari van dat jaar⁴⁹. J.B.J. ziet ze daar demonstraties geven met een fantoom van haar eigen vinding, dat blijkbaar in haar land zeer op prijs gesteld werd aangezien ze daarvoor met een jaargeld van 8.000 livres beloond werd⁵⁰. Hij is daar zo entoesiast over dat hij besluit hetzelfde te doen voor de kasselrij de Oudburg van Gent. Of is hij spelend reeds met die gedachte te Ieper alleen maar gaan kijken, wetend dat zijn kollega Damman sedert augustus 1772⁵¹ te Gent een cursus verloskunde geeft voor de ingezetenen van de stad? De laatste veronderstelling is wellicht de meest waarschijnlijke want J.B.J. hield blijkbaar van doceren. Op dat ogenblik gaf hij thuis al privé-lessen verloskunde voor *gheringen prijs* zoals een stedelijke onderzoekscommissie zou vaststellen. Hij was daarin niet de enige. De hogergenoemde chirurgijnen de Paepe en Demanet deden het ook⁵².

Verder heeft hij drie leerlingen opgeleid: Cornelius Jacobs van Lochristi in 1763, die slechts een jaar blijft en zijn 2de leerjaar bij een ander chirurgijn

(46) SAG. Reeks 107, nr. 27: Resolutieboek van de schepenen van de Keure 5-1-1773 tot 31-12-1776.

(47) SAG. Reeks 141, nr. 105, waarin sollicitatiebrief van J.B.J., waarop in margine zijn eedaflegging genoteerd is.

De eed luidde als volgt (SAG. Reeks 148, nr. 6): *Dat sweer ick gheswoornen chirurgien te zijn, de b(eilige) Cath(olieke) Roomsche religie vooren te staen ende onderhaude den coninck onsen souverainen heere als grave van Vlaenderen mitsg(aders) heer ende weih goet ende getrauw te zijn, f'selve officie wel ende getrouwe(lijk) te bedienen soo wel in het cureren van alle gequeste ende siecke persoonen als in het aenschauwen de doode lichaemen ende daer van goed ende rechtveerdige rapport te doen, sonder faveur van den eenen ofte den anderen ende voorts al te doen dat eenen goeden en getrauwen geswoornen chirurgien schuldig is ende behoort te doen. Soo helpt mij Godt ende al zijne b(eiligen).*

(48) SAG. Reeks 141, nr. 105. Sollicitatiebrieven van J.B.J. en G. Demanet.

(49) RO. nr. 129: Omzendbrief dd. 5-1-1775 door het bestuurscollege van de Zaal en kasselrij van Ieper aan alle *Prochiën, Spleten, Brancken, en Laetschepen*.

(50) RO. nr. 357: Resolutieboek van 1775.

(51) GILLEMANN, Ch., & VAN WERVEKE, A., *Cours et Prix d'accouchements à Gand 1779-1817* (Revue belge de numismatique. 1908, nr. 1, 2, 3, 4).

(52) SAG. Reeks 107, nr. 27 a.w. folio 171 r.: Verslag (dd. 23-1-1776) van de commissie aangesteld om de wenselijkheid na te gaan van het verder geven van de cursus verloskunde door Damman. Het advies was negatief.

gijn volbrengt; Josephus Jocqué van Gent in 1764, die zes jaar lang bij hem blijft (tot 26 november 1770) en Jacobus de Beir van Waarschoot in 1772, die maar zes maanden blijft⁵³.

Wat er ook van weze, J.B.J. verschijnt de 10e februari voor het be-
stuurscollege van de Oudburg en biedt aan gratis lessen in verloskunde te
geven met een fantoom door hem aan te schaffen als hij daarvoor kan
beschikken over een kamer, over verwarming en verlichting.

De schepenen laten er geen gras over groeien en in hun zitting vijf
dagen later stemmen zij met het voorstel in. De pastoors van al de paro-
chies van de kasselrij worden aangeschreven en verzocht binnen de 14 dagen
het getal van de kandidaat-leerlingen mede te delen⁵⁴.

Een weinig later wordt een plechtige brief opgesteld voor „Brussel” —
mise au nette et envoié 13 avril 1775 — om de vereiste toelating te vra-
gen tot het inrichten van deze publieke lessen⁵⁵. Drie jaar lang wachtten
de heren van de Oudburg op antwoord, wat J.B.J. ondertussen niet belette
zijn gratis cursus verloskunde te geven zoals hij zelf getuigt in de *voor-
reden* van zijn *Vroedvrouwen-Hand-Boekken* (Bibliographie nr. 6).

Uit het bovenstaande blijkt met zekerheid dat J.B.J. niet de eerste ge-
weest is in ons land om het fantoom in het onderwijs te gebruiken, zoals
door verschillende auteurs beweerd wordt⁵⁶. Le Bousier-du Coudray was
hem in ieder geval voor en vóór haar heeft Jan Albert Roselt, chirurgijn
te Machelen, in 1758 al gebruik gemaakt van het fantoom, al is het wel-
licht met een minder geraffineerde vorm ervan⁵⁷.

Eindelijk — op 14 mei 1778 — vaardigt de keizerin het decreet uit
waarbij J.B.J. gemachtigd wordt lessen in verloskunde te geven. Een jaar-
wedde van 400 gulden courant wordt hem toegekend waarin echter begre-
pen is de 12 pond groten, die hij ontvangt als chirurgijn van de kasselrij.

Daarvoor wordt van hem verlangd dat hij twee cursussen van 6 weken
zal geven, een wintercursus van 2 januari tot 15 februari en een zomer-
cursus van 1 juni tot 15 juli. Iedere cursus zou bestaan in twee lessen
ieder van één uur, per dag. Op zijn kosten diende hij zich te voorzien van

(53) SAG. Reeks 166, nr. 8: *Handt-Boeck van de leer knechten van de neiringe
der chirurgijns-barbiers... 1762-1795.*

(54) RO. nr. 129: waarin de minute van deze brief, waarboven geschreven staat
„54 brieven te drucken”. Een gedrukt exemplaar steekt eveneens in deze bundel.
Tot het sturen van die brief besloot het schepencollege in zijn vergadering van
20-2-1775 (RO. nr. 357).

(55) RO. nr. 129, stuk VI/1: *Brief A son Altesse Roiale...
Comme il n'est pas permis à personne d'établir des leçons publiques ou de les
professer sans la permission préalable du gouvernement...*

(56) o.a. door:
GOETHALS, F.V., a.w. T4 p. 293.

BROECKX, C., *Essai sur l'histoire de la médecine belge, avant le XIXe siècle.*
Bruxelles, 1838, p. 196.

JACQUES, V., *Biographie nationale. Bruxelles, 1888-89, T 10, col. 32.*

(57) *Natuur- Genees- Heel- en Gebooriskundige waarnemingen en Mengelschriften
ten dienste van het landvolk, uytgegeven door J.A. Roselt... Eerste Stuk. Gent 1781.*
Blz. 70... *Terwijl ik noch bezig was met haar dit... uit te leggen, en de kunstige
Handgrepen haar aan een door konst naargemaakte en op een Bekken geplaatste
Baarmoeder aan te toonen, wierdt zij geroepen... alsdan wesende den 9 Jan. 1758.*

Eléonor Haylocke, âgée de 25.
 ans, robuste et de bonne consti-
 tution, entra dans l'hôpital de Glo-
 cester, le 29. mai 1766., se plaignant
 d'une d'une douleur au côté, qui
 provenoit de trois épingles, qu'elle
 avoit avalées 9. mois auparavant
 et qui avoient d'abord séjournées
 2. mois dans l'œsophage, d'où
 elles furent enfin délogées, au
 moyen d'un instrument de Ba-
 leine, dont se servit le chirurgien
 qu'elle avoit consulté. Tout le
 tems que ces épingles furent dans
 l'œsophage,

Handschrift van J.B. Jacobs in *Recueil de
 plusieurs Mémoires...* (Bibliographie nr. 11)

Handtekening van J.B. Jacobs
 dd. 17-7-1780 (RO. nr. 129)

een fantoom-met-veren en van de nodige instrumenten om demonstraties te geven. Artikel 4 van het decreet bepaalde dat het onderwijs vooral praktisch moest zijn en dat theorie maar mocht gegeven worden in zoverre dat voor de praktijk noodzakelijk was. Toch was het onderwijs niet zó praktisch dat aan de leerlingen gelegenheid werd gegeven een verlossing bij te wonen of eventueel onder toezicht te leiden. Het is zijn opvolger, de hoger genoemde G. Demanet, die dit onontbeerlijk element van het onderwijs tijdens de zomercursus van 1789 zou invoeren⁵⁸. Wat de leerlingen betreft, zij zouden slechts toegelaten worden mits het voorleggen van een getuigschrift van goede zeden af te leveren door de pastoor en de meester-chirurgijn en mits een toelating vanwege de „wet” van hun dorp. Gedurende twee jaar of vier opeenvolgende cursussen zouden zij de lessen moeten volgen (art. 2). Hetzelfde artikel voorzag een vergoeding van 7 stuivers per verblijfsdag te Gent, waarvan echter alleen de vrouwelijke leerlingen konden genieten. Het examen zou afgenomen worden door een jury van drie deskundigen waaronder de lesgever; en een gouden medaille (met een waarde van hoogstens 25 gulden) zou aan de beste leerlinge toegekend worden en een dito aan de beste mannelijke leerling (art. 7). Artikel 8 bepaalde nog dat alwie in de toekomst als verloskundige wenste erkend te worden deze vier cursussen moest gevolgd hebben tenzij hij of zij een getuigschrift van een andere gelijkaardige school kon voorleggen.

Op 2 januari 1779 begint de eerste wintercursus van de nieuw-opgerichte school met 21 vrouwelijke leerlingen en één jonge man: Jacobus Josephus Cornant van Oostwinkel. Onder die 21 vrouwen was er ene van de kasselrij Oudenaarde⁵⁹ en dat luidde de openstelling in van de school voor andere dan de inrichtende kasselrij. De ironie van het lot heeft gewild dat het J.B.J.'s tegenhanger, de hoger genoemde Damman van de vroedvrouwen-school van de stad Gent, geweest is die daarvoor gezorgd heeft. Hij nodigde nl. per brief (dd. 20 aug. 1778) de Heren van de kasselrij Oudenaarde uit⁶⁰ hun ingezetenen naar zijn lessen te sturen. Zij maken de nodige propaganda op het platteland en de enige kandidate die zich meldt wordt gestuurd naar de lessen van... J.B.J.

De dagelijkse vergoeding van 7 stuivers⁶¹ door het decreet voorzien, wordt op het einde van de week uitbetaald door L.J. Godfroid, officier

(58) RO. nr. 129: Kwijschrift van Marie Horie „ontfaen van... Godfroid de somme van 20 ponden grooten coust... ter causen van d'accouchementen die t'haeren huysse gebeuren sijn, geduerende den cours van de maenden Junij ende Julij 1789.

(59) RAR. Kasselrij Oudenaarde nr. 420 (Rekeningen van 1778-79), Bl. 39v.

(60) RAR. Kasselrij Oudenaarde nr. 70. Actum van 2-9-1778.

(61) Een niet onaardig bedrag als men bedenkt dat in die tijd:

— De *vrouw directeur* van het hospitaal de Bijloke te Gent voor het *cureren ende alimenteren* van de zieke en gekwetste soldaten van de kasselrij per verpleegdag 8 stuivers ontving. (RO. nr. 1178 - rekeningen van 1774: bl. 17v - en nr. 1188-rekeningen van 1784: bl. 29v).

— Aan de soldaten van de Kasselrij (die als een soort gendarmerie fungeerden) in 1780 een wedde betaald werd van 30 schellingen per maand (RO. 1184: rekeningen van 1780) wat 7 stuivers is per dag. Daar dit beroepssoldaten waren, moest daarmee dus in veel gevallen een gezin onderhouden worden.

van de Oudburg, die daartoe tweemaal daags appèl houdt ⁶²:

Voor de zomercursus zijn er reeds 31 leerlingen.

In 1780 is het sukses nog groter. In de wintercursus zijn er 68 leerlingen: 39 van de Oudburg, 2 van de kasselrij Oudenaarde ⁶³ en 27 van de kasselrij Kortrijk ⁶⁴, die eveneens toelating gekregen had om leerlingen te sturen.

In de zomercursus zijn het er 89 geworden, 50 voor de Oudburg, 15 voor Oudenaarde en 24 voor Kortrijk ⁶⁵. Aan het einde daarvan, de 15e juli wordt voor de eerste maal examen afgenomen ⁶⁶.

Twee licentiaten in geneeskunde Ludovicus De Müller en Jacques Louis van Coetsem benevens de lesgever J.B.J. fungeren als examinatoren in aanwezigheid van twee commissarissen van de Oudburg: Pieter Du Bois de Weghewalle, leenman, en Jan Bapt. De Müller, baljuw van Sint-Pieters. Er waren 17 examinandæ, waarvan er 15 de vier voorgeschreven zesweekse cursussen gevolgd hadden en 2 slechts drie ervan. Wellicht werd voor deze laatsten een geldige reden voor dit verzuim in aanmerking genomen.

Uit de enkele boekjes met de namen en de punten van de examinanda — men schreef toen certanten —, die bewaard gebleven zijn ⁶⁷ blijkt dat de punten volgens een ander systeem gegeven werden dan vandaag de dag. De examinanda begon als het ware met nul punten en kreeg (slechte) punten voor de gemaakte fouten. Wie het meest punten haalde had dus het meest fouten gemaakt en werd de laatste. De eerste haalde uiteraard het laagste cijfer.

De eerste prijs en de gouden medaille werden toegekend aan Anne-Marie van der Haeghen uit Zevergem ⁶⁸.

De magistraat van de Oudburg had namelijk aan T.V. van Berckel, graveur-generaal der Munten te Brussel, 12 gouden medailles besteld en

(62) RO. nr. 129, Stuk XV/1: betalingsstaat van de *Eersten Cours*. RAK. C. nr. 450: Actum van 11 juli 1780 waaruit blijkt dat de betalingen wekelijks gebeurden.

(63) RAR. Kasselrij Oudenaarde nr. 71, Actum van 1 & 2 febr. 1780 en 7 & 8 maart 1780.

(64) — 23 leerlingen vertrekken uit Kortrijk op 1 jan. (RAK.C. nr. 450, Actum van 1 jan. Lijst met hun namen in RO. nr. 129).

— 1 leerlinge vertrekt op 2 jan. (Aanbevelingsbrief met naam in RO. nr. 129).

— 3 leerlingen vertrekken op 3 jan. (Aanbevelingsbrief met 2 namen in RO. nr. 129 en één naam in RAK.C. nr. 450. Actum van 5-1-1780.

(65) — De Oudburg: 49 leerlingen op de betalingsstaat (RO. nr. 129) en J.J. Cornant.

— Kasselrij Kortrijk: 21 leerlingen zijn aanwezig op 1 juni (RO. nr. 129). 1 leerlinge wordt gestuurd op 5 juni en nog 2 andere op 6 juni (RAK. C. nr. 450, actum van 5 en 6 juni).

— Kasselrij Oudenaarde: Lijst met 15 namen en de vergoedingen in RAR. Kasselrij Oudenaarde nr. 71. Daaruit blijkt dat 6 leerlingen 7 stuivers per dag ontvingen; de andere 10,5 stuivers. Dit onderscheid zal wel op gezinslast berusten want in de wintercursus werd aan één van de twee leerlingen eveneens 10,5 stuivers gegeven *in consideratie van haer suygende kint*. (nr. 71 ut supra, actum van 24-12-1779).

(66) Aan het einde van de eerste zomercursus (in 1779) had J.B.J. reeds examen afgenomen maar zonder officieel karakter, een soort „oefen“-examen wellicht. (RO. nr. 363: Resolutieboek van 1779: blz. 235v).

(67) RO. nr. 130.

(68) Proces-verbaal daarvan in RO. nr. 129.

ze in £ courant 8-6-4 per stuk betaald, waardoor ze de in het decreet bepaalde kostprijs van 25 gulden met meer dan het dubbele overschreden had ⁶⁹.

Twee dagen later, de 17e juli, komt de examencommissie opnieuw bijeen om J.J. Cornant te examineren, de enige man die de 4 cursussen *neerstighlyck heeft gefrequeenteert*.

Hij bekomt eveneens een gouden medaille — ze wordt hem vier dagen later op de bestuursvergadering van het college overhandigd ⁷⁰ — *omdat bij eene pertinente voldoeninghe heeft gegeven en de eerste prijs had kunnen winnen in het geval hij met andere discipelen hadde connen concouren* ⁶⁸.

De leerlingen van de kasselrij Kortrijk deden eveneens examen, hoewel ze slechts 2 cursussen gevolgd hadden. Zij kregen ook prijzen maar te Kortrijk zelf — te Gent zou dit nooit gebeuren — na hun terugkeer aldaar de 18e juli. De eerste twee kregen elk een zilveren medaille *omringelt van ornamenten verguld* ter waarde van £ 4 wisselgeld, de derde kreeg 12 zilveren legpenningen van de kasselrij ⁷¹. Zij namen het avondmaal op het kasselrijhuis alvorens naar huis gestuurd te worden.

Waarschijnlijk gebeurde dit zonder plechtigheid in tegenstelling met hetgeen in de Oudburg gebeurde, tenminste na de prijsuitdeling van 1781. De laureaten van de Oudburg en later ook die van het Land van Aalst werden aan de tafel van het bestuurscollege uitgenodigd ⁷². 's Anderendaags werden zij door J.B.J. naar hun *respective prochiën geleid...*, *alwaar zij plechtiglyk ingebaald wierden* ⁷³. Het lag duidelijk in de bedoeling van de Heren van de Oudburg door allerlei stimulantia het volgen van de lessen vroedkunde te bevorderen.

In de wintercursus van 1781 arriveren zo maar 47 leerlingen uit het Oudenaardse waarvan er 42 de cursus helemaal volgen ⁷⁴. De reden van deze grote toeloop is ongetwijfeld de dubbele vergoeding — 14 stuivers per dag — die hen toegezegd zijn. Het bestuurscollege had dit wel voorzien maar had het toch gedaan enerzijds omdat er zich weinig of geen leerlingen

(69) GILLEMANN, Ch. & VAN WERVEKE, A., a.w. blz. 96... chacune revenait ainsi à £ 8-6-4 prix qui dépasse de plus de 2 livres la valeur de 25 florins fixée par le décret... Waar 1 pond = 6 gulden is het duidelijk dat hier moet gelezen worden „2 fois” i.p.v. „2 livres”.

(70) RO. 364 (Resolutieboek jan.-sept. 1780), Actum van 21 juli.

(71) RAK. C. nr. 450. Actum van 11 juli en 18 juli 1780. Een lijst met de namen der examinandae komt in RO 129 niet voor. De namen van de eerste drie zijn vermeld in A.G. *Richiers Heelkundig Boekzael*, Dl I, blz. 392. Het zijn Isabelle Majoribank ° Pittem, Lucia van Eenoo ° Wingene en Angela De Craake ° Dentergem.

(72) RO. 129. Brief aan het college van het Land van Aalst van 15 juli 1782... *prijsuitdeeling... waernaer wij UEden prijswinnende benevens de onse volgens gewoonte aan de taeffel van het collegie hebben doen het avontmael nemen*.

(73) A.G. *Richiers Heelkundig Boekzael*, Dl II, blz. 375, alwaar een kort relaas van de prijsuitdeling van 16 juli 1783. Een meer uitgebreid relaas met toelichting over het onderwijs in de vroedvrouwenschool verscheen in het weekblad „Den Vlaemschen Indicateur ofte Aen-Wijser der Wetenschappen en vrije-Konsten” van 26-7-1783.

(74) RAR. Kasselrij Oudenaarde nr. 71. Actum van 3-1-1781, 7 en 8 mei 1781.

aan 7 stuivers per dag aangeboden hadden en anderzijds omdat het hoopte dat er in die grote groep toch enkele goede elementen zouden zitten ⁷⁵:

Na afloop van de cursus bleken er inderdaad dertien te zijn *capabel om te wercken*. In de zomercursus daaropvolgend werden die 14 stuivers op 7 teruggebracht op verzoek van de Oudburg om *jalousiën ende oneenigheden te vermijden* ⁷⁶.

In de zomercursus van 1782 voegen zich bij de leerlingen van de Oudburg, het kortrijkse en het oudenaardse niet minder dan 76 leerlingen uit het Land van Aalst, waarvan er de 14e juli — dus na één zesweekse cursus — 69 examen afleggen ⁷⁷. Geen enkele kasselrij heeft dit ooit kunnen nadoen.

Uit dit alles blijkt dat de vroedvrouwenschool van de Oudburg, waarvan J.B.J. de promotor was in een werkelijke behoefte voorzag, die door de verschillende kasselrijcolleges scherp aangevoeld werd. Finantieel was het sukses van de school voor J.B.J. zeker geen slechte zaak.

De Oudburg betaalde hem, zoals hoger vermeld, een jaarwedde van 400 gulden (inclusief de 12 £ als chirurg ten pensioene) ongeacht het aantal leerlingen en daarbij nog een examengeld van 8 schellingen wisselgeld per uur examinatie ⁷⁸. Dus geen vergoeding per examinandus zoals dat nu het geval is.

De andere kasselrijen gaven hem een vergoeding voor het geheel van zijn schoolactiviteiten. Die vergoeding varieerde enigszins van de ene kasselrij tot de andere en per kasselrij varieerde ze van jaar tot jaar, evenredig met het aantal naar de school gestuurde leerlingen.

Het royaalst was het Land van Aalst maar ze stuurde hem dan ook het meest leerlingen. Voor de unieke cursus van 1782 kreeg J.B.J. 200 gulden en in de drie daaropvolgende jaren telkens f. 400 ⁷⁹. In 1786 gaf ze geen vergoedingen meer maar stuurde wel nog enkele leerlingen. Dit waren echter blijkbaar de laatste; er is tenminste van dan af geen spoor meer te vinden van leerlingen noch vergoedingen.

De kasselrij Kortrijk betaalde hem f. 200 in 1780 en iets meer dan een derde daarvan (nl. 12 pond courant, d.i. f. 72) het jaar nadien ⁸⁰. In 1780

(75) Ibidem. Actum van 3-1-1781: ...onder dewelke vele waeren, die maer gonghen om aldaer gemakelijck op hun 14 stuivers daeghs te connen uytwinteren is dies onaenghesien geraedigh gevonden geweest dien number naer Gendt op te senden in hope dat er enige goede subjecten sullen onder bevonden worden...

(76) RO. nr. 129: stuk XXIII/2 - XXV/1 - XXV/2.

(77) Lijst met 76 namen in RO. nr. 130. Lijst met de 69 examinandae in RO. nr. 129, stuk XXXV/2.

(78) RO. nr. 1187 (Rekeningen van het jaar 1783) blz. 43v. Ieder van de drie examinatoren bracht *ses uren vaccatien* in rekening, wat overeenkomt met 48 schellingen wisselgeld of 56 sch. courant. Voor de drie samen geeft dat 168 sch., wat klopt met de £ 8-8-0 courant van het betalingsorder. Er waren 22 examinandae (RO. nr. 130). Ieder van hen legde dus een examen af dat gemiddeld 15 min. duurde, als de drie examinatoren gezamenlijk als jury fungeerden ofwel 3 x 15 min. als ze afzonderlijk optraden. Ook nu nog duurt een mondeling examen ongeveer een kwartier.

(79) RAG. Kasselrij Aalst nr. 469. Actum van 2-1-1783, 29-7-1783, 29-7-1784, 12-12-1785.

(80) RAK. C. nr. 450. Actum van 11-7-1780 en RAK. nr. 6.481 blz. 381, art. 40.

waren er gemiddeld per cursus 25 leerlingen. Het jaar nadien, vrijwel zeker gemiddeld 9 per cursus, dit is eveneens iets meer dan een derde⁸¹. In 1782 waren er slechts 4 leerlingen in de zomercursus en een vergoeding werd dan ook niet nodig geacht. Van 1783 tot 1788 werden geen leerlingen naar Gent gestuurd. *Ter causen*, oordeelde het kasselrijcollege, *dat er sijn bij naer geene bequaeme Persoonen daer toe en hadden gepresenteerd*⁸². De kasselrij Oudenaarde deed het ongeveer zoals die van Kortrijk. Van 1780 tot 1783 gaf ze respectievelijk 150, 200 en 150 gulden, nadien 100 gulden ieder jaar. In 1785 waren er nochtans maar 4 leerlingen per cursus⁸³. Wat de prijzen betreft was ze eerder krenterig, pas in 1783 gaf ze een zilveren medaille met een waarde van iets meer dan 25 gulden⁸⁴. Nadien gaf ze het boek over verloskunde waarover verder.

Het is duidelijk dat het onmiskenbare succes van de school nog geen bewijs is voor de degelijkheid van het onderwijs verstrekt door J.B.J., aangezien dit in een werkelijke nood voorzag.

Wat dit wél is, is zijn *Vroedkundige oeffenschool* — een leerboek over verloskunde voor vroedvrouwen (bibliografie nr 8) — die de neerslag is van zijn lessen zowel wat de behandelde stof als de taal betreft zoals hijzelf in de *voorreden* schrijft.

Dit boek, schrijft terecht de gekende gentse obstetricus Léonce van Damme (1904-1967), is vrij van de in die tijd gebruikelijke kanselarijstijl, het munt uit door duidelijkheid, woordenrijkdom en vlotheid van taal. De figuren — het is verlicht met 21 platen koperdruk — zijn van grote precisie en bijgevolg van een ongeëvenaarde didactische waarde⁸⁵. Dit werd toendertijd ook zo gezien want bij de hervorming van de universitaire studies in 1787 werd het door de hogergenoemde Melly als leerboek aangeprezen⁸⁶.

De verschijning ervan was nog maar net aangekondigd in *Den vlaemschen Indicateur ofte Aenwijzer der Wetenschappen en Vrije Konsten* van 24 januari 1784 en de keizerlijke boekencensor had nog geen toelating tot

(81) RO nr. 129: In de zomercursus waren er 9 leerlingen. Van de wintercursus zijn geen cijfers te vinden. Zeer waarschijnlijk zullen er ook ongeveer 9 geweest zijn, wat dan een gemiddelde van 9 per cursus maakt.

(82) RAK. C. nr. 452 (Resolutieboek van 20-9-1787 tot 10-9-1790), Actum van 19-12-1787.

(83) RAR. Kasselrij Oudenaarde: (Rekeningen) nr. 421 bl. 39r., nr. 422 bl. 38v, nr. 423 bl. 44r, nr. 424 bl. 42r, nr. 425 bl. 46 v, nr. 426 bl. 25r & v, nr. 427 bl. 29v.

De rekeningen van 1-11-1785 tot 31-10-1786 ontbreken.

(84) RAR. Kasselrij Oudenaarde nr. 425: Item aen sieur Anthone van den Hende meester silversmet binnen dese stadt f. 51-3-0 over Leverynge van 2 silvere medaille gediend hebbende voor prijzen om te distribueren aen de vroevrouwen ten jaere 1783... RO. nr. 129: De verslagen van de uitreiking der prijzen vermelden slechts eenmaal de toekenning van een zilveren medaille.

(85) *Scientiarum Historia* 3 (1961), blz. 82-93.

(86) ARA. Conseil du gouvernement général, nr. 2364.

...Séance du 13 avril 1787... le directeur propose... de ne point donner de livre d'instruction pour la clinique étant suffisant qu'au commencement de chaque cours le professeur indique à ses élèves quelques bons auteurs... pour l'art des accouchements l'ouvrage françois et flamand du nommé Jacobs qui enseigne actuellement cette partie à Gand.

verkoop gegeven (wat op 6 febr. gebeurde) of er ging een brief vanuit het hoofdbestuur te Brussel naar de fiscaal van de Raad van Vlaanderen waarin hem opgedragen werd de verschillende administratieve overheden onder zijn bevoegdheid aan te zetten zich een aantal exemplaren van dit boek aan te schaffen ten gerieve van de vroedvrouwen op het platte land⁸⁷. De fiscaal volgde dit bevel prompt op.

De kasselrij Aalst antwoordde het eerst en verklaarde 150 ex. te zullen nemen en deze te *deposeren binnen differente secure plaatsen van den lande* en zij kocht er inderdaad evenveel⁸⁸.

De Oudburg zou er 100 bestellen om te verdelen over de 49 *prochiën ende spleten*. Twee exemplaren zouden aan iedere pastoor overhandigd worden, één zou bij hem blijven berusten *ter inspectie van de vroedvrouwen*... het ander zou *op recipisse mogen behandigt worden aen de gepensionneerde vroede vrouwen*. Ze kocht er inderdaad honderd en liet ze inbinden: 30 stuks *roodt gemarbereert ende vergult op het plat* met de wapens van de kasselrij (35 stuivers ieder) en 70 stuks met de wapens op het plat à 28 stuivers ieder⁸⁹.

De kasselrij Oudenaarde beloofde er 20 te bestellen om te deponeren bij de gezworene gepensionneerde vroedvrouwen zelf en kocht er uiteindelijk 27, die ze liet inbinden⁹⁰, blijkbaar eveneens met de wapens van de kasselrij op het plat⁹¹.

De kasselrij Kortrijk oordeelde dat 30 exemplaren *soude souffisant wesen*, *deselve gedistribueerd wordende op de principaelste prochiën*. Ze kocht er 60 en liet ze inbinden, *solidelijk dogh sonder praght* met de wapens van de kasselrij op de *couverte*⁹². Later kocht ze er nog zes bij⁹³.

Het Brugse Vrije vond het *geraedigh... bij provisie te nemen* 25 exemplaren maar kocht er tenslotte 26⁹⁴.

Alleen de kasselrij Ieper voelde zich op zijn tenen getrapt. *Wij hebben d'eere te doen observeeren* luidt het antwoordt aan de fiscaal dat wij reeds in 1775 het onderwijs in de vroedkunde ingericht hebben, dat de cursus van onze lesgeefster (Le Boursier du Coudray) gedrukt werd en dat het boek van J.B.J. voor vroedvrouwen te *hoog geleert* is. Zij weigerden dan ook hun medewerking.

De *Vroedkundige oeffenschool* is waarschijnlijk het eerste wetenschappelijk werk geweest dat zo'n ruime verspreiding gekend heeft in het graaf-

(87) De briefwisseling tussen de fiscaal en de kasselrijen wordt in extenso behandeld door Dr. L. Elaut in Wet. Tijdingen 14 (1954), blz. 335-342.

(88) RAG. Kasselrij Aalst nr. 469. Actum van 7-4-1784.

(89) RO. nr. 1188 (Rekeningen van 1-11-1783 tot 31-10-1784), bl. 57v.

(90) RAR. Kasselrij Oudenaarde nr. 425, bl. 46r, bl. 47r, bl. 48r.

(91) Dit laatste wordt in nr. 425, *a.w.* hierboven, niet uitdrukkelijk vermeld maar het exemplaar in de B.R.U.G. draagt de wapens van de kasselrij op het plat en was uitgeleend aan een vroedvrouw, blijkens het etiket aan de binnenzijde. Het inbinden kostte daarenboven 28 stuivers per exemplaar, dat is precies evenveel als de Oudburg betaalde om hetzelfde te laten doen met het aanbrengen van de wapens op het plat.

(92) RAK. C. nr. 451. Actum van 28-7-1784, 28-4-1785, 1-7-1785.

(93) RAK. C. nr. 357. Kap. 27, nr. 58: betalingsorder van 18-1-1792.

(94) RAB. Brugse Vrije nr. 519 (Rekeningen 15-8-1784 tot 31-10-1785), bl. 78v.

schap Vlaanderen. Aangezien het blijkbaar in de bedoeling van het hoger landsbestuur lag om bij middel van dit boek het vakkundig peil van de vroedvrouwen op te voeren was het dan ook logisch dat het als prijs zou gegeven worden in de vroedvrouwenschool.

In een brief van 25 april 1784⁹⁵ uitgaande van de Raad van Domeinen en Finantiën werd aan de Oudburg meegedeeld... *l'intention de leurs Altes-ses Royales... que... ce livre soit par préférence donné pour prix et substitué à la médaille que l'on avoit coutume de distribuer ci-devant.*

De kasselrij Oudenaarde vervulde die wens onmiddellijk; op 14 juli 1784 gaf ze alleen nog het boek als eerste prijs en geen medaille meer. Later, vanaf 1787, voegde ze daar toch een gouden kruis en een paar oorringen aan toe⁹⁶.

De Oudburg bleef echter zijn prijzen uitreiken, een gouden medaille aan de eerste; aan de tweede en de derde ieder een zilveren medaille (deze twee zilveren medailles werden voor het eerst in 1781 gegeven), maar voegde bij iedere prijs een exemplaar van de *Vroedkundige Oeffenschool*. „Aalst” volgde de gedragswijze van de Oudburg; zij bleef een gouden kruis en dito oorringen geven maar voegde er eveneens een *Vroedkundige Oeffenschool* aan toe. De beste mannelijke leerling kreeg eveneens een exemplaar ervan⁹⁷.

„Kortrijk” dat in 1788 terug leerlingen stuurde deed hetzelfde. Ze gaf het boek aan de eerste drie en handhaafde eveneens de medailles; in dat jaar een vergulde zilveren medaille aan de eerste en een zilveren aan de tweede⁹⁸ in het classement.

Men mag dan ook gerust beweren dat J.B.J. dank zij dit boek bekend werd in heel het graafschap Vlaanderen met uitzondering wellicht van het Ieperse.

Maar ook in het buitenland werd het gunstig beoordeeld. „De Holland-sche Maatschappij der Wetenschappen” benoemde hem tot buitenlands lid. Gesticht in 1752 verleende ze in de eerste halve eeuw van haar bestaan die onderscheiding slechts aan drie inwoners van de oostenrijkse Nederlanden; in het totaal aan 126 buitenlanders⁹⁹.

Nog een andere wetenschappelijke instelling uit de Verenigde Provinciën „Het Bataafsch Genootschap der Proefondervindelijke Wijsbegeerte te Rotterdam” kende hem een gelijkaardig eerbewijs toe¹⁰⁰.

(95) RO. nr. 129.

(96) Volgens de verslagen van de prijsuitdelingen van de opeenvolgende jaren in RO. nr. 129.

(97) RO. nr. 129 vermeldt het boek als prijs slechts vanaf 1786 zowel voor de Oudburg als voor „Aalst”.

Uit het Resolutieboek van 1785, actum van 16 juli (RO. nr. 371), blijkt duidelijk dat ook nog het boek in dat jaar gegeven werd. Waarschijnlijk was dit dus al het geval in 1784. Het Resolutieboek van dat zelfde jaar maakt ons niet wijzer; het geeft alleen de datum van de prijsuitdeling op zonder meer.

(98) RAK. C. nr. 452. Actum van 17-7-1788.

(99) BIERENS DE HAAN, J.A., *De Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen, 1752-1952*. Haarlem, 1952.

(100) Zoals blijkt uit het titelblad van *Ecole Pratique des Accouchemens*. (bibliografie nr. 9).

En jaar na de vlaamse uitgave verscheen de franse vertaling tegelijkertijd te Gent, te Brussel en te Parijs onder de titel *Ecole Pratique des Accouchemens* (bibliografie nr 9). Nog eens twee jaar later, in 1787, verscheen de duitse vertaling te Marburg¹⁰¹ van de hand van Johann David Busch onder de titel *J.B. Jacobs praktischer Unterricht der Entbindungskunst*.

De faam in acht genomen die J.B.J. zich daar dus ongetwijfeld mee verworven heeft is het niet te verwonderen dat bij de hervorming van de universitaire studies aan hem gedacht werd. De hogergenoemde Melly spreekt in zijn rapport van 13 maart 1787¹⁰² over *le nommé Jacobs au quel on destine la leçon de chirurgie...* De reis die J.B.J. onderneemt naar Wenen in de lente van hetzelfde jaar en waarvoor hij 100 pond groten wisselgeld ontleent van zijn broer, de apoteker-drogist, staat zeer waarschijnlijk ook in dat teken¹⁰³.

In maart 1788 wordt op bevel van keizer Jozef II de faculteit geneeskunde van Leuven naar Brussel overgebracht. Het klinisch onderricht zou gegeven worden in het St.-Pieters gasthuis dat 2 jaar voordien opgericht was in de gebouwen van het gelijknamig klooster, als klooster door de keizer afgeschafft¹⁰⁴. In datzelfde jaar 1788 geeft J.B.J. nog de zomercursus en maakt hij deel uit van de examencommissie maar het zou de laatste keer zijn. Op 26 september komt hij aan de Heren van de Oudburg zijn ontslag aanbieden *te kennen gevende dat Zijne Majesteit hem hadde geconfeert eene plaetse van Professor in de faculteyt der Medecynen*¹⁰⁵.

Op de enige personeelslijst van de universiteit uit die tijd¹⁰⁶ komt zijn naam voor naast de cursus chirurgie onder de kolom „Docteurs”. M(edicinae). D(octor). komt ook na zijn naam voor in zijn posthuum uitgegeven boek over chirurgie (Bibliografie nr 10). Hij moet voor die graad dus blijkbaar de nodige examens afgelegd hebben tussen 1785 (jaar van uitgave van *Ecole Pratique... a.w.*, waar hij deze titel niet heeft) en 1788, het jaar van zijn aanstelling als hoogleraar¹⁰⁷. Zijn jaarwedde bedroeg 3.000 gulden. Zijn colleges waren bestemd zowel voor de gewone chirurgen (chirurgi vulgares : twee studie jaren) als voor de hogere chirurgen (chirurgi altiores : vier studie jaren) en voor één uur theorie diende één uur

(101) Verlag der neuen akademischen Buchhandlung.

(102) ARA. Conseil du gouvernement général, nr. 2364.

(103) SAG. St.v.g. van 1792, nr. 12, stuk 30 & 31.

(104) BONENFANT-FEYTMANS, A.M., De evolutie van de ziekenhuizen te Brussel. z.d. Uitgave Boehringer Engelheim.concess. Ets. Baudrihaye. Verviers.

(105) RO. nr. 373 (Resolutieboek van 1788).

(106) ARA. Secretarie van Staat en Oorlog, nr. 2126, waarin een „Etat du personnel des 4 facultés de l'Université de Louvain” met bedrag van hun wedde. Zijn collega's in de faculteit geneeskunde waren : Brabant (Anatomie), Cox (Verloskunde), Van Bouchoute (Scheikunde), Matusca (Fysiologie), Schmidt (Pathologie en *Materia medica*), Van Leempoel (Kliniek), Jacquelaert (*Leçon abrégée de médecine pour les chirurgiens vulgaires*), Märter (Plantkunde en *histoire naturelle spéciale*) de enige niet-dokter.

(107) Zijn naam komt wel niet voor in *Collectio dissertationum medicarum in alma universitate Lovaniensi multorum annorum curriculo publice defensorum*, Leuven, 1796, 4 dl. in 8°; wat nog geen argument contra is.

praktijk gegeven te worden ¹⁰⁸. Voor dit laatste kreeg hij de hulp van een assistent, een zekere Lambert ¹⁰⁹. In welke taal diende gedoceerd te worden is niet uitdrukkelijk bepaald in de *Directio pro facultate medica* van de keizer. Juist daarom zal dit wel het latijn geweest zijn aangezien het vroeger zo was en ook aangezien daarin slechts voor één vak, namelijk verloskunde, bepaald wordt dat dit in het vlaams en in het frans moest gedoceerd worden ¹⁰⁹. Trouwens in de aanbevelingen, die de hogergenoemde Melly in zijn rapport doet, komt onder par. 10 voor: *d'adopter généralement la langue latine pour l'enseignement à l'exception de l'art des accouchements* ¹¹⁰.

Lang zou zijn verblijf te Brussel niet duren, de Brabantse Revolutie maakte er een voorbarig einde aan. In de ochtend van 12 december 1789 verlaten de oostenrijkse troepen Brussel en trekken zich in Limburg en Luxemburg terug. J.B.J. vergezelt hen blijkbaar — hij had immers zeer veel aan het oostenrijkse regime te danken — want we vinden hem terug in het winterkwartier van het leger te Marche-en-Famenne waar hij als directeur van het militaire gasthuis sterft de 22e augustus 1790 ¹¹¹. Aan een *rotkoorts* schrijft P.E. Wauters op de laatste bladzijde van J.B.J.'s posthuum uitgegeven boek over chirurgie, a.w. Onder de benaming rotkoorts ging ook typhus schuil, waarvan het bekend is dat een epidemie het oostenrijks leger op dat ogenblik teisterde.

Dit was het einde van Jan Bernard Jacobs, de bistouri in de hand mag men bijna zeggen, ver van de stad waar hij zijn sporen verdiende en bekendheid verwierf.

(108) GACHARD, P. & VERHAEGEN, M.P., Recueil des anciennes ordonnances des Pays-Bas autrichiens. T13. Bruxelles 1914.

Directio pro facultate medica van 30-9-1788, par. 8 en par. 10, artikel 3.

(109) Recueil... a.w. hierboven, par. 10, art. 2.

(110) GOETHALS, F.V., Lectures... a.w., schrijft dat hij zowel in het frans als in het vlaams doceerde. Wellicht verwart hij met de cursus verloskunde.

(111) P.R. te Marche-en-Famenne. In het begrafenisregister schrijft de onderpastoor... *actualiter director xhonomus militaris in hac urbe*... Met xhonomus wordt hoogstwaarschijnlijk xherodochium (= gasthuis) bedoeld.

BIBLIOGRAFIE

1. Kort onderwijs hoe dat men de Breuken ofte Scheursels alsmede den voorval der Lijfmoeder ende Arsdarm kan voorkomen ende genezen. Gent, Jan Meyer, z.j. (1770 of 1771 zoals blijkt uit de inleiding van 3° hieronder) in 12°, 24 blz.
2. Kort-Bondig Onderwijs aengaende de Vroed-Kunde, ten voordeele van de Vroed-Vrouwen ten platten Lande... op-gesteld door M. Raulin... Uijt het Fransch vertaelt...
Gent, Judocus Begijn, 1771, in 12°, VIII + 168 blz + 4 blz. verklaring en goedkeuring + 2 blz. platen.
Tweede druk in 1772, Judocus Begijn.
3. Voorder onderricht aengaende de Breuken ofte Scheursels, alsmede den voorval der Lijf-Moeder ende Arsdarm, zijnde een Vervolg ofte Bijvoegsel van het kort Onderwijs hoe dan men de Breuken etc. kan voorkomen ende genezen.
Gent, Judocus Begijn, z.j., in 8° (door de boekencensor gezien in 1772), 28 blz.
4. Nieuwe Wijze om de Been-Breuken ende Ontledingen te Behandelen, uyt het Fransch van den Heer Lassus in het vlaemsch overgebracht...
Gent, Judocus Begijn, 1772, in 12°, 5 niet gepagineerde blz. titelblad en opdracht + III + 203 blz. + 1 plaat.
5. Bericht Aen Het Volk, Aengaende de Asphijxia, ofte schijnbaere ende schielijke Dood, Inhoudende de Wijze, om die voor te komen en de zelve te genezen. Met de beschrijvinge van eene nieuwe licht draegbaere Rook-Werk-Dooze... Door J.J. Gardane... In het vlaemsch vertaelt...
Gent, Judocus Begijn, z.j. in 12°, 4 blz. titelblad en voorrede + 60 blz. + 2 platen.
Tweede druk, *vermeerdert met het Reglement van het Magistraet der Stad Valencijs... in date 8 mey 1775...*
Gent, Philippe Gimblet, z.j., in 12°, 4 blz. titelblad en voorrede + 68 blz. + 2 platen.
6. Vroed-vrouwen Handboeksken, opgesteld bij wijze van Catechismus in Vragen en Antwoorden, tot gebruik der voorlezingen. Gent, Judocus Begijn, 1777, in 12°, 6 blz. titelblad en voorrede + 108 blz.
7. August Gottlieb Richters... Heelkundig Boekzaal. Uit het Hoog- in het Nederduitsch vertaald, met Voorrede, eenige Aanmerkingen en nieuwe Platen vermeerderd...
Gent, J.F. vander Schueren, z.j. (Dl 1 : opdracht in 1780, Dl 2 in 1782) 2 dln, in 8°, dl 1 : XII + IV + 393 + 14 niet gepagineerde blz. inhoud en alfabetisch register + 3 platen van Tiberghien.
Dl 2 : 2 niet gepagineerde blz + 375 + 11 niet gepagineerde blz. inhoud en alfabetisch register + 2 platen (één ervan van J.L. Wauters).
Richter, A.G., (1742-1812) Duits chirurg, professor te Göttingen, auteur o.a. van *Chirurgische Bibliothek*, Göttingen, 1771-1797, 15 dln. J.B.J. zou 12 dln ervan vertaald hebben (Vanderhaeghen, Ferd., *Bibliographie Gantoise*, Gand, 1861).

8. Vroedkundige Oeffenschool, vervattende in een klein bestek meerderendeels alles 't geen tot deze Konst eenige betrekking heeft, de geneeskunde uitgezonderd, uitgegeeven bij wijze van Lessen.
Gent, J.F. Vander Schueren, 1784, in 4°, 20 niet gepagineerde blz. titelblad, opdracht, voorrede en inhoudstafel + 434 blz. genummerd 1 tot 432 (blz. 71 en 72 komt tweemaal voor bij verschillende tekst) + 21 platen van Tiberghien en J.L. Wauters.
9. Ecole pratique des Accouchemens.
Gand, J.F. Vander Schueren. Bruxelles, du jardin. Paris, Méquignon Sén., 1785, in 4°, 16 niet gepagineerde blz. titelblad, voorrede, opdracht, inhoudstafel + 428 blz. + 21 platen van Tiberghien en J.L. Wauters, + 2 blz. *approbation*.
De vertaling van het voorgaande werk.
10. Henr. Callisen, Hoogleraar... te Kopenhage, Onderwijzinge der Heddendagsche Oeffenende Heelkunde, tot gebruik der voorlezingen. Uyt het Latijn vertaeld...
Brussel, AE De Bel, 1790-1792, 2 dln, in 8°, Dl 1 : onvindbaar, Dl 2 : titelblad + XVIII + 336 blz.
P.E. Wauters voltooide het werk en gaf het uit zoals op de laatste blz. vermeld wordt.
11. Recueil de plusieurs mémoires et observations de chirurgie extraits de différens auteurs.
Manuscript in leder gebonden, 18 x 29 ,5 cm, 674 blz. partieel gepagineerd, waarvan 618 volgeschreven met bijdragen uit medische tijdschriften, gesteld in het frans, nederlands en latijn. (B.R.U.G. nr S.M. 43)

GRAANBEVOORRADING EN GRAANAANVOER TE GENT EN BRUSSEL TIJDENS DE EERSTE HELFT DER 19e EEUW

door

CHRIST. VANDENBROEKE

Herhaaldelijk werd reeds op de specifieke moeilijkheden t.a.v. de levensmiddelenvoorziening der steden tijdens het Ancien Regiem en de eerste decennia der 19e eeuw gewezen. Geenszins in staat om in het eigen onderhoud te voorzien, waren deze centra immers in ruime mate op import aangewezen. Terecht werd in die zin o.m. door F. Braudel opgemerkt: „les campagnes vivant de leurs récoltes et les cités des surplus, la sagesse pour une ville est de se ravitailler à portée de main”¹.

Meerdere factoren bemoeilijkten bovendien een aangepaste samenwerking tussen produktie- en verbruikscentra. In het bijzonder als gevolg van het gebrek aan wegennet en de ontoereikende transportmogelijkheden, bleef de afzet van „massa-produkten” veelal beperkt. Slechts op voorwaarde dat het transport te water geschiedde, zou eventueel ook de aanvoer over langere afstand nog tegen concurrerende voorwaarden kunnen plaats vinden².

Het is in dit licht dat de bestendige zorg der stedelijke overheid om in de bevoorrading te voorzien, dient te worden geïnterpreteerd. Bepaalde middeleeuwse gebruiken, zoals o.m. het lepelrecht en het stapelrecht, houden hiermee verband³. Bekend zijn verder de talrijke reglementeringen die met betrekking tot de graanbevoorrading en marktleveranties werden bekrachtigd. Kenschetsend waren de talrijke stedelijke ordonnanties die tot doel hadden de voortverkoop te reglementeren en het evenwicht tussen vraag en aanbod te verzekeren⁴. Ondermeer door

(1) F. BRAUDEL, „Civilisation matérielle et capitalisme, XVe - XVIIIe siècle”, Parijs, 1967, p. 93.

(2) Zie o.m. P. LEON, „Economies et sociétés préindustrielles, 1650-1780”, Parijs, 1970, pp. 153-159; P. GOUBERT, „L'ancien régime”, Parijs, 1969, pp. 60-62; F. BRAUDEL, op. cit., pp. 314-328.

(3) Cfr. G. BIGWOOD, „Gand et la circulation des grains en Flandre du XIVE au XVIIIe siècle”, in „Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte”, tome IV, 1906, pp. 397-460; W.S. UNGER, „De levensmiddelenvoorziening der Nederlandsche steden in de middeleeuwen”, Amsterdam, 1916; W. NAUDE, „Deutsche städtische Getreidehandelspolitik”, Leipzig, 1889; H.G. VON RUNDSTEDT, „Die Regelung des Getreidehandels in den Städten Südwestdeutschlands und der deutschen Schweiz im späteren Mittelalter und im Beginn der Neuzeit”, Stuttgart, 1930; F. IRSIGLER, „Getreidepreise, Getreidehandel und städtische Versorgungspolitik in Köln vornehmlich im 15. und 16. Jahrhundert”, in „Die Stadt in der Europäischen Geschichte. Festschrift Edith ENNEN”, Bonn, 1972, pp. 571-610.

(4) E. SCHOLLIERS, „De levensstandaard in de XVe en XVIe eeuw te Antwerpen”, Antwerpen, 1960, pp. 52-59.

het beperken van de activiteiten van bepaalde kategoriën van kopers zoals de „brood-maekers, peperkoek-bakkers, breiders, azyn-brouwers, brandewyn-stokers, molders, meil-verkopers, maut- ende ameldonk-maekers, koopluysden, grossiers, maekelaers, buyten-bakkers ofte brouwers”, meende men deze doelstellingen tot op zeker hoogte te kunnen bereiken⁵. Voor de meeste hield dit in dat hen geen toegang tot de graanmarkt verleend werd vóór 10 of 11 uur. Eerst nadat aan de burgers voldoende gelegenheid tot kopen gegeven was, konden zij eventueel vrij optreden. Daarbij komt nog dat in crisisjaren over het algemeen ook de individuele aankopen zullen gereguleerd of op zijn minst gekrontroleerd worden⁶.

Dergelijke interventies zullen trouwens voor de meeste steden behouden blijven tot en met de eerste decennia van de 19e eeuw. Zelfs wanneer op het omliggende platteland voldoende graan geproduceerd werd om de dichtbevolkte stedelijke centra te bevoorraden, waren dergelijke reglementeringen niet minder minutieus uitgewerkt.

De vraag kan evenwel worden gesteld waaruit het verzorgingsgebied van de steden normaliter bestond en over welke afstand het zich uitstrekte? Kunnen in dit verband bepaalde regionale verschillen worden genoteerd?

Weinig opzoekingen werden tot op heden aan dit onderwerp gewijd en dit niettegenstaande het fundamenteel belang der probleemstelling⁷. Een benaderend overzicht lijkt trouwens noodzakelijk voor het begripen van de levensmiddelenpolitiek die, in het kader van stad en staat, gedurende meerdere eeuwen werd opgelegd.

Het is nochtans geenszins onze bedoeling deze probleemstelling volledig uit te diepen in deze bijdrage. Daartoe zou het onderzoek dienen uitgebreid te worden over meerdere centra, alsook over een langere periode. Enkele steekproeven die voor Gent en Brussel bij het begin der 19e eeuw werden doorgevoerd, kunnen niettemin reeds enig inzicht verschaffen. Wellicht kunnen zij tevens als uitgangspunt voor meer gedetailleerde opzoekingen beschouwd worden.

De keuze van beide steden als basis van het onderzoek, wordt door meerdere factoren verantwoord. In de eerste plaats is er de grote bevolkingsdichtheid. Het zijn op dat ogenblik, samen met Antwerpen, de belangrijkste Zuidnederlandse steden, met een bevolking van

(5) Ook de plaatsen waar de respektievelijke kwaliteiten dienden verkocht te worden, waren nauwkeurig omschreven: „op de zy-merkt aen den Oost-kant sullen moeten afgeset ofte geplaeft worden de haever, boukweyde, boonen, erten ende vitzen... op de zy-merkt aen den West-kant sullen moeten afgeleyd ofte geplaeft worden de hoppe ende het zaet... ende eyndelinge op het midden der graenmerkt sullen gestaepelt worden de terwe, koren ende gerst...” (Reglement raekende de policie op de graen-merkt, by Pauwels, stads drukker op de groote merkt, Brussel). Specifiek voor de stad Gent, zie o.m. F. DE POTTER, „Gent van den oudsten tijd tot heden. Geschiedkundige beschrijving der stad”, dl. III, pp. 81-83.

(6) E. SCHOLLIERS, op. cit., p. 53.

(7) Voor Nuremberg werd o.m. berekend dat het „Einzugsgebiet” tijdens de 15e eeuw zich uitstrekte over een straal van 100 km. rond de stad (G. FRANZ, W. ABEL, G. CASCORBI, „Der deutsche Landwarenhandel”, Hannover, 1960).

respektievelijk ca. 68.000 en 84.000 inwoners (= $\pm 10\%$ van de provincie Oost-Vlaanderen en $\pm 17\%$ van de provincie Brabant)⁸. De sociale stratifikatie is er echter sterk verschillend. Als typische industriestad kent Gent een belangrijk proletariaat, dat in ruime mate dient te worden ondersteund. Te Brussel komt daarentegen een vrij belangrijke bovenlaag van gegoeden voor en ook het aantal behoeftigen is er in verhouding veel geringer⁹. Het ligt dan ook voor de hand dat deze verschillen zullen weerspiegeld worden in de verbruikstoestanden, waarbij alvast een kwalitatieve superioriteit voor de hoofdstad aannemelijk wordt (in casu met betrekking tot de consumptie van tarwe).

Niettegenstaande de grote bevolkingsdichtheid, stellen wij niettemin vast dat de bevoorrading van beide centra sinds de 17e — 18e eeuw doorgaans lokaal en interregionaal kon geschieden. Ook de eerste helft van de 19e eeuw wordt, zowel voor Brabant als voor Oost-Vlaanderen, nog gekenmerkt door een exportoverschot van broodgraan¹⁰.

Een belangrijk onderscheid valt anderszijds op t.a.v. de aanvoermodaliteiten. Terwijl beide steden sinds de 18e eeuw gemakkelijker over land te bereiken waren, bestond voor Gent bovendien de mogelijkheid om het transport vanuit het omliggende platteland gebeurlijk langsheen het dichte net van waterwegen (Leie, Schelde, kanaal Brugge-Gent, Sas van Gent) te realiseren. Voor Brussel moest daarentegen alle aanvoer vanuit het gebied ten zuiden van de stad tot en met het tweede kwart der 19e eeuw noodzakelijkerwijze over land geschieden¹¹. Meer bepaald in crisisjaren zou dit eventueel belangrijke fluktuaties t.a.v. de prijsvorming voor gevolg kunnen hebben¹². Zoals echter verder zal worden aangetoond was, bij lokale en/of regionale bevoorrading, in het bijzonder de uitbouw van een efficiënt wegennet van essentieel belang.

Belichten wij echter eerst de specifieke produktiecentra die voor de bevoorrading van beide centra in aanmerking kwamen. Hiertoe zouden de op-

(8) „Opgave der bevolking van het Koninkrijk der Nederlanden”.

(9) J. KRUIHOF, „De sociale samenstelling van de bevolking te Antwerpen, Brussel, Gent en Luik in 1846-1847”, in „Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent”, dl. XI, 1957, pp. 215-221.

(10) Archives Nationales, nrs. F10/252, F11/453, F11/470, F11/495-496; specifiek voor Vlaanderen werden ons tevens meerdere inlichtingen bezorgd door W. VANDERPIJPEN, waarvoor hier onze oprechte dank.

(11) L. GENICOT, „Etudes sur la construction des routes en Belgique”, in „Bulletin de l'Institut de Recherches Economiques et Sociales”, Leuven, 1947, dl. XIII, pp. 477-505; id., „Histoire des routes belges depuis 1704”, Brussel, 1948, pp. 15-34; G. LIELENS, „Les canaux sous les règnes de Marie-Thérèse et de Joseph II”, in „Premier Congrès International de Géographie Historique”, 1931, dl. II, pp. 170-175; Y. URBAIN, „La formation du réseau des voies navigables en Belgique. Développements du système des voies d'eau et politique des transports sous l'Ancien Régime”, in „Bulletin de l'Institut des Recherches Economiques”, dl. X, 1939, pp. 272-314; G. PLACQ, „Les variations du trafic routier belge de 1830 à 1940”, in „Bulletin de l'Institut de Recherches Economiques et Sociales”, dl. XVIII, 1952, pp. 519-536.

(12) Betreffende de evolutie der prijzen tijdens de eerste helft van de 19e eeuw, zie de bijdragen van E. SCHOLLIERS, C. VANDENBROEKE en W. VANDERPIJPEN, in C. VERLINDEN, „Dokumenten voor de Geschiedenis van prijzen en lonen in Vlaanderen en Brabant”, dln. II-III, Brugge, 1965-1971.

zoekingen weliswaar over een langere periode dienen uitgebreid te worden ; bij de huidige stand van het onderzoek menen wij het evenwel verantwoord de aandacht in het bijzonder te richten op een normale marktsituatie. Dit houdt meteen in dat onze opzoekingen beperkt werden tot een periode met gunstige oogsten, waarbij weinig fluktuaties inzake de marktvoorziening aannemelijk lijken.

Het meest geschikt tot dit onderzoek leek de periode 1820-1825, wanneer meerdere opeenvolgende gunstige oogsten een nivellering der prijzen voor gevolg hadden.

Voor geen van beide steden beantwoordt het beschikbaar bronnenmateriaal evenwel voor genoemde jaren volledig aan de gestelde vereisten. Vooral het onvolledig karakter der overzichten alsook de al te summier inlichtingen met betrekking tot de omzet, verhinderen in menig opzicht een globaal overzicht. Specifiek voor de stad Brussel konden nochtans voor de jaren 1821-1822 omzeggens alle graanleveringen volgens de plaats van herkomst gerekupereerd worden. De totale omzet der transakties omvatte er ca. 132.000 hektoliter tarwe en 29.000 hektoliter rogge in 1821 ; in 1822 150.000 hektoliter tarwe en 25.000 hektoliter rogge¹³. Te Gent daarentegen werd tijdens dezelfde jaren gemiddeld 42.000 hektoliter rode tarwe, 35.000 hektoliter witte tarwe en 40.000 hektoliter rogge verhandeld¹⁴. Geen enkel gedetailleerd overzicht laat er echter toe de aanvoer volgens de streek van herkomst te preciseren. Alleen beschikken wij voor het begin der twintiger jaren over meerdere plaatsaanduidingen van de belangrijkste exportcentra¹⁵. Tevens wordt hierbij onderscheid gemaakt overeenkomstig de kwalitatieve verschillen der verhandelde graangewassen, zodat het niettemin mogelijk wordt een benaderende indruk te bekomen betreffende de graanbevoorrading. Door een analytisch overzicht der markttransakties kan bovendien ook een vergelijkend overzicht t.a.v. het belang der verschillende produktiecentra van tarwe worden nagestreefd.

Alvorens hiertoe over te gaan, dienen wij eerst de verschillen inzake de graanwinning in de streek rond Gent in ons onderzoek te betrekken. Kenmerkend voor het zandgebied, moet alvast het overwegend belang van de roggewinning worden benadrukt. In het zandleemgebied ten zuiden van de stad, neemt de tarwewinning daarentegen een belangrijker plaats in. Ook de produktie van masteluin was hoofdzakelijk in de streek van Aalst en Oudenaarde gelokaliseerd¹⁶. Omstreeks het midden van de 19e eeuw kwam er nog masteluin voor op ongeveer 20% à 30% van het areaal dat

(13) Stadsarchief (S.A.) Brussel, Modern Archief, fonds „policie”. Bij de konsultatie van dit archieffonds, dat nog steeds niet volledig geklasseerd is, konden wij rekenen op de bereidwillige medewerking van hoofdarchivaris Prof. M. Martens.

(14) Doorgaans werden de wekelijkse transakties in de 19e eeuw naast en samen met de marktprijzen genoteerd. Zie in dit verband G. THUILLIER, „Note sur les sources de l'histoire régionale de l'alimentation pour la France du XIXe siècle”, in „J.-J. HEMARDINQUER, „Pour une histoire de l'alimentation”, Parijs, 1970, p. 214 („Cahiers des Annales”, nr. 28).

(15) R.A.G., Provinciaal Archief, ongeklasseerd gedeelte. Merkurialen.

(16) Voor een meer gedetailleerd overzicht, cfr. C. VANDENBROEKE-W. VANDERPIJPEN, „De voedingsgewassen in Vlaanderen in de XVIIIe en XIXe eeuw”, in „Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis”, dl. II, 1970, pp. 47-82.

met broodgraan bezaaid was.

Reeds uit een vergelijkend overzicht, dat per arrondissement werd uitgewerkt, komen deze contrasten inzake de produktie van broodgraan voldoende tot uiting :

Procentuele verhouding wintergraan (oppervlaketelling 1846)

	<i>Tarwe</i>	<i>Masteluin</i>	<i>Rogge</i>
Arrondissement Gent	19%	2%	79%
Arrondissement Eeklo	19%	—	81%
Arrondissement Tielt	26%	7%	67%
Arrondissement Oudenaarde	49%	22%	29%
Arrondissement Aalst	38%	28%	34%
Arrondissement Dendermonde	27%	7%	66%
Arrondissement St.-Niklaas	36%	1%	63%

Kenmerkend in verband met de bevoorrading is alvast de eerder beperkte uitgestrektheid van het verzorgingsgebied der stad Gent (cfr. kaart 1). Voor zover de bronneninterpretatie het namelijk toelaat, kan worden vooropgesteld dat nagenoeg alle graanleveringen gerealiseerd werden binnen een zone van minder dan 20 - 30 km. voor tarwe en minder dan 10 - 15 km. voor rogge¹⁷. Rekening houdend met de typische bodemgesteldheid (zandgebied) en het overwegend belang van roggewinning in het Gentse, lijkt het verder normaal dat zelfs 75% van de import binnen een straal van minder dan 10 km. werd teruggebracht. Hieronder ressorteerden dan de produktiecentra van Sleidinge, Evergem, Lovendegem, Oostakker, Lochristi, Destelbergen, Drongen, Afsnee, St.-Denijs-Westrem, St.-Martens-Latem, Laarne en Zwijnaarde.

Betreffende de aanvoer van tarwe stellen wij vast dat 93% van de omzet buiten deze zone van —10 km. afkomstig was. Witte tarwe van eerste kwaliteit werd hierbij vanuit het gebied ten oosten van de stad aangevoerd (Beervelde, Heusden, Destelbergen, Kalken, Laarne, Lochristi, Overmere, Zaffelare en Zeveneken). Tarwe van tweede kwaliteit werd geïmporteerd vanuit het Ambacht van Boekhoute alsook vanuit het westelijk deel van de Oudburg¹⁸. Zogenaamde „rode tarwe” werd nagenoeg eksklusief vanuit de produktiecentra in het zuiden van de provincie ge-

(17) Hiermee contrasteert dan de situatie tijdens de hongerjaaren, wanneer de graanhandel sterk internationaal was ingesteld (o.m. aankopen in Holland, de Baltische landen en/of Zuid-Europa). Cfr. M.-H. VAN OSTA, „Het hongerjaar 1709. Een onderzoek naar de prijsmechanismen van een crisisjaar en naar de toestand en de reacties van de bevolking in Vlaanderen en Brabant”, Gent, 1968-69 (onuitgegeven proefschrift o.l.v. Prof. E. Scholliers); M. DEVISSCHER, „Het hongerjaar 1698. Een onderzoek naar het prijsmechanisme van een crisisjaar en naar de toestand en de reacties van de bevolking”, Gent, 1970-71 (onuitgegeven proefschrift o.l.v. Prof. Dr. E. Scholliers).

(18) Volgende plaatsaanduidingen werden hierbij teruggevonden: Assenede, Bellem, Boekhoute, Ertvelde, Landegem, Lotenhulle, Merendree, Nevele, Poeke, Waarschoot en Zelzate.

importeerd (westelijke grens van het arrondissement Aalst)¹⁹. Aanvoer vanuit de arrondissementen Oudenaarde en St.-Niklaas zou evenwel omzeggens onbestaande geweest zijn.

Deze inzichten worden verder nog bevestigd in sommige beschrijvende bronnen. Kort na het midden van de 19e eeuw benadrukte o.m. de Gentse advocaat P. De Baets eveneens het feit dat „alhier geen opregt tarweland is, en die vrucht weinig gezaeid wordt. Behalvens de Somergemsche en de Nevelsche, komt meest al de tarwe welke te Gent verbruikt wordt uit de Polders of uit 't land van Aelst. In dit laetste gewest wordt de tarwe veel gebezigd : men bakt er ook veel mastelein”²⁰.

Een analytisch overzicht van de markttransakties bevestigt verder het toenemend belang der produktiecentra van tarwe in het zuiden van de provincie. Terwijl tot en met het begin der twintiger jaren „rode tarwe” slechts ca 50% van de tarweomzet vertegenwoordigde, nam het belang nadien toe tot $\pm 75\%$ in 1830-1840. Tijdens de periode 1850-1870 zal de tarweaanvoer uit het zuiden van de provincie zelfs tot meer dan 80% van de omzet belopen²¹. Eerst tijdens de laatste decennia van de 19e eeuw kwam hierin opnieuw een wijziging, toen als gevolg van aanpassingen en verbeteringen inzake de transportmogelijkheden lokale en interregionale produktiecentra sterk in belang afnamen.

Herhalen wij nochtans dat de al te vage en weinig gespecificeerde aanduidingen met betrekking tot de bevoorrading van de stad Gent met de nodige omzichtigheid dienen geïnterpreteerd te worden. Over het algemeen zou er slechts een benaderend overzicht der bevoorradingsproblematiek kunnen uit afgeleid worden.

Beter zijn wij daarentegen ingelicht t.a.v. de graantransakties op de stedelijke markt van Brussel. Alvast voor de jaren 1821-1822 wordt het aldus mogelijk het belang der aanvoercentra nader te preciseren. Hiertoe werd voor beide jaren de totale omzet samengesteld, ten einde eventuele uitzonderingstoestanden ten dele te elimineren. De resultaten van deze omrekeningen werden verder per lokaliteit opgenomen (cfr. bijlage). Tevens kan hierbij een kwalitatief onderscheid worden gemaakt betreffende de aanvoer van broodgraan (tarwe en rogge). Benadrukken wij echter het feit dat de graankonsumptie op dat ogenblik te Brussel veel meer dan in de meeste andere Zuidnederlandse steden essentieel uit tarwe bestond. Voortgaand op de marktbevoorrading zou zelfs ca. 85% van het verbruik in 1821-1822 op deze graansoort gebaseerd geweest zijn. Te Gent bedroeg dit op hetzelfde ogenblik slechts 65%²². Belangrijk is verder de vaststel-

(19) Als aanvoercentra van rode tarwe noteren wij : Balegem, Bavegem, Bottelare, Dikkelvenne, Erwetegem, Hillegem, Landskouter, Leeuwergem, Michelbeke, Munte, Oombergen, Oosterzele, Roborst, Scheldewindeke, Sint-Denijs-Boekel, Sint-Goriks-Oudenhove, Sint-Maria-Oudenhove, Steenhuize-Wijnhuize, Strijpen en Velzeke.

(20) P. DE BAETS, „Iets over het brood”, Gent, 1854, pp. 4-5.

(21) C. VANDENBROEKE, „Voedingstoestanden te Gent tijdens de eerste helft van de 19e eeuw”, in „Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis”, dl. IV.

(22) Te Brugge werd in de periode 1820-1825 gemiddeld 79,8% tarwe en 20,2% rogge verbruikt (S.A. Brugge, Foires et marchés - mercuriales). Te Mechelen werden de verhoudingen respectievelijk op 75% en 25% bepaald (S.A. Mechelen, Hedendaags Archief, nr. 440).

ling dat het kwalitatief onderscheid t.a.v. het graanverbruik tussen beide centra sterker geprononceerd werd tijdens de 19e eeuw, zoals blijkt uit volgend vergelijkend overzicht :

Kwalitatief aspekt van het graanverbruik te Gent en Brussel, 1788-1870 ²³

GENT % TARWE		BRUSSEL % TARWE	
1788-89 77,0%	1831-40 73,7%	1788-89 78,5%	1831-40 87,6%
1807-10 68,7%	1841-50 72,5%	1806-10 80,0%	1841-50 93,2%
1811-20 65,8%	1851-60 66,8%	1811-20 77,3%	1851-60 92,9%
1821-30 65,6%	1861-70 65,2%	1821-30 79,9%	1861-70 93,4%

Deze omrekeningen van de markttransakties en de contrasten die hieruit afgeleid worden met betrekking tot het graanverbruik, worden eveneens in de beschrijvende bronnen bevestigd. Het gering belang van rogge en/of masteluin te Brussel wordt o.m. in meerdere rapporten beklemtoond ²⁴. Ook een verslag van 28 februari 1850 laat hieromtrent niet aan duidelijkheid over : „les habitans de Bruxelles ... ne connaissent en général que deux espèces de pain, le pain blanc et le pain de ménage” ²⁵. Meer bepaald deze laatste kwaliteit, samengesteld uit tarwemeel waaruit de grote zemelen verwijderd waren, zou er op grote schaal verbruikt geweest zijn ²⁶.

Voor de stad Gent zou de geringe konsumptie van tarwe stellig in verband moeten gebracht worden met de eerder beperkte produktie van dit gewas op het omliggende platteland. Het toenemend contrast in vergelijking met de verbruikstoestanden te Brussel, wijst er evenwel op dat ook andere factoren in aanmerking moeten worden genomen. Meer bepaald de sterkere vertegenwoordiging van een fabrieksproletariaat schijnt hierbij een determinerende invloed te hebben uitgeoefend ²⁷. Reeds door sommige tijdgenoten werd dit ten andere beklemtoond : „Te Gent wordt het tarwebrood zelfs door de werkende en behoeftige klasse geëten, doch niet uitsluitelyk ; bij velen ook komt het roggenbrood voor een gedeelte in 't verbruik : dit kan men gadeslaen bij het werkvolk der fabrieken ; by voorbeeld, in de halve ure ziet men dikwyls een tarwenboterham in gezelschap met twee roggen of omgekeerd...” ²⁸.

(23) C. VANDENBROEKE, op. cit.

(24) In een verslag van 8 april 1845 werd aldus opgemerkt : „quant au pain de méteil et de seigle, il ne s'en consomme presque pas à Bruxelles et le peu que l'on y débite est fabriqué en grande partie dans les communes limitrophes” (S.A. Brussel, Policie-archief, „Boulangerie, ca. 1850”).

(25) „DOK. III”, op. cit., p. 292.

(26) P. LINDEMANS, „Het brood en bakkersambacht te Brussel”, in „Eigen Schoon en De Brabander”, dl. 28, 1945, pp. 58-67 ; J. CRAEYBECKX, „De prijzen van graan en van brood te Brussel, 1501-1795”, in „DOK. I”, op. cit., p. 482.

(27) „Quant au prolétariat, il était déjà très nombreux. Son importance comme facteur actif de la société du XIXe siècle a été fréquemment méconnue... En 1802, il n'y avait que 220 ouvriers cotonniers à Gand, en 1810 il y en aura 10.000” (M. BOLOGNE, „L'insurrection prolétarienne de 1830 en Belgique”, Brussel, 1929, p. 11).

(28) P. DE BAETS, op. cit., p. 5.

Dit alles sluit echter niet uit dat met betrekking tot de kwalitatieve aspecten der bevoorrading, de hoofdstad veel gunstiger gesitueerd was. Zowel tarwe als rogge kwamen er op het omliggende platteland ongeveer in dezelfde mate voor. Wanneer wij ons baseren op de gegevens van het bodemgebruik die in de landbouwtelling van 1846 werden opgenomen, stellen wij in die zin vast dat alleen reeds in het arrondissement Brussel ca. 46% van de produktie uit tarwe bestond, 47% uit rogge en 7% uit masteluin.

Enig onderscheid valt evenwel op wanneer wij de graanwinning voor het omliggende platteland nader onderzoeken. Aldus blijkt dat het in het bijzonder in het gebied ten zuiden van de hoofdstad een belangrijke meerproduktie van tarwe aannemelijk was. In het noorden daarentegen, eveneens gekenmerkt door een licht zand-leemgebied, zou vooral de roggewinning dominerend geweest zijn. Dit blijkt uit volgend overzicht, waarbij de omrekeningen per arrondissement werden opgenomen :

Procentuele verhouding wintergraan (oppervlaktetelling 1846)

	<i>Tarwe</i>	<i>Masteluin</i>	<i>Rogge</i>
Arrondissement Brussel	46%	7%	47%
Arrondissement Leuven	39%	1%	60%
Arrondissement Nijvel	58%	2%	40%
Arrondissement Mechelen	24%	4%	72%
Arrondissement Soignies	52%	12%	36%
Arrondissement Aalst	38%	28%	34%
Arrondissement Dendermonde	27%	7%	66%

Een analytisch overzicht van de aanvoercijfers in 1821-1822 bevestigt eveneens in grote lijnen de gelijkmatige verdeling van de bevoorradingscentra. Opvallend is echter dat $\pm 33\%$ van de tarwe uit het gebied ten Z.O. van Brussel werd aangevoerd, terwijl dit voor rogge slechts 8% à 9% van de omzet vertegenwoordigde. Specifiek voor dit laatste gewas, was daarentegen de import uit het N.O. (arr. Mechelen) evenals uit West-Brabant en het aangrenzende Oost-Vlaanderen dominerend :

Aanvoer tarwe en rogge (Brussel) volgens streek van herkomst

	<i>Tarwe</i>	<i>Rogge</i>
N.W.	20,5%	18,5%
N.O.	27,0%	33,0%
Z.O.	33,0%	8,5%
Z.W.	19,5%	40,0%
	100 %	100 %

Belangrijker dan dit onderscheid t.a.v. het kwalitatief aspect der aanvoer, lijkt het onderzoek naar de uitgestrektheid van het verzorgingsge-

bied. Hiertoe werden een vijftal zones onderscheiden, respectievelijk op minder dan 10 km. (I), 20 km. (II), 30 km. (III), 40 km. (IV) en meer dan 40 km. (V) van de hoofdstad verwijderd.

Uit deze omrekeningen blijkt dat ook te Brussel de import hoofdzakelijk vanuit een zone, op minder dan 20 km. van de hoofdstad verwijderd, verwezenlijkt werd (cfr. cirkeldiagram). Voor rogge zou zelfs 80% van de aanvoer afkomstig geweest zijn uit de zones I en II; voor tarwe omvatte dit $\pm 70\%$ van de omzet²⁹. Aanvoer van broodgraan uit productiecentra die meer dan 40 km. (zone V) van de hoofdstad verwijderd waren, lijkt daarentegen minder courant te zijn voorgekomen. Niettemin zou deze, bij normale oogstjaren nog $\pm 4\%$ à 5% van de omzet vertegenwoordigen:

	<i>Aanvoer tarwe</i>	<i>Kumulatief</i>	<i>Aanvoer rogge</i>	<i>Kumulatief</i>
— 10 km. (I)	24,0%	—	28,0%	—
— 20 km. (II)	47,5%	71,5%	52,0%	80,0%
— 30 km. (III)	14,0%	85,5%	10,0%	90,0%
— 40 km. (IV)	10,0%	95,5%	6,0%	96,0%
+ 40 km. (V)	4,5%	100,0%	4,0%	100,0%

Bij dit overzicht werd evenwel onvoldoende rekening gehouden met de verschillen in oppervlakte der beschouwde gebieden, zodat een enigszins vervalst beeld van de realiteit wordt bekomen. In die zin kan gesteld worden dat de oppervlakte van zone I, zoals zij voor ons onderzoek werd omschreven, 314 km² (31.400 ha.) bedraagt, zone II 942 km², zone III 1.570 km² en zone IV 2.198 km².

Hiermee rekening houdend wordt nog duidelijker bevestigd dat in de eerste plaats de productie van het omliggende platteland determinerend was. Aldus werd met betrekking tot de tarweaanvoer tijdens de jaren 1821-1822 gemiddeld ca. 220 hektoliter per km² vanuit zone I naar de Brusselse markt gebracht, 145 hektoliter vanuit zone II, 25 hektoliter vanuit zone III en 13 hektoliter vanuit zone IV. Voor de omzet van rogge bedroeg dit respectievelijk 50, 30, 4 en 1,5 hektoliter per km².

Een belangrijke vaststelling dringt zich tenslotte nog op voor wat de aanvoer vanuit centra op meer dan 40 km. afstand betreft. Ook hier dient namelijk benadrukt te worden dat de import essentieel tot een beperkt aantal lokaliteiten beperkt bleef. Zowel voor de aanvoer van tarwe als van rogge zou zelfs ca. 50% à 55% van de omzet uit zone V, respectievelijk vanuit Tienen en Givry (Z.W.Mons), hebben plaats gevonden. Het lijkt echter waarschijnlijk dat in de omzet uit deze centra, reeds in ruime mate de exportoverschotten van de omliggende gemeenten begrepen waren³⁰.

(29) Gelijkaardige aanduidingen werden ook voor de meeste franse steden teruggevonden (cfr. F. BRAUDEL, op. cit., p. 93).

(30) Een gelijkaardige opmerking dringt zich trouwens op t.a.v. de aanduidingen voor de meeste aanvoercentra. Zelden kunnen wij immers uitmaken in welke mate bepaalde hoeveelheden graan uit het omliggende platteland reeds vooraf in bepaalde lokaliteiten waren opgestapeld.

Okkasionele omstandigheden kunnen eventueel dergelijke massale transakties (6.500 hektoliter tarwe vanuit Tienen in twee jaar = $\pm 2,5\%$ van de totale import) verklaren. Daarbij zou ook rekening dienen te worden gehouden met bepaalde spekulatieve motieven, waarbij dan belangrijke reserves binnen de hoofdstad werden opgestapeld. De opeenvolgende goede oogsten en de belangrijke exportoverschotten in sommige streken met beperkte afzetmogelijkheden kunnen dergelijke situatie helpen verklaren. Ook in vroegere eeuwen kwam het in die zin trouwens courant voor dat o.m. in de streek van Tienen, als gevolg van al te grote reserves, de granen in „non-valeur” dreigden te vallen ³¹.

Een controle van de aanvoercijfers belet ons nochtans al te zeer de nadruk te leggen op het voorkomen van belangrijke graanreserves binnen de steden. Rekening houdend met een hoofdelijk verbruik van ± 180 liter graan per jaar, zou dit namelijk betekenen dat te Brussel, met de vastgestelde aanvoer in 1821-1822, slechts 92.000 personen konden worden gevoed ³². De importcijfers voor Gent bevestigen dit eveneens. Op basis van de genoteerde (minimale) transakties zou de bevoorrading namelijk, à rato van $\pm 0,5$ liter per dag, slechts volstaan hebben voor de voeding van ca. 66.000 inwoners ³³.

Karakteristiek is verder de vaststelling dat de bevoorradingszone voor Brussel aanzienlijk groter was dan voor Gent: ± 5.000 km² tegenover 1.500 à 2.000 km². Zelfs al houden wij rekening met de eerder minimale aanduidingen voor de stad Gent, dan nog kan dit een belangrijk contrast inzake de levensmiddelenvoorziening voor beide centra niet uitsluiten. Het lijkt bovendien weinig waarschijnlijk dat dit uitsluitend aan de grotere bevolkingsdichtheid binnen de hoofdstad ($\pm 25\%$) zou toe te schrijven zijn. Stellig dienen hierbij ook tal van andere factoren in overweging te worden genomen.

Bij een oppervlakkige controle lijken deze inzichten nochtans enigszins kontradictorisch. Vergelijken wij immers voor de verschillende arrondissementen de totale produktie en konsumptie, dan zou hieruit kunnen worden afgeleid dat de bevoorradingsmogelijkheden in Brabant gunstiger waren dan in Oost-Vlaanderen. Specifiek voor het arrondissement Gent zou trouwens slechts ca. 170 liter broodgraan per persoon en per jaar beschikbaar gesteld worden, terwijl dit in het arrondissement Brussel ongeveer 190 liter bedroeg ³⁴. Berekenen wij verder, voor het midden van de 19e eeuw, de

(31) Dit was o.m. het geval in de jaren zeventig der 18e eeuw, toen voor de streek van Tienen bepaalde exportfaciliteiten afgekondigd werden.

(32) Op basis van de gemiddelde omzet zou tevens een benaderend overzicht m.b.t. tot de handelsaktiviteiten kunnen nagestreefd worden. Hiertoe gaan wij uit van de veronderstelling dat alle aanvoer te Brussel over land plaats vond en dat een „kar” gemiddeld ± 1.000 liter graan bevatte. Dit zou dan impliceren dat, per jaar, ongeveer 16 à 17.000 ladingen binnen de stad gebracht werden (40 à 50 karren per dag — 300 à 320 per week).

(33) Aanduidingen i.v.m. het graanverbruik te Gent tijdens de eerste helft van de 19e eeuw, in S.A. Gent, Modern Archief, nrs. L9/1, L47/2, L65/2, Q4/1 en Q4/1bis.

(34) Bij het bepalen van de beschikbare hoeveelheid broodgraan, werd een gemiddelde netto-opbrengst van ca. 2.000 liter per ha. vooropgesteld. De produktie

bevolkingsdichtheid overeenkomstig het areaal dat met broodgraan was bezaaid, dan treffen wij de grootste concentratie in het Gentse aan met 11,7 personen per ha. ; voor de omliggende arrondissementen bedroeg de dichtheid minimaal 5,4 (Eeklo) en maximaal 9,2 personen/ha. (St.-Niklaas). Voor Brabant konstateren wij de grootste dichtheid in het arrondissement Brussel met 10,1 personen/ha. ; voor de arrondissementen Nijvel, Leuven en Mechelen zou deze respectievelijk 3,9 - 5,2 en 8,7 personen/ha. omvat hebben. Omgerekend impliceert dit meteen dat de bevoorradingsmogelijkheden in het Brusselse, theoretisch althans, veel gunstiger waren dan voor de streek rond Gent. Een systematische ontleding van de landbouwtelling van 1846 zou dit alvast laten veronderstellen :

	<i>Pers.</i>	<i>Beb.</i>	<i>Pers./</i>	<i>Areaal</i>	<i>%</i>	<i>Pers./ha.</i>	<i>Gr. per</i>
		<i>opp. (ha.)</i>	<i>ha.</i>	<i>broodgr.</i>		<i>broodgr.</i>	<i>pers.</i>
				<i>(ha.)</i>			<i>(liter)</i>
Arr. Brussel	375.862	96.081	3,9	37.058	38,5	10,1	196
Arr. Leuven	174.013	96.289	1,8	32.954	34,2	5,2	373
Arr. Nijvel	140.983	95.080	1,4	35.260	37,0	3,9	500
Arr. Mechelen	116.223	42.142	2,7	13.256	31,4	8,7	227
Arr. Tielt	72.047	29.121	2,4	10.123	34,7	7,1	281
Arr. Aalst	138.251	39.459	3,5	15.137	38,3	9,1	218
Arr. Oudenaarde	106.872	35.459	3,0	13.698	38,8	7,8	256
Arr. Eeklo	41.804	29.950	1,3	7.619	25,4	5,4	316
Arr. Gent	274.608	70.521	3,8	23.396	33,1	11,7	170
Arr. St.-Niklaas	117.623	38.799	3,0	12.691	32,7	9,2	215
Arr. Dendermonde	96.910	25.900	3,7	10.668	41,1	9,0	220

Het komt ons echter voor dat een overzicht per arrondissement in dit verband niet langer te weerhouden is. Op deze wijze wordt onvoldoende rekening gehouden met bepaalde nevenfacetten evenals met allerlei beïnvloedingsmogelijkheden vanuit naburige verzorgingscentra. Aangenomen mag zelfs worden dat aldus een kwasi volkomen vervalst beeld van de reële bevoorradingsmogelijkheden wordt voorgesteld.

Om hierin te voorzien zou het bestudeerde gebied dienen ingedeeld te worden overeenkomstig het onderling belang der verschillende verbruikscentra. Ook de reperkussies die hieruit kunnen voortvloeien voor de bevoorrading evenals de eventuele interacties tussen het platteland en de verschillende steden zouden in dit opzicht in aanmerking moeten worden genomen.

Bij de huidige stand van het onderzoek lijkt dergelijke indeling nochtans moeilijk te realiseren. Alleen voor enkele steden zoals Gent en Brussel kunnen wij het „bevoorradingsgebied” bij benadering omschrijven. Alles wijst er niettemin op dat deze „omschrijvingen” in menig opzicht als representatief kunnen worden beschouwd. Vooral wanneer wij ons baseren op de bevolkingsdichtheid van de verschillende centra, zouden wellicht ook voor

van spelt, dat voor het bestudeerde gebied slechts okkasioneel voorkwam, werd hierbij buiten beschouwing gelaten.

andere steden bepaalde vergelijkingen mogelijk worden.

Een aanvullend onderzoek, dat voor de stad Brugge werd uitgewerkt, toont namelijk aan dat bij een bevolkingsaantal van ca. 35 à 40.000 inwoners, de bevoorradingszone zich slechts over ca. 20-25 km uitstrekte. Met betrekking tot de tarweaanvoer konstateren wij alvast dat meer dan 70% van de omzet te Brugge vanuit centra op minder dan 20 km afstand werd aangevoerd. Daarbij moet dan nog rekening worden gehouden met het feit dat de produktiezone van tarwe in het bijzonder in het gebied ten noorden van de stad gesitueerd was, hetgeen bepaalde beperkingen i.v.m. de aanvoermodaliteiten kan verklaren. Voor de omzet van rogge kan ten andere gesteld worden dat $\pm 95\%$ vanuit een verzorgingsgebied, op minder dan 10 - 20 km afstand, werd verwezenlijkt³⁵.

Dit alles zou toelaten te besluiten dat, op basis van de bevolkingsdichtheid binnen de verschillende centra, eventueel een afbakening van de respectievelijke verzorgingsgebieden kan worden vooropgesteld. Meer bepaald de invloed en de interactie van zogenaamde grootsteden (+50.000 inwoners) zoals Brussel, Antwerpen en Gent, die een interprovinciale aantrekkingskracht uitoefenen (30 à 40 km), zou in dit opzicht bepalend geweest zijn. Daarnaast dient het interregionaal verzorgingsgebied van centra als Brugge, Kortrijk, Mechelen en Leuven (+20.000 inwoners) in overweging genomen te worden; naargelang het belang der steden zou deze zone zich over ca. 10 à 20 km hebben uitgestrekt. In laatste instantie kunnen tenslotte de meer lokaal gerichte verzorgingscentra (+5 à 10.000 inwoners) in aanmerking worden genomen, die vooral op de produktieoverschotten van de randgemeenten (ca. 5 km) waren aangewezen.

Slechts door rekening te houden met al deze elementen kan wellicht een verklaring worden vooropgesteld voor de gekonstateerde verschillen inzake de bevoorradingszones tussen Gent en Brussel. Belangrijk is alvast het feit dat er, binnen een straal van 30 km rond Gent, geen enkel belangrijk interprovinciaal en/of interregionaal verbruikscentrum voorkwam. Ook de belangrijkste lokale verzorgingscentra in Oost-Vlaanderen waren gesitueerd langsheen de oostelijke grens van de provincie (St.-Niklaas, Lokeren, Hamme, Dendermonde, Aalst) evenals in het gebied ten N.W. en ten Z.W. van Gent (Eeklo, Maldegem, Tielt, Oudenaarde, Kruishoutem). De meeste van deze centra waren bovendien meer dan 20 à 30 km van Gent verwijderd, zodat zij slechts een beperkte invloed konden hebben op de bevoorradingsproblematiek van de provinciale kern³⁶.

(35) R.A.B., Brugse Vrije, Bundels, nr. 5222.

Tijdens de franse overheersing werden volgende gemeenten verplicht hun tarweoverschotten op de Brugse markt te koop te stellen: St.-Pieters, Meetkerke, Zuienkerke, St.-Jan o/d Dijk, Uitkerke, Wenduine, Nieuwmunster, Houttave, Vlissegem, Klemskerke, Stalhille, Koolkerke, Heist, Dudzele, Knokke, Lissewege, Westkapelle, Ramskapelle, Oostkerke, St.-Anne, Jabbeke, St.-Margriete, Waterland, Ursel, Gits, Kortemark, Varsenare, Koekelare, St.-Katheriene-Damme, Lapscheure, Beveren, Maldegem, Ardooie, Middelburg, Moerkerke en St.-Jan in Eremo.

Leveringen van rogge zouden daarentegen plaats vinden vanuit Oostkamp, Waardamme, Rudderveerde, Loppem, Maldegem, St.-Laureins, Oedelem, Beernem, Sijsele, St.-Andries, Varsenare, Jabbeke, Westkerke, Roksem, Middelburg en Moerkerke.

(36) De gemeenten met centrumfunctie omstreeks 1950 waren: Gent, Ledeborg,

Voor Brabant zou daarentegen, behalve met de invloedssfeer van Brussel, ook rekening moeten worden gehouden met het verzorgingsgebied van Mechelen, Leuven en Antwerpen. Aangenomen mag worden dat zich dit tot binnen een zone van 10 à 20 km van de hoofdstad liet gelden. Een beperking van de bevoorradingsmogelijkheden ten noorden en ten oosten van Brussel werd hierdoor in de hand gewerkt.

Deze vaststellingen bevestigen meteen in menig opzicht de besluiten die reeds uit het analytisch overzicht der aanvoercentra duidelijk werden. Het lijkt bovendien aannemelijk dat vooral bij minder overvloedige oogsten de bevoorrading in tarwe te Brussel hoofdzakelijk en maximaal vanuit zuidelijke richting diende te geschieden. Als gevolg van dergelijke regionale beperkingen en gezien de toenemende demografische druk, zou het tevens noodzakelijk geweest zijn de aanvoer uit steeds verder afgelegen centra te verwezenlijken en ook het produktiegebied op 30-40 km en/of méér in toenemende mate in te schakelen.

Naast deze contrasten, waarbij de bevoorradingsproblematiek uitsluitend in functie van het broodverbruik werd onderzocht, zou verder nog rekening moeten worden gehouden met de behoefte van de verwerkingsindustrieën. Zonder deze aspecten thans verder te willen uitdiepen, kan alvast het belang van de brouwindustrie in Brabant worden benadrukt. In meerdere steden, zoals Leuven, Mechelen, Antwerpen, Brussel, Lier, Diest en Hoegaarden, kwamen belangrijke brouwerijen voor, waarvan de afzet over gans het land verspreid was³⁷. Een toenemende concentratie van deze en andere aanverwante bedrijfstakken, in en rond de belangrijkste steden, is verder aannemelijk voor het begin der 19e eeuw³⁸. Dit alles hield eveneens een belangrijk bijkomend probleem in en impliceerde dat grotere produktieoverschotten moesten beschikbaar gesteld worden.

De invloed van al deze factoren bleef niet zonder gevolgen t.a.v. de prijsevolutie. Een vergelijkend prijsonderzoek voor de 18e-19e eeuw toont ten andere aan dat zich hierbij belangrijke wijzigingen na de eeuwwisseling hebben voltrokken. Terwijl tijdens de tweede helft van de 18e eeuw de gemiddelde roggeprijs te Gent even hoog was als te Brussel, noteren wij voor de eerste helft van de 19e eeuw een prijsverschil van 5% (gemiddeld 12,06 frank per hektoliter tegenover 12,69 frank te Brussel).

Mariakerke, St.-Amandsberg, Gentbrugge, Aalst, Oudenaarde, Deinze, Dendermonde, St.-Niklaas, Ninove, Ronse, Geraardsbergen, Lokeren, Eeklo, Maldegem, Zele, Lebbeke, Aalter, Zottegem, Wetteren en Beveren (M. ANSELIN, A. BUYST, J. MATON, „Economisch structuurbeeld van Oost-Vlaanderen”, Gent, 1959).

(37) Cfr. o.m. A. LENS, „De geschiedenis van het brouwersambacht te Lier”, in „t Land van Ryen”, dl. IV, 1954, pp. 97-113 en 176-187; P. LINDEMANS, „Het bier en brouwersambacht te Brussel”, in „Eigen Schoon en De Brabander”, dl. 28, 1945, pp. 118-127; F. SMOLDERS, „Le milieu géographique dans l'histoire de la brasserie. Application à Louvain”, in „L'Echo de la Brasserie”, dl. XIII, 1957, pp. 887-996; J. VAN BALBERGHE, „De Mechelse bierhandel”, Antwerpen, 1945; R. VAN UYTVEN, „De Leuvense bierindustrie in de XVIIIe eeuw”, in „Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden”, dl. XVI, 1961, pp. 193-227.

(38) „les brasseries, distilleries, meuneries... se sont concentrés de plus en plus en se détachant progressivement de la ferme et en s'installant à proximité des grandes villes” (G. BUBLLOT, „La production agricole belge. Etude économique séculaire, 1846-1955”, Leuven-Parijs, 1957, pp. 58-59).

Nog sterker geprononceerd zijn de wijzigingen voor de tarweprijzen. In plaats van een niveauverschil van 15%, zal de tarwe te Gent na de eeuwwisseling zelfs relatief goedkoper verkocht worden dan te Brussel (gemiddelde prijs witte en rode tarwe = 20,03 frank tegenover 20,20 frank in de hoofdstad)³⁹. Herinneren wij er immers aan dat voor Gent, als gevolg van de ontoereikende tarwewinning op het omliggende platteland, de aanvoer steeds vanuit meer afgelegen productiecentra moest geschieden. Voor Brussel echter kon tot en met het begin van de 19e eeuw zowel de import van tarwe als van rogge gemakkelijker vanuit de randgemeenten plaats vinden.

Maar als gevolg van de scherpe bevolkingsaan groei en het toenemend belang der voorsteden, zullen zich enkele structurele veranderingen voordoen⁴⁰. Een belangrijke aanpassing van het verzorgingsgebied ging hiermee tevens gepaard. Terwijl de Brusselse markt tijdens de 18e eeuw nog als één der overvloedigste beschouwd werd, moet zich na de eeuwwisseling een ongunstige wijziging tussen vraag en aanbod hebben afgetekend. Sommige aanduidingen laten ten andere veronderstellen dat zich hierin sinds het einde van het ancien régime een kentering begon af te tekenen⁴¹. De excessieve behoefte aan graansoorten van hoge kwaliteit schijnt verder voor gevolg te hebben gehad, dat meer bepaald de tarweprijzen aan belangrijke fluctuaties onderhevig waren. Vooral in vergelijking met de Vlaamse steden kan een opmerkelijke kentering in dit verband worden opgemerkt. Bovendien lijkt het aannemelijk dat door de sterke aantrekkingskracht van de Brusselse markt, ook de prijsvorming op andere Brabantse markten werd beïnvloed. Een vergelijkend prijsonderzoek bevestigt dit alvast voor de marktcentra die eveneens onder het verzorgingsgebied van de hoofdstad ressorteerden.

Evolutie van de graanprijzen t.o.v. de Brusselse markt

	Brussel ⁴²	Gent ⁴³	Brugge	Kortrijk ⁴⁴
2e helft 18e, TARWE	100%	115 %	105,5%	106%
1e helft 19e	100%	99%	94,5%	99,5%
2e helft 18e ROGGE	100%	100%	100%	101%
1e helft 19e	100%	95%	97,5%	95%

(39) Tijdens de periode 1765-1791 bedroegen de gemiddelde tarweprijzen te Gent 78,4 st. en te Brussel 67,7 st.; de gemiddelde roggeprijs bedroeg respectievelijk 42,9 st. en 42,8 st. per Brusselse razier of sister (= ± 49 liter).

(40) Cfr. I. DANCKAERT, „L'évolution territoriale de Bruxelles. La cartographie de ± 1550 à 1840”, Brussel, 1968; M. VANHAMME, „Brussel. Van landelijke nederzetting tot wereldstad”, Antwerpen-Brussel, 1968, pp. 300-311.

(41) J. CRAEYBECKX, „Brood en levensstandaard. Kritische nota betreffende de prijs van het brood te Antwerpen en te Brussel in de 17e en de 18e eeuw”, in „Bijdragen tot de Prijzengeschiedenis”, III, 1958, pp. 144-145.

(42) DOK. III, op. cit., 297-299 en 302-304.

(43) DOK. III, op. cit., 100-104 en 109-111.

(44) De 19e eeuwse merkuralen voor Brugge en Kortrijk, uitgewerkt door W.

	<i>Leuven</i> ⁴⁵	<i>Mechelen</i> ⁴⁶	<i>Antwerpen</i> ⁴⁷
2e helft 18e, TARWE	99%	104%	103%
1e helft 19e	101%	101,5%	101%
2e helft 18e, ROGGE	97,5%	98%	104,5%
1e helft 19e	100%	95%	97%

De toenemende graanbehoefte (onelasticiteit van de vraag) tot het einde der 19e eeuw, maakten het aldus noodzakelijk het verzorgingsgebied steeds verder uit te breiden. Vooral voor Brussel was dit des te noodzakelijker daar ook andere belangrijke consumptiecentra op minder dan 20-30 km voorkwamen.

Indirekt wordt op deze wijze ook het probleem der vervoertechniek benaderd. Uit een vergelijkend overzicht voor de 18e-19e eeuw blijkt namelijk in welke mate de supplementaire transportkosten het gemiddeld prijsniveau beïnvloedden en bepaalden. Meer bepaald wanneer de exportcentra op méér dan één dagreis van de plaats van bestemming verwijderd waren, zou dit belangrijke reperkussies voor gevolg hebben gehad. Binnen een lokale en/of interregionale bevoorradingszone (= maximaal 20 à 25 km) zouden daarentegen de gebeurlijke verschillen i.v.m. de aanvoermodaliteiten van meer ondergeschikt belang blijven. Zelfs tussen het vervoer te land en te water schijnt dit geen noemenswaardig verschil uit te maken (cfr. prijzen te Gent tijdens de 18e eeuw).

Opvallend tenslotte is de vaststelling dat vooral de hoogstgekwoteerde kwaliteiten vanuit meer afgelegen centra werden aangevoerd. Zoals voor Brugge, Gent en Brussel werd opgemerkt, zou de import van rogge eerder uitzonderlijk vanop meer dan 10-15 km van de verbruikcentra hebben plaats gevonden. De specifieke verbruikstoestanden binnen de steden, kunnen deze verschillen evenwel mede bepaald hebben.

Dit alles kan dan ook volstaan om de bestendige zorg t.a.v. de (graan)-bevoorrading te helpen verklaren. Vooral als gevolg van de primitieve vervoertechniek was het immers onmogelijk, vóór het midden van de 19e eeuw, om dit probleem op een adequate manier te ondervangen. Eerst als gevolg van allerlei technische innovaties die een efficiënt en vlot vervoer mogelijk maakten, zal hierin op beslissende wijze voorzien worden. Meer bepaald door de uitbouw van een aangepast spoorvervoer zal een

VANDERPIJPEN, zullen gepubliceerd worden in deel IV van de DOKUMENTEN. Voor de periode 1765-1791 bedroeg de gemiddelde tarweprijs te Brugge 71,6 st. en te Kortrijk 71,7 st. per razier; de gemiddelde roggeprijs bedroeg respectievelijk 42,7 st. en 43,3 st.

(45) M. PEETERS, „Les prix et les rendements de l'agriculture belge”, in „Bulletin de l'Institut des Sciences Economiques”, 1936, pp. 360-361.

Voor de periode 1765-1791, tarwe = 66,0 st. per razier; rogge = 41,8 st. per razier.

(46) De vergelijkingen voor Mechelen werden slechts doorgevoerd op basis van de prijsnoteringen voor 1820-1830 (S.A. Mechelen, Hedendaags Archief, nrs. 389-397).

Gemiddelde tarweprijs in 1865-1791 = 70,6 st.; gemiddelde roggeprijs = 41,0 st.

(47) DOK. II, pp. 942-950.

Gemiddelde tarweprijs in 1765-1791 = 69,6 st.; gemiddelde roggeprijs = 44,7 st.

gunstige kentering waarneembaar worden. Dit alles wordt ten andere bevestigd door een nivellering van de prijzen tussen de verschillende steden tijdens de tweede helft van de 19e eeuw.

**BIJLAGE : GRAANAANVOER IN HEKTOLITER OP DE STEDELIJKE
MARKT VAN BRUSSEL (1821 - 1822)**

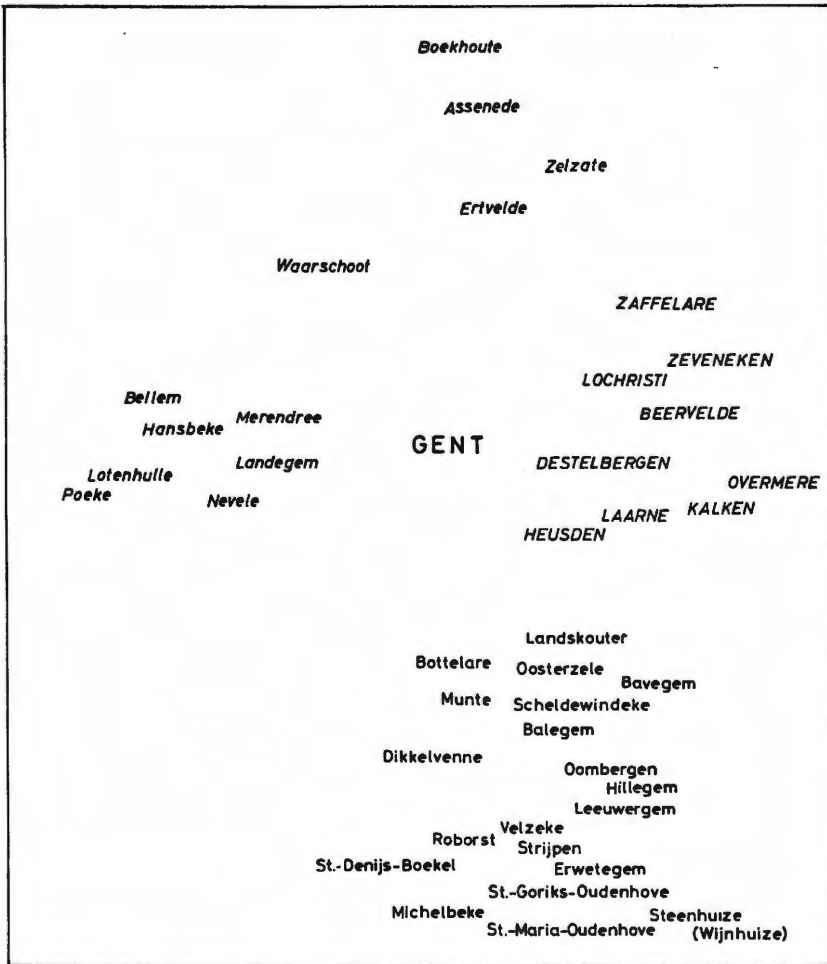
	1821		1822	
	Tarwe	Rogge	Tarwe	Rogge
Aalst	592	—	236	53
Alsemberg	154	—	154	—
Anderlecht	4.662	2.219	4.461	1.324
Asse	3.970	248	3.163	356
Baisy (-Thy)	1.510	62	1.635	415
Baulers	80	—	28	—
Beerzel	273	103	93	20
Beigem	372	102	1.199	67
Bekkerzeel	242	16	220	38
Bellingen	190	143	—	—
Berg	542	162	766	109
Bertem	—	—	144	6
Betekom	18	—	—	—
Bever	33	—	22	—
Bierghes	514	29	845	12
Binche	51	—	256	131
Bogaarden	—	—	66	16
Bomal	—	—	22	—
Bousval	115	—	253	—
Boutersem	—	—	140	—
Braine-l'Alleud	477	61	59	—
Braine-le-Comte	17	403	14	—
Broekom	—	—	15	—
Brussegem	2.834	596	2.497	346
Buizingen	54	29	152	26
Céroux-Mousty	—	—	34	—
Charleroi	30	—	20	—
Châtres	300	39	168	16
Chaumont (-Gisteux)	87	—	111	—
Corbais	1.157	—	2.003	—
Corroy-le-Grand	4.754	91	5.578	171
Cortil (-Noirmont)	—	—	122	—
Court-St-Etienne	745	100	460	80
Couture-St-Germain	60	—	38	30
Dendermonde	—	59	17	218
Diegem	446	86	331	59
Dilbeek	1.908	237	1.744	220

Dion-le-Mont	340	24	803	52
Dion-le-Val	—	—	10	—
Drogenbos	32	—	10	—
Duisburg	1.650	186	1.762	10
Edingen/Enghien	12	46	—	20
Elewijt	383	379	281	160
Elingen	68	21	209	40
Elsene	1.030	206	1.055	185
Eppegem	581	111	735	321
Erps(-Kwerps)	1.829	217	2.960	163
Elsene	114	33	249	23
Etterbeek	1.108	194	823	74
Everberg	1.112	22	1.570	58
Evere	1.223	257	1.661	189
Fleurus	210	—	1.590	55
Fontaine-l'Evêque	—	—	—	45
Gaasbeek	872	464	761	293
Ganshoren	18	—	52	32
Gelrode	17	—	—	—
Gembloux	135	—	272	15
Genappe	1.451	36	627	168
Genval	120	—	111	—
Geraardsbergen	6	—	—	—
Givry	—	1.239	—	—
Glabais	—	—	290	—
Glabbeek(-Zuurbemde)	215	—	38	—
Glimes	47	—	150	—
Gooik	883	222	846	319
Gosselies	—	142	215	105
Grez(-Doiceau)	205	29	238	—
Grimbergen	3.557	345	3.800	831
Groot-Bijgaarden	936	151	1.032	98
Halle	5.034	2.590	1.495	107
Hamme (Br.)	452	109	435	254
Hekelgem	191	26	274	84
Herent	—	—	—	28
Hérinnes	—	—	123	—
Heverlee	—	—	70	—
Hoeilaart	641	27	348	12
Huizingen	140	45	228	10
Huldenberg	1.215	46	1.595	6
Humbeek	1.775	422	1.500	421
Hundelgem	607	167	638	77
Incourt	—	—	32	—
Itterbeek	699	183	—	—
Jette	125	315	1.210	140
Kampenhout	80	21	87	41

Kobbegem	732	190	520	50
Koekelberg	101	35	68	7
Korbeek-Dijle	—	—	32	—
Kortenbergh	1.097	180	1.032	61
Kraainem	857	284	810	164
Kuringen	—	—	12	—
La Hulpe	886	5	681	—
Laken	2.055	356	2.255	245
Lasme (-Chapelle- Saint-Laurent)	419	64	816	59
Leefdaal	1.155	27	1.196	—
Leerbeek	274	158	264	307
Lembeek	155	134	50	—
Leuven	869	10	1.191	300
Lillois (-Witterzée)	90	—	67	—
Limal	2.393	76	1.874	64
Limelette	339	—	477	—
Linkebeek	46	—	—	—
Lokeren	11	—	10	—
Londerzeel	200	74	67	96
Loupoigne	—	—	97	—
Luik	—	—	92	—
Machelen	402	109	421	78
Maransart	140	—	24	—
Marbais	585	27	744	—
Mazy	61	—	96	—
Mechelen	94	375	253	2.801
Meerbeek	180	12	337	—
Meise	1.608	690	1.932	377
Meldert	15	21	—	—
Mélin	6	4	—	—
Melsbroek	515	139	660	124
Merchtem	2.444	252	2.014	322
Mollem	612	42	745	63
Mont-St-Guibert	—	—	303	—
Mons	—	140	—	—
Moorsel	—	—	26	—
Moutier	77	—	—	—
Muizen	40	164	212	162
Namen	—	—	49	—
Nederokkerzeel	1.089	148	1.438	107
Neerijse	54	11	—	—
Nethen	—	—	12	—
Nieuwenrode	130	6	43	51
Nijvel/Nivelles	304	—	1.079	444
Nil-St-Vincent	2.202	15	2.748	82
St-Martin	—	—	—	—
Ninove	161	10	—	119

Nossegem	2.280	364	2.416	169
Noville-su-Méhaigne	—	—	123	—
Ophain (-Bois-Seigneur-Isaac)	1.235	—	453	—
Opwijk	30	—	52	10
Orbais	213	—	87	—
Ottenburg	936	17	861	3
Ottignies	2.240	63	2.423	48
Oudenaken	227	89	215	24
Oudergem	172	108	246	6
Pepingen	658	209	296	125
Perk	1.269	529	1.597	272
Perwez (Br.)	—	—	310	—
Peutie	162	105	171	54
Placenoit	1.295	121	1.925	75
Rebecq (-Rognon)	12	—	—	—
Relegem	490	125	738	58
Rixensart	124	—	125	—
Rosières	609	—	808	10
Ruisbroek (Br.)	405	431	392	206
Sart-Dame-Avelisnes	—	—	224	—
Schaarbeek	2.170	574	2.932	452
Schepdaal	60	—	36	18
St.-Agatha-Berchem	650	133	460	156
St.-Genesius-Rode	297	5	270	12
St.-Gillis	1.070	152	930	199
St.-Jans-Molenbeek	2.159	761	1.789	340
St.-Joost-ten-Node	839	422	1.041	386
St.-Katharina-Lombeek	234	57	154	60
St.-Lambrechts-Woluwe	1.012	130	848	58
St.-Laureins-Berchem	131	127	150	84
St.-Martens-Lennik	3.042	1.306	3.396	1.053
St.-Peters-Leeuw	3.687	2.998	3.251	1.440
St.-Pieters-Woluwe	725	72	803	59
St.-Stevens-Woluwe	522	136	598	43
St.-Niklaas	—	—	5	243
St.-Truiden	45	—	173	—
St.-Ulriks-Kapelle	260	25	260	41
Soignies	—	619	—	—
Sombreffe	450	—	—	—
Steenhuffel	25	—	35	—
Steenokkerzeel	1.272	250	1.879	245
Sterrebeek	1.693	188	1.960	170
Stokkem	26	—	8	—
Strombeek (-Bever)	1.751	320	1.730	242
Ternat	1.389	141	1.060	178
Tervuren	2.110	284	1.948	45
Thines	—	—	90	—

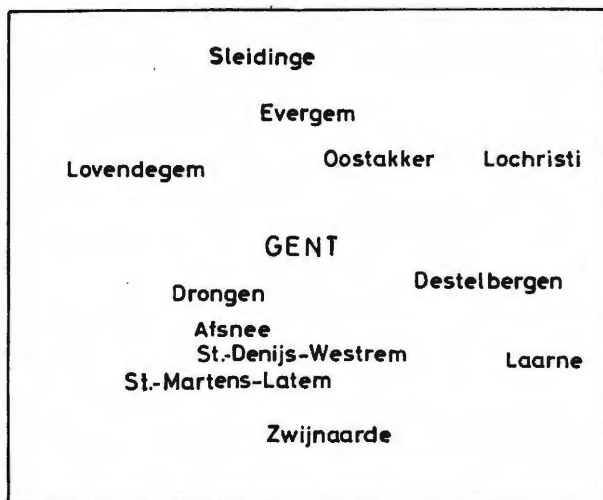
Thulin	—	215	—	—
Tienen	639	—	5.867	60
Tisselt	17	75	25	2
Tubize	62	2	12	—
Ukkel	349	92	226	11
Veltem (-Beisem)	310	—	243	18
Vieux-Genappe	642	—	—	—
Villers-la-Ville	22	—	—	—
Vilvoorde	1.821	486	1.466	328
Vlezenbeek	1.571	1.213	1.582	862
Vorst (Br.)	151	3	68	—
Vossem	1.402	28	1.458	101
Walhain-St-Paul	39	—	226	—
Wambeek	363	101	384	54
Watermaal- (Bosvoorde)	474	123	592	46
Waterloo	2.319	30	2.229	—
Wauthier-Braine	343	—	87	—
Wavre	3.980	83	4.043	61
Ways	127	—	118	—
Weerde	67	32	93	71
Wemmel	2.161	377	2.011	209
Wezemaal	68	—	—	—
Wezembeek (-Oppem)	690	160	1.582	862
Willebroek	—	—	21	—
Wilsele	—	—	55	—
Winksele	38	—	36	—
Wolvertem	1.489	308	1.739	209
Zaventem	739	206	850	53
Zellik	1.941	201	1.739	357
Zemst	121	115	239	273

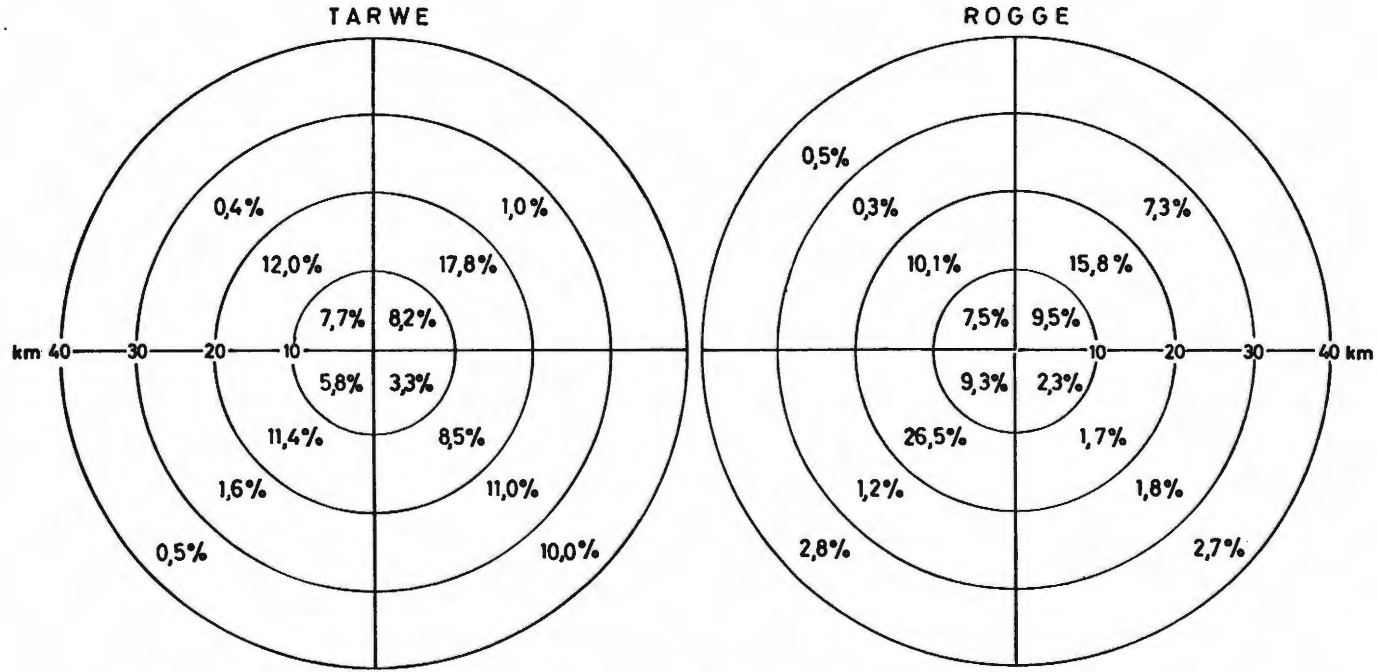

HERKOMST VAN DE AANVOER VAN TARWE OP DE STEDELIJKE MARKT VAN GENT (ca. 1820)

ZAFFELARE	witte tarwe	1e kwaliteit
Boekhoute	witte tarwe	2e kwaliteit
Landskouter	rode tarwe	

HERKOMST VAN DE AANVOER VAN ROGGE OP DE
STEDELIJKE MARKT VAN GENT (ca. 1820)

HERKOMST V. D. AANVOER V. TARWE EN ROGGE OP DE STEDELIJKE MARKT VAN BRUSSEL (1821-1822)

HET GENTSE BLAD „DEN VADERLANDER” EN DE STRIJD OM DE UITVOERING DER XXIV ARTIKELEN

door

A. BRAEKMAN-DEVOLDER

Op 15 november 1831 werd op de conferentie die door de grote mogendheden te Londen belegd was om de nieuwe staatkundige situatie geschapen door de Belgische omwenteling van 1830 vast te leggen, een voorlopig eindpunt bereikt doordat op die datum van Belgische zijde door Sylvain Van de Weyer het zgn. „verdrag der XXIV artikelen” werd ondertekend. Hierin werd bepaald dat Maastricht en Limburg over de Maas definitief bij Nederland werden gevoegd, terwijl België van Luxemburg alleen het Waals gedeelte zou behouden¹. Nederland aanvaardde dit verdrag echter niet met als gevolg dat vooralsnog de toestand statu quo bleef en België in feite Maastricht, Limburg over de Maas en geheel Luxemburg behield.

In een vorige bijdrage hebben we reeds aangetoond dat *Den Vaderlander*² met de zgn. „groenen” (les verts) in de Kamers stelling nam tegen de ondertekening van dit verdrag door België, en zijn lezers opriep tot oorlog tegen Nederland met het oog op het gewapenderhand regelen van de kwestie en het definitief veilig stellen van het behoud van de twee provinciën³.

Het is onze bedoeling in de hiernavolgende bladzijden na te gaan hoe de houding van *DV* in de periode 1831-1839 evolueert ten opzichte van de strijd om de uitvoering van het verdrag, strijd die pas in 1839 werd beslecht wanneer door Koning Willem I ten slotte het verdrag ook van Nederlandse zijde werd ondertekend.

Bij het begin van 1832, wanneer Engeland en Frankrijk het verdrag geratificeerd hebben en de drie andere grote mogendheden, Pruisen, Oostenrijk en Rusland, op het punt staan dit eveneens te doen, schrijft *DV* :

Het groot ongeluk voor België, eenen groven misslag van ons bestier ... is dat men de vier-en-twintig artikelen niet heeft aanvaard onder voorwaarde dat Vrankryk en Engeland de zelve moesten ten uytvoer brengen, dat men de tyd niet bepaeld heeft wanneer zy middelen van beteugeling tegen Willem mogten werkstel-

(1) Th. Luykx, *Politieke Geschiedenis van België van 1789 tot heden* (Amsterdam/Brussel, 1969²), blz. 73.

(2) Gesticht in 1829 als katholiek oppositieblad tegen de Nederlandse regering. Wordt verder afgekort tot *DV*; a, b en c duiden respectievelijk aan: eerste, tweede en derde kolom.

(3) Zie onze bijdrage „De oprichting van het Koninkrijk België weerspiegeld in „Den Vaderlander”, *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, Nieuwe reeks, dl. XXIV (1970), 149-151.

lig maken, zelfs als de andere mogendheden niet ratifieerden, aen-gezien de ratificaties maer eene formaliteyt zyn ⁴.

DV besluit dat Willem I nooit de XXIV artikelen zal aanvaarden, tenzij er voor hem voordelige wijzigingen aan gebeuren, en dat de slotsom van dit alles een oorlog zal zijn. *DV* wil geen enkele toegeving meer doen :

Geene staetkundige onderhandelingen meer met de conferentie, tot dat de XXIV artikelen, die als onwederroepelyk zyn daergesteld, zullen ten uitvoer gebragt zyn ; ... den vrede moet op staenden voet door Holland geteekend worden of de vyandelykheden zullen welhaast beginnen, en de magt der wapenen zal den styfhoofdigen hier toe dwingen ⁵.

Het ministerie mag niet langer toegeven noch blijven onderhandelen met de mogendheden van de conferentie te Londen. Het moet steun zoeken bij het volk en „den moed van september [1830] moet herleven”, want „Belgien wil men langzamer hand versmachten, en in de strikken van eene heyligschennende staetkunde verstikken ⁶, maar zo vlug zal het land dit niet laten gebeuren, immers

indien Holland van zin is langer met ons den spot te houden, dat men het teeken tot den stryd geve en men zal zien of wy het hoofd aen onze vyanden niet kunnen bieden ⁷.

Zolang de onderhandelingen worden voortgezet, kan daar niets goeds uit voorkomen :

dit is altyd het doel der mogendheden geweest : de volkeren te vermoeyen om die des te beter ten onder te kunnen brengen ⁸.

DV gispt de ministers omdat ze de weg niet willen volgen die het volk hen aanwijst : zij willen door onderhandelingen en protocols verkrijgen wat „met het zweerd in de hand moest geeycht worden” ⁹. Waarom laat men de geestdrift verflauwen en de beste tijd van het jaar om zich te meten met de vijand voorbijgaan, vraagt het blad zich af :

geheel de natie is het eens om met het zweerd in de hand vol-doening en regt aen Holland te vragen en met de bayonet te be-komen, hetgeen men ons weygart toe te staen ¹⁰.

(4) *DV*, 5 mei 1832, 3a.

(5) *DV*, 17 mei 1832, 3b.

(6) *DV*, 31 juli 1832, 2a.

(7) *DV*, 2 augustus 1832, 4a.

(8) *DV*, 30 augustus 1832, 1b.

(9) *DV*, ibidem.

(10) *DV*, 8 september 1832, 3b.

Wanneer Engeland en Frankrijk, in uitvoering van het Verdrag der XXIV artikelen, besluiten ten voordele van België gewapend tussensbeide te komen, indien Antwerpen door de Nederlandse troepen niet vrijwillig ontruimd wordt, dan is *DV* daar niet enthousiast over :

De Fransche en de Engelsche komen voor ons stryden, zy komen de plaets der Belgen vervangen, terwyl dat deze gedwongen worden met het geweer in arm, van deze schande ooggetuyge te zyn. Zy zullen ons de sterkte van Antwerpen teruggeven, zeggen zy, zy zullen de Hollanders uyt Antwerpen verdryven ; maer dit konnen wy ook, maer zy beletten ons zulks. Voor dezen kleynen dienst, die misschien den ondergang van die stad zal veroorzaken, zullen wy meer dan eene opoffering moeten doen. Een groot deel van Limburg, de helft van Luxemburg, en het edelmoedig Venloo zullen wy moeten ontruymen ... Wy zullen dan de sterkte van Antwerpen moeten koopen ten pryze van de vryheyd, onafhangelkheyd en misschien van het leven onzer medebroeders ¹¹.

DV ziet alles zeer pessimistisch in : de eventuele tussenkomst van Engeland en Frankrijk zal niets anders tot gevolg hebben dan een schande te meer voor België en een vertraging in het oplossen van de moeilijkheden met Nederland. Immers, als de citadel van Antwerpen door de Hollanders ontruimd zal zijn, en twee provinciën aan Koning Willem zullen afgestaan zijn, wordt het vraagstuk der vryheid van de Schelde en dat van het betalen van de schuld niet opgelost en zal men opnieuw moeten onderhandelen.

Den laetsten middel die ons nog overbleef, te weten den oorlog met *ons* leger aen Holland aen te doen, schynt ons ontnomen. Dezen middel was den eenigsten die eerlyk was, den eenigsten die een eynde aen onze zaken konde stellen : al het overig is *iets* en *niets* ¹².

Volgens *DV* is het de

bweenlyke toegevendheyd en de nadeelige moedeloosheyd van onze staetkundige opperhoofden, die ons de 24 artikels op den hals geworpen hebben, en die wy, als de gevolgen der voorgaende misslagen, hebben moeten ondergaen ¹³.

Het blad is van mening dat het roekeloos en dwaas zou zijn indien België zich op de beloften van de mogendheden al te zeer zou betrouwen en zijn leger afdanken ; „het is maer ons talryk leger dat Holland wederhoud” ¹⁴.

(11) *DV*, 8 november 1832, 2b.

(12) *DV*, 8 november 1832, 3a. Cursief van *DV*.

(13) *DV*, 7 maart 1833, 3a.

(14) *DV*, 30 maart 1833, 3a.

Als Willem I op 14 maart 1838 aan de conferentie te Londen laat weten dat hij zich nu bij het verdrag neerlegt, is dit in *DV* opnieuw het voorwerp van tal van heftige artikels. Het blad toont zich erg agressief en voert een sterke oppositie tegen de regering. Het wil zich niet bij het onvermijdelijke neerleggen en kant zich heftig tegen de in het verdrag vastgelegde verplichte afstand van grondgebied. Het grote argument is dat de af te stane provincies katholiek zijn en niet meer aan een protestantse dwingeland wensen onderworpen te worden. Als katholieken verlangen zij bij het katholieke België te blijven. Nederland zelf is niet erg gesteld op het bezit van Limburg over de Maas en Duits Luxemburg, meent *DV*, omdat de inwoners van die streken „even zoo vele vyanden zyn die in het ryk van Willem ingelyfd worden”¹⁵.

Wanneer al de provinciën protesteren tegen het verdrag der XXIV artikelen behalve West-Vlaanderen, onder invloed van zijn gouverneur de Muelenaere, die de protestactie een „ydele betooning” noemt, spaart *DV* zijn kritiek op de Westvlaamse gouverneur niet en eist zelfs zijn ontslag, want

als openbaren ambtenaer heeft hy de inzigten van het gouvernement miskend; als gouverneur heeft hy de vertegenwoordigers der provincie verleyd en bedrogen; als minister van staet heeft hy zich openlyk in vyandschap verklaard tegen het gouvernement¹⁶.

DV schenkt daarentegen wel zijn volle goedkeuring aan de troonrede die Koning Leopold I op 14 november 1838 in de Kamers uitspreekt en waarin gezegd wordt dat de rechten en de belangen van het land „met aenhoudendheid en moed” zullen verdedigd worden. Toch stelt het blad hierbij een aantal vragen:

Wat verstaen onze ministers door regten en belangen? Tot hoe verre rekenen zy de onschendbaerheid des grondgebieds onder onze regten? Tot hoe verre strekt het belang uyt dat zy aen het behouden van Limburg en Luxemburg hechten? Op welke wyze zullen zy onze regten en de belangen des lands verdedigen? Welke middelen van verdediging zullen zy gebruyken? Zal het de staetkunde zyn die ter verdediging zal ingeroepen worden? Zullen Luxemburg en Limburg men de pen of met het zweerd verdedigd worden?¹⁷

Indien men met moed Limburg en Luxemburg wil verdedigen, begrijpt *DV* niet waarom er geen troepen naar die streken gezonden worden om de grenzen te verdedigen. *DV* beweert dat het land bereid is tot geldelijke offeringen wanneer ze bestemd zijn om Limburg en Luxemburg te behouden:

(15) *DV*, 28 april 1838, 1c.

(16) *DV*, 1 augustus 1838, 2b.

(17) *DV*, 16 november 1838, 2c.

Dat onze ministers eens openlyk komen verklaren dat zy vastelyk besloten hebben geenen voet gronds af te staen, en voorgenomen hebben Limburg en Luxemburg, kost wat kost, met de wapens in de vuyst te verdedigen, en zy zullen zòo vele millioenen bekomen als zy zullen vragen, om dat onze broeders nooyt te duer zullen gekocht zyn ¹⁸.

De goedkeuring van het budget van drie en een half miljoen voor het leger wordt, aldus *DV* „door elkeen met genoegen vernomen“ ¹⁹. De eer en de belangen van België staan op het spel. De voorbereidselen tot de oorlog worden voortgezet en de regering lijkt zich voorgenomen te hebben een krachtige houding aan te nemen en de rechtmatige eisen van de natie gewapenderhand te steunen. Dit draagt de volle goedkeuring weg van *DV* ²⁰. Zonderling is echter volgens het blad dat de regeringsbladen van de oorlogstoebereidselen niet gewagen.

Op 14 december 1838 wordt op de conferentie te Londen definitief beslist dat België Limburg over de Maas en Duits Luxemburg moet afstaan. Nu is het ogenblik gekomen dat men met moed de Belgische belangen moet verdedigen, meent *DV* :

Ofschoon de staetkundige tydingen ongunstig zyn, behoort men geenszins zynen moed te laten vallen ; in tegendeel, het is in den tegenspoed dat men meest moed en werksaemheyd verdient aen den dag te leggen. Men kan ons onrecht aendoen, men kan ons opofferen, men kan ons verkoopen maer wy zyn nog niet geleverd ²¹.

Niemand wenst de oorlog, dat is zeker, maar even zeker is dat men aan België niet ongestraft twee provinciën kan ontnemen ²² :

onze broeders verkoopen? ... eenen staetkundigen moord van 360.000 Belgen bedryven? NOOYT ²³.

Het blad heeft weinig vertrouwen in de ministers. Zij zouden openlijk moeten verklaren dat ze het voornemen hebben de beide provinciën niet af te staan. Men hoeft geen schrik te hebben, niemand zal België dwingen indien het aan de bevelen der conferentie niet wil gehoorzamen, en zeker Holland niet. Die natie is niet te vrezzen en in een oorlog met dat land kan België niet anders dan de overhand behalen. Een dergelijke oorlog

zou populaire zyn, en ons leger, brandende van moed, zou bezwizen dat het van de dapperheyd niet verloren heeft met welke

(18) *DV*, 30 november 1838, 2b.

(19) *DV*, 7 december 1838, 2b.

(20) *DV*, 12 december 1838, 2a.

(21) *DV*, 16 december 1838, 2a.

(22) *DV*, 19 december 1838, 2a.

(23) *DV*, 23 december 1838, 2b. Kapitalen van *DV*.

onze voorouders beziel waren toen zy tot verdediging van hun grondgebied, tegen den vyand optrokken ²⁴.

Het is maar wanneer België een moedige houding zal aannemen dat men het zal vrezen. Van die moedige houding hangt het behoud af van Limburg en Luxemburg. En, de wanhoop nabij, roept *DV* uit :

Wy zyn verwezen, ons vonnis is geteekend, de doodstraf tegen België is uytgesproken, maer den beul is nog niet gevonden om deze veroordeeling uyt te voeren. Geve den hemel dat den uytvoerder van deze staetkundige moording in ons land niet gevonden worde ! ²⁵

Bij het begin van het nieuwe jaar (1839) wenst *DV* aan de koning veel „moed en aenhoudendhejd” toe om de rechten en de belangen van het land te verdedigen, hem hierbij herinnerend aan zijn belofte uit zijn troonrede van 14 november en alluderend op zijn eed bij de troonsbestijging :

dat hy toone dat hy niet te vergeefs gezworen heeft ons grondgebied ongeschonden te behouden ; dat hy bewyze dat hy alles zal doen wat er op een menschelyke wyze mogelyk is, (en er is nog veel te doen) ; dat hy zich by zyne beloften houde, en de Belgen zullen ook laten zien dat zy moed bezitten ²⁶.

België heeft de vrede en de oorlog in zijn hand. Europa wil geen oorlog, maar offert alles op aan de vrede. Indien België zich voorbereidt op een oorlog en verklaart dat het Limburg en Luxemburg niet wil afstaan, zullen de andere landen voor die houding van België terugschrikken. Toen de Belgen in 1830 het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden vernietigden, dat door de vorsten van Europa in 1815 was opgericht, is men toch ook niet tegen hen opgetrokken. Hoeveel te min zal men nu iets tegen België ondernemen, nu het slechts het behoud van twee provinciën wil. Er is echter een partij in het land die geneigd is tot de afstand en invloed heeft op meer dan één minister — het blad doelt op de orangisten — en dus mag men de regering niet vertrouwen :

met reden dan geeft men zich niet blindelings over aen het ministerie ; met reden dan vreest men den invloed onzer staatsmannen ²⁷.

In heel het land echter verkiest men de oorlog met Nederland, liever dan

(24) *DV*, 30 december 1838, 2c.

(25) *DV*, 30 december 1838, 3a.

(26) *DV*, 2 januari 1839, 2a.

(27) *DV*, 2 januari 1839, 2c.

den belgischen naem te onteeren met lafhertig onze broeders te verloochenen en aen hunne dwingelanden over te leveren ²⁸.

DV speculeert op het nationaal gevoel in de jonge staat en herhaalt geregeld wat in de nationale leuze te lezen staat : de Belgen zijn machtig, wanneer ze verenigd zijn. Lakoniek vat het blad de toestand samen :

De conferentie wil ons niets toestaen, en wy willen niets afstaen, dus is er niets afgedaen ²⁹.

Door de diplomatie is er voor België weinig te bereiken, zo herhaalt *DV* ook voortdurend :

van den kant der staetkunde is er geen goed, geen heyl, geen voordeel voor Belgien te verwachten ; de staetkunde, artsvyandin van alle ontvoogding en van alle vryheyd, kan immers onze liberale instellingen met geene goede oogen beschouwen ³⁰.

België dat zo voorspoedig is nu het de vrijheid eindelijk kent, is een voortdurende beschuldiging voor alle landen waar de dwingelandij en de verdrukking nog heersen, en hiermee doelt het blad vooral op Rusland dat in 1831 de vrijheidsstrijd in Polen heeft onderdrukt. Daarom, zo beweert *DV*, probeert men België te krenken.

De Belgen kunnen noch mogen de Limburgers en Luxemburgers aan hun lot overlaten. Vooreerst hebben deze laatsten in 1830 medegeholpen tot het welslagen van de omwenteling. Nu, in 1839, kunnen de Belgen toch diegenen niet in de steek laten die in 1830 voor hen zijn komen strijden. Verder kunnen noch mogen zij de Limburgers en Luxemburgers, die vurige katholieken zijn, niet aan een protestants land overleveren.

Ware men in 1830 te rade gegaan bij de diplomatie, er zou thans nooit een vrij België bestaan hebben :

En nogtans, onze omwenteling, de uytsluyting der familie van Nassau zyn geschied, tegenstrydig met de inzigten der groote mogendheden, en wie is er ons komen beletten? ³¹

Een volk dat voorgenomen heeft zijn grondgebied te verdedigen en een leger van 100.000 man op de been gebracht heeft, mag niet wanhopen maar heeft alles om op een goede uitslag te kunnen rekenen, zo poneert het blad verder.

DV heeft weinig vertrouwen in de ministers, zoals we hierboven reeds zagen, vooral dan in minister de Theux ; wel stelt het zijn hoop op de

(28) *DV*, 25 januari 1839, 1c.

(29) *DV*, 30 januari 1839, 1b.

(30) *DV*, 1 februari 1839, 2b.

(31) *DV*, 1 februari 1839, 2c.

volksvertegenwoordigers. Maar, wanneer de kamers tot 4 maart 1839 geschorst worden, begrijpt *DV* niet wat er gebeurt:

Zouden wy dan verraden zyn? Zouden alle onzer toegestemde millioenen verkwest zyn? Zouden alle die soldaten aen hun werk, aen hunne broodwinning, aen hun huysgezin onttrokken zyn, om het volk te blinddoeken en de natie des te gemakkelyker te bedriegen? ³²

De regering zou zich duidelijk moeten uitspreken voor of tegen de afstand van de twee provinciën. Wanneer Ernst en d'Huart, twee van de vijf ministers, op 5 februari 1839 ontslag nemen, ziet *DV* dit met geen goed oog gebeuren. Zij ten minste waren tegen de afstand. Het gedrag van de koning vindt echter wel genade in de ogen van *DV*. Hij heeft immers toebereidselen tot de oorlog doen treffen.

DV wil dat België bewijst dat het metterdaad zijn rechten en belangen wil verdedigen. Een maatregel die het blad zou willen zien nemen, is een mars op Brussel: alle gemeenteraden zouden er op dezelfde dag een afvaardiging dienen heen te sturen die zich zou voegen bij de volksvertegenwoordigers van elke provincie om samen stoetsgewijze naar het paleis van de koning te trekken en hem de eisen van het land kenbaar te maken. Deze eisen formuleert het blad als volgt:

Behoud van Limburg en Luxemburg, verdediging des grondgebieds, handhaving onzer nationale eer en onafhangelijkheyd ³³.

Dat de Belgen zich tot aan de voet van de troon begeven en daar zweren de integriteit van het grondgebied en de onafhankelijkheid gewapenderhand te willen en te zullen verdedigen tegen al wie iets zou wagen tegen de eer, het land en de vorst, is de vurige wens van *DV*. Wat de ministers ook beweren, de Belgen geven de moed niet op want de volksvertegenwoordigers boezemen hen vertrouwen in; zij ten minste zullen het hoofd niet buigen onder de onrechtvaardige eisen der gevolmachtigden van de Londense conferentie. Er zijn maar twee mogelijkheden: „Wederstand of afstand” ³⁴. Het eerste betekent overwinning, het tweede nederlaag. De ondertekening van het verdrag zou de doodsteek zijn voor België. Indien er dan gekozen moet worden tussen de afstand en de oorlog, dan weze de keuze niet anders dan de oorlog. Het gedrag van de regering is onduidelijk: enerzijds maakt ze oorlogstoebereidselen, en anderzijds is ze besluiteloos. De kamers zullen echter uitspraak moeten doen. *DV* heeft goede hoop dat zij tegen de afstand zullen stemmen. Deze is immers „een schrikwekkend woord, welke de *schande* en de *ondergang* des lands moet achter zich slepen” ³⁵. Indien de mensen die men door de afstand aan Holland

(32) *DV*, 6 februari 1839, 1c.

(33) *DV*, 15 februari 1839, 1b.

(34) *DV*, 17 februari 1839, 1a.

(35) *DV*, 20 februari 1839, 1b. Cursief van het blad.

zou overleveren, ver van België zouden wonen, of indien zij oproerigen of vijanden waren die met geweld van België wilden afgescheiden zijn, dan zou men nog een schijn van recht in de afstand kunnen vinden. Niets is echter minder waar : die mensen zijn vreedzame burgers, vrienden en broeders der Belgen, die slechts één iets vragen : Belgen te mogen blijven. Ze zijn bovendien katholiek en zouden, als de afstand doorging, door medekatholieken aan hun aartsvijanden worden overgeleverd. Zo iets heeft men nog nooit gehoord, schrijft *DV*. Dat men zich niet vergisse, zo vervolgt het, de afstand van Limburg en Luxemburg is een broedermoord, en op pathetische toon richt het zich tot de volksvertegenwoordigers :

Afgeveerdigden der natie! Op den ogenblik der stemming, denkt aan Caïn, denkt aan Balthazar. Een vurige hand zal ook in gloeyende letters op de muren der zaal uwer vergadering eenige woorden schryven. Mogten de onderstaende woorden op u niet toepasselyk zyn : HY WAS EEN BELG, EN HY VERKOCHT ZYN' BROED'REN!!!³⁶

DV vergelijkt de 14e november 1838³⁷, datum waarop, zoals we hierboven reeds zagen, Koning Leopold in zijn troonrede sprak van „aenhoudendheid en moed“ waarmee de betwiste gebieden zouden verdedigd worden, met die van 19 februari 1839, waarop de ministers zich voor de afstand verklaarden. Het komt tot de volgende conclusie :

Hunne Aenhoudendheid! is eene reeks van schelmstukken, eene aeneenschakeling van verraed ; Hunnen Moed! is de onbegrype-lyke lafhertigheyd, is de vreakroependste zielverkoopery³⁸.

De populariteit van de koning is in het gedrang gekomen door de houding van de ministers, volgens *DV*, en

wat is een land wiens koning geene populariteyt meer bezit, en de genegenheyd en liefde die de natie hem toedroeg ziet verdwynen?

Het blad is vooral verontwaardigd omdat het juist de Limburger de Theux en de Luxemburgers Willmar en Nothomb zijn die hun „broeders verraden“ en opnieuw aan Willem I overleveren. En in de heftige krantestijl van de tijd vraagt het :

Hebben dan onze ministers de vurige vingers der gloeyende hand die den Mane Techel Phare schreef niet bemerkt, wanneer zy in hunnen raed het doodvonnis van Belgien onderteekenden, en ter zelve tyd de toekomst des konings in de waeg stelden?

(36) *DV*, 20 februari 1839, 2b. Kapitalen van *DV*.

(37) Het blad schrijft verkeerdelyk de 13e november.

(38) *DV*, 24 februari 1839, 2a.

Hebben de scherpsnydende tanden der vroeging die altyd het ver-raed vergezeld, hunne ziel niet doorboord, wanneer zy den voor-stel van AFSTAND met hunnen naem ondertekenden? ... Neen, aengezien dit verraed de ontkenning is der eerlooze komedie welke onze ministers, sedert dry maenden, gespeeld hebben ³⁹.

DV laat de Limburgers zich richten tot „den ex-limburger de Theux”, en zij beginnen als volgt :

Limburg was uw vaderland ; gy hebt het verraden ! De Limburgers waren uwe broeders, gy hebt hun geslagtofferd ! ⁴⁰

Opnieuw wordt de aandacht erop gevestigd dat de afstand vooral een katholieke kwestie is. De Limburgers hebben in 1830 medegeholpen om aan de katholieken hun rechten en vrijheden terug te bezorgen, en nu wil Minister de Theux hen protestaniseren ; want wat zal het gevolg van de afstand anders zijn dan het gevaar dat de Limburgers lopen hun katholiek geloof te verliezen :

Onze geestelyken, die zoo vurig de zaak van 1830 omhelsd hebben, zullen op nieuw gaen vervolgd worden, en den willekeurigen gang van een vryheydshatend gouvernement ondergaen ⁴¹.

DV richt zich nog eens tot de volksvertegenwoordigers en vooral dan tot de Vlamingen. Het bezweert hen zich tegen de afstand uit te spreken en verzekert hun dat heel het mensdom, en vooral heel het christendom, de ogen op hen gericht houdt :

wy verhoppen dat het mensdom van dezen walgelyken handel in menschevleesch niet zal moeten ooggetuyge zyn. Wy verhoppen dat het christendom den rouw niet zal moeten aennemen om dat het katholyk Belgien 360.000 zyner katholyke landgenoten, in 1839, aen hunnen protestantschen dwingeland heeft verkocht en overgeleverd ⁴².

Hoe meer de dag nadert waarop de Kamers over de afstand der beide provinciën moeten stemmen, des te nadrukkelijker richt *DV* zich tot de „vreesachtige afgeveerdigden” en vooral tot de katholieken, op wie door de katholiek de Theux druk uitgeoefend wordt opdat ze pro zouden stemmen. *DV* geeft toe dat de geestelijkheid de vrede verlangt en daartoe overal missen en openbare gebeden heeft doen bidden. Vrede is echter geen synoniem van afstand, vindt *DV*, en

(39) *DV*, ibidem.

(40) *DV*, 27 februari 1839, 3a.

(41) *DV*, ibidem.

(42) *DV*, 1 maart 1839, 1c-2a.

katholyken zullen nooyt hunne gebeden ten Hemel stieren om het verloochenen, het afstaen en het protestantiseren hunner katholyke broeders te vragen ⁴³.

Indien de meerderheid van de Kamerleden voor de afstand stemt, zal het katholieke België in de ogen van het katholiek Europa onuitwisbaar bezoedeld zijn. Het verraad is immers des te groter wanneer het van een vriend komt.

Men zal opwerpen, aldus *DV*, dat de afstand gelijk is aan de vrede, en de tegenstand oorlog betekent. *DV* antwoordt daarop dat men zich schromelijk vergist. Wij zijn geen voorstander van de oorlog, schrijft het blad. Dat is immers het laatste middel, maar juist omdat het een middel is kan en moet hij soms gebruikt worden. Maar, indien de Belgen weigeren hun broeders af te staan, zullen zij zich daarom nog geen oorlog op de hals halen. Tot hertoe heeft hen nog niemand aangevallen, omdat de oorlog het belang niet dient van hen die hem zouden moeten ontketenen. En komt er ten slotte toch oorlog, dan zullen de Belgen al strijdende wijken, en pas de twee provinciën afstaan als zij ertoe gedwongen worden.

Het blad vreest dat uit de afstand zou blijken dat België weinig belang hecht aan zijn grondgebied en zijn inwoners, noch aan zijn vrijheden :

Indien de kamer den afstand aenneemt, zou zy ook de vernietiging van alle vryheden moeten aennemen ⁴⁴.

In de vijf nummers tussen 10 en 20 maart 1839 drukt *DV* op de frontpagina als eerste artikel een stuk getiteld „Schande voor Vlaenderen“, waarin het de namen publiceert van hen die in de Kamer verklaren voor de afstand te zullen stemmen : Hyppolyte Vilain XIII, Hye-Hoys, P. Devaux, Ch. Liedts, E. De Jaegher, Andries (priester), F. Donny, J. Bekaert-Baeckelandt, L.P. Desmaizières, J.J. De Langhe. Wanneer in de zitting van 14 maart 1839 de 63-jarige Kortrijkse volksvertegenwoordiger J. Bekaert-Baeckelandt, na een uitvoerige rede, waarin hij uitlegt waarom hij voor de afstand is, plots in elkaar zakt en overlijdt, is de lakonieke kommentaar van *DV* : „Het is eene straf van den Hemel“ ⁴⁵.

Nadat op 19 maart 1839 de eindstemming heeft plaats gehad en op 100 aanwezige Kamerleden er 58 voor en 42 tegen de XXIV artikelen hebben gestemd, verschijnt het eerstvolgende nummer van *DV*, gedateerd 22 maart, met een zwarte rouwband. Een lang artikel in reactie op de stemming is getiteld „Schande, Oneer, Verraed. Den afstand is gestemd“. De toon kan men al dadelijk uit de beginregels afleiden :

Het verraed heeft de overhand bekomen, de zielverkoopers hebben den zegepraal behaald ; den afstand is gestemd... De grondbeginselen van moraal, de grondbeginselen van den katholyken

(43) *DV*, 6 maart 1839, 2a.

(44) *DV*, ibidem, 2c.

(45) *DV*, 17 maart 1839, 2c.

godsdienst, de geboden der regtveerdigheyd, dit alles is verstooten, verworpen, met de voeten getreden! Ah! verbergen wy ons gelaet, beweenen wy onze schande; den belgischen naem is onteerd; de omwenteling is verloochend; den eersten stap tot eene herstelling is gedaen ⁴⁶.

De stemming wordt „eene onbegrypelyke boosheyd, een onvergeeflyke misdaed” ⁴⁷ genoemd. *DV* wil er zich echter nog steeds niet bij neerleggen: „Dit besluit is nog niet uytgevoerd!”, schrijft het, „en de uytvoering zal niet gemakkellyk zyn” ⁴⁸. Wie zal er zich immers mee belasten de Limburgers en Luxemburgers aan Willem over te leveren? Men moet er niet op rekenen dat ze het vrijwillig zullen doen. Inmiddels kunnen de Belgen slechts tegen de afstand protesteren.

Op het einde van het verslag der Kamerzitting van 19 maart publiceert *DV* alle namen van hen die „eenen broedermoordenden JA uytgesproken hebben” en die van hen die „eenen patriotieken NEEN uytgegalmd hebben”, eraan toevoegend dat Gendebien, toen zijn naam werd genoemd, antwoordde: „NEEN, 400.000 mael NEEN. Eenen NEEN voor elken Belg die men gaet slagtofferen” ⁴⁹.

Steeds in hetzelfde met rouwband omgeven nummer drukt *DV* als feuilleton een „Vaerwel” in verzen van een Limburger, die zich aan Holland niet wil overleveren en het land verlaat. In het eerstvolgende nummer volgt nog een achtstrofige „dichterlyke uytboezeming”, gericht tot de Limburgers en Luxemburgers en getekend C.F. Houtendirck. Ter illustratie hier de vierde strofe:

Maer neen! het is U niet gegeven,
Om met de Belgen in een land
In nauwe liefde saem te leven
In 't zelfde heylig vaderland;
De vremde vorsten zyn gekomen
Zy hebben U het heul ontnomen,
En wierpen U terug, den vreedden dwingeland ⁵⁰.

Dat ook de senaat zich ten voordele van de afstand zal uitspreken, kan *DV* niet ontkennen. Alleen hoopt het blad dat de meerderheid niet zo vernederend zal zijn als in de Kamer ⁵¹. Weer publiceert *DV* de namen van hen die op 26 maart voor en tegen stemden ⁵². Zijn voorspellingen zijn somber:

(46) *DV*, 22 maart 1839, 1a.

(47) *DV*, ibidem, 1b.

(48) *DV*, ibidem, 2a.

(49) Volgens Th. Luykx, *Op. cit.*, blz. 83 zou hij in feite gezegd hebben: „Non, 380.000 fois non, pour les 380.000 Belges que vous sacrifiez à la peur”.

(50) *DV*, 24 maart 1839, 1b.

(51) *DV*, 27 maart 1839, 2a.

(52) *DV*, 29 maart 1839, 3b.

Hetgeen men als het eynde onzer moeilykheden beschouwd heeft, zal het begin worden van nog zwaerdere moeilykheden ; den afstand, dien vreedem, dien boozem afstand, die het zoogezeyd geluk van Belgien moest verschaffen, dien afstand gaet de bron van ontelbare moeilykheden worden ⁵³.

Op 19 april 1839 worden te Londen de definitieve teksten van het verdrag ondertekend. *DV* kan zich natuurlijk daar niet over verheugen. Het vat nog eens zijn houding samen en besluit :

Heden mogen wy zonder schrik en zonder knaging van geweten onze zending voortzetten. Harde waerheden, wel is waer, hebben wy met eene vlaemsche rondborstigheyd aen het gouvernement toegestierd ; kwellende verwytingen zyn ons ontrukkt wanneer wy de eer, den roem, en de toekomst van ons geliefd vaderland in de waeg gesteld zagen, doch, kon men genoegzame sterke woorden vinden om het vraekroependste der schelmstukken te schandvlekken? Om de miskende regtveerdigheyd, de met voeten getrappelde zedelykheyd, en den gekrenkten godsdienst te betreuren? ⁵⁴

DV blijkt dus in de eerste tien jaar van zijn bestaan consequent te zijn gebleven in zijn oorspronkelijke anti-Nederlandse houding. Het kant zich heftig tegen elke afstand van grondgebied en tegen, wat het noemt de „zielverkoopery” van 360.000 mensen. Voortdurend doet het een beroep op het nationaal gevoel, roept op tot eenheid en strijd, en volhardt in deze onmiskembare oorlogszuchtige houding tot deze laatste na de ondertekening in 1839 door alle partijen van het verdrag der XXIV artikelen geen reden van bestaan meer heeft.

(53) *DV*, 24 maart 1839, 2c. Een eerste moeilijkheid ziet het blad in het onpopulair worden van de koning.

(54) *DV*, 24 april 1839, 2a.

LA SOCIETE HUET. TUSSEN REVOLUTIE EN REAKTIE

door

E.C. COPPENS

Het „unionisme”, dat onder invloed van de verhouding tot het buitenland in België na 1830 ook de interne politiek bepaalde, ruimde trapsgewijze de plaats in voor een tegenstelling tussen de twee voordien in dat monsterverbond vertegenwoordigde strekkingen. Aan welke omstandigheden dient men die ommekeer toe te schrijven? In afwijking van de traditionele verklaringen stelt H. Gaus in zijn onlangs verschenen artikel „*Achter de schermen van het unionisme*”¹ als verantwoordelijk voor: de tegenstelling bij de katholieken zelf, en de politiek van enkele gezagsdragers. Een optreden als dat van Mgr. Delebecque te Gent zou in die evolutie geen gering aandeel gehad hebben.

Deze door de schrijver als een hypotese geformuleerde stellingname gaat niet alleen op voor de jaren dertig, maar kan m.i. ook verklarend werken voor de duidelijke groei van de bipolariteit in het Belgische politieke leven tot aan de breuk tussen de liberale en de konservatieve richting in het midden van de 19e eeuw. Deze breuk werd verhaast door de economische moeilijkheden en de politieke onrust tussen 1845 en 1850. Het intrigerende revolutiejaar 1848 zag de zegepraal van de konservatieve richting binnen de Kerk, de onzekerheid waarmee mennaisianen positie zochten en de handige politiek van C. Rogier, die de centrale positie van het liberalisme versterkte, hoewel hij ook links van zich het radikalisme zag groeien. Dat in deze tijd slachtoffers moesten vallen, blijkt uit het hier door ons gekozen voorbeeld: la Société Huet.

FRANÇOIS HUET²

„Ecrivain de mérite, professeur éloquent, philosophe profond et patriote ardent”. Hiermee beschrijft Edouard Huet zijn oudere broer na diens dood in 1869. De adjektieven weerspiegelen duidelijk de bewondering die was blijven leven bij de generatie die door hem gevormd was.

(1) H. GAUS, *Achter de schermen van het unionisme*, in: *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 1972, 3-4, pp. 367-385.

(2) Over François Huet: zie:

E. HUET, *Notice historique sur la vie et les ouvrages de François Huet*, Chartres, 1876.

H. QUACK, *De socialisten- personen en stelsels*, deel III: *het tijdvak tussen de jaren 1830 en 1850*, Amsterdam, 1890.

O. MERTEN, *François Huet*, in: *Biographie Nationale*, deel IX, kol. 626-632.

P. HOFFMAN, *François Huet*, in: *Liber Memorialis de l'université de Gand*, deel I, p. 104-114. Gent, 1913.

RESZHAZY, *Origines et formation du catholicisme social en Belgique*, Leuven, 1958.

François Huet werd geboren op 26 december 1814 in Villeau (Dép. Eure-et-Loir, ar. Chartres, c. Voves) als zoon van Urbain-Symphorien Huet et Marie-Cécile Levassor. Zijn ouders behoorden oorspronkelijk tot de welgestelde boerenaristocratie van de Beauce. Volgens de hardnekkige familie-traditie was vader Huet een man van de spreekwoordelijke twaalf stielen, een fantast, die liever jaagde, dichtte en biljart speelde dan het land te ploegen, zoals de boer hoort te doen. Het zou aan hem te wijten geweest zijn dat de familie verarmde en uit schaamte, om de smaad te ontvluchten, uitweek naar Parijs, waar ze zich bij de massa plattelanders voegde, die zochten naar een lift voor de betere standen. De Huets slaagden daarin, dank zij de spaargelden van moeder Levassor, haar karakter en praktische zin, en dank zij de kwaliteiten van de oudste zoon François.

Deze studeerde immers uitzonderlijk goed, eerst aan het klein seminarie van île Saint-Louis³, en toen dit gesloten werd, aan het collège Stanislas. Daar werd hij aanvaard op voorspraak van een gallicaans priester, M. Hubeau, die voorheen directeur was van île Saint-Louis⁴. Hij kreeg een studiebeurs van de stad Parijs en vergoedde die door de ene lauwerkrans op de andere te stapelen.

Het uitbreken van de julirevolutie van 1830 maakte naar het schijnt een diepe indruk op hem. De toen zestienjarige las bij een liberaal-katoliek verwant met passie de revolutiegezinde kranten. In 1834 behaalde hij de eerste prijs voor filosofie aan de Sorbonne⁵, waarna hem een plaats als directeur van een krant werd aangeboden. Hij weigerde echter en verkoos leraar geschiedenis te worden aan het collège Rollin. De aalmoezenier van deze instelling, Sénac, een verlicht priester, bracht hem in contact met de mennaissiaanse filosoof Bordas Demoulin, die verder de koers van zijn filosofie zou bepalen.

Het contact met Bordas heeft hem waarschijnlijk ook een benoeming opgeleverd tot professor in de filosofie aan de Gentse Rijksuniversiteit. Huet was toen slechts 21 jaar oud, een leeftijd die men wel ongewoon kan noemen, hoewel in die jaren het ongewone in de logika der dingen lag. Bij de heroprichting van de universiteit trachtte men immers de heersende orangistische strekking te neutraliseren door de benoeming van een aanzienlijk deel nieuw-franstalig-personeel. Huet werd duidelijk omwille van zijn mennaissiaanse sympathieën benoemd. Dit leren we uit een brief door provincie-gouverneur De Jaegher⁶ aan Charles Rogier geschreven, en waarin hij zegt: „En 1834, le Ct. Ch. Vilain XIII, alors gouverneur, s'était porté caution pour un étranger, un Français, M. Huet, que sa recommandation venait de faire nommer professeur de philosophie à l'université". Er is geen reden om aan de woorden van De Jaegher te twijfelen. Ch. Vilain, één van de medestichters van het jonge België⁷, had in de twintiger jaren

(3) E. HUET, *Notices sur...*, p. 5.

(4) idem

(5) Zie *L'Univers* van woensdag 20 augustus 1834, p. 1.

(6) Brief van De Jaegher aan Rogier, d.d. 9 november 1834, ARAB, Rogier, 435.

(7) Charles Vilain XIII was immers een van de leiders van „l'Eglise libre dans l'Etat libre". Zie: A. VERMEERSCH en H. WOUTERS, *Bijdragen tot de geschiedenis van de Belgische Pers*, p. 18.

in Parijs de lessen gevolgd van het collège Charlemagne⁸. Het is dus helemaal niet uitgesloten dat hij één van de promotors van Huet kende, in casu Sénac, Bordas of Hubeau.

Dat Huet in Gent niet met open armen ontvangen werd, spreekt haast vanzelf. In dezelfde brief van De Jaegher lezen we: „Mr. Huet doit au Cte Jn-Bte D'Hane, la plus honnête des dupes, la reconnaissance d'avoir pu compléter sans encombre ses dix premières années d'exercice de fonctions, malgré l'opposition presque unanime du corps universitaire auquel il appartenait”. Dit zal later door Huet zelf bevestigd worden, eveneens in een brief aan minister Rogier: „C'est entre les mains de MM d'hane et de Theux que mes feuilles furent déposées, pour être soumises à un examen officiel. Or, ni à cette époque, ni depuis, je n'ai reçu aucune espèce d'observation concernant mes doctrines”⁹. Hieruit leren we dat de tegenzin waarmee hij door de Gentse orangistische middens aanvaard werd, niet kon leiden tot een boycot, omdat Huet in feite de vertegenwoordiger was van de officiële Belgische ideologie.

Op grond van de brief van gouverneur De Jaegher is het ook mogelijk de carrière van Huet in twee periodes te onderverdelen, met als keerpunt het jaar 1845. In de eerste periode (1835-1845) werkte Huet aan de conceptie en de uitbouw van zijn filosofie. Er is niets dat er op wijst dat hij toen reeds aan politiek dacht of aan de praktische realisatie van zijn ideeën. Met een beetje verbeelding zou men dit de tijd van bezinning kunnen noemen tussen zijn verborgen en zijn openbaar leven. Welke zijn ideeën in die tijd waren, is nog op te maken uit een cursus in steendruk¹⁰ door zijn oud-student P. Voituron bewaard¹¹.

Een juist beeld van zijn filosofie geven, kan onmogelijk in een paar woorden. Toch zijn er enkele adjektieven bij te plaatsen, die verhelderend werken. Hoewel de latere biografen van Huet dit ontkend hebben¹², kan men in zijn cursus geen andere unificerende faktor zien, dan een onbetwistbaar eklektisme. Er is zelfs een zinsnede die duidelijk programmatisch in die richting wijst: „Il en résulte encore que le mathématicien peut jusqu'à un certain point s'en tenir aux travaux des savants de son siècle, et avoir confiance dans leur enseignement, tandis que le philosophe doit se faire une loi d'étudier les systèmes de tous les temps et de tous les pays. A cet égard tout philosophe doit être éclectique. L'éclectisme dans le vrai sens du mot, est la méthode qui consiste à rechercher et à choisir le vrai partout où il se trouve”¹³. Door dat 'écht' eklektisme moet de filosoof de waarheid trachten te bereiken, die volgens Huet is: „l'être en tant que connu, ou, plus précisément, ... l'égalité de l'être et de la pensée...”. Dit is een poging tot een vertaling van het gekende thomistische: „veritas est adaequatio rei et intellectui”. Wat verder wordt de betekenis ervan echter in idealistische richting omgebogen, waar hij zegt: „il faut qu'ils

(8) Over Vilain XIII, zie: *Biographie Nationale*, deel XXVI, kol. 729-736.

(9) Brief van Huet aan Rogier, d.d. 21 maart 1850, ARAB, Rogier, 482.

(10) Waarschijnlijk rond 1840 gedrukt.

(11) F. HUET, *Sommaire du cours de philosophie* (onuitgegeven), Gent, s.d.

(12) E. HUET, *Notice historique*, p. 7.

(13) F. HUET, *Sommaire du cours de philosophie*, p. 139.

soient au fond une seule et même chose, qu'il y ait identité du sujet et de l'objet de la pensée..."¹⁴. Men kan dit laatste nog illustreren met citaten over de betrekking tussen mens en God, over de houding van de mens tegenover de autoriteit e.d.m. Aldus grasduinend door de cursus kan men aantonen dat Huet filosofisch aan vele ruiven eet. Belangrijk is wel dat er naar het einde van de cursus toe een nieuw geluid klinkt: dat van het positivisme. Het is ontegensprekelijk zo dat hij daardoor werd beïnvloed waar hij zegt: „Plus on examine l'influence de la société et des institutions sur l'homme, plus elle paraît formidable. Un foi presque aveugle est le partage inévitable de l'enfant. Avec le langage, il reçoit des opinions, des sentiments, une morale toute faite. Bon gré, mal gré, chaque individu se trouve solidaire de tout ce qui l'a précédé et de tout ce qui l'entoure, et le milieu social pèse sur nous"¹⁵. Wat verder ontwikkelt hij het door hem later zo geliefkoosde beeld van de tegenstelling tussen de „civilisation de la chute" en de „civilisation de la délivrance". De eerste werd vernield door de middeleeuwen, de tweede moet gerealiseerd worden door het echte kristendom, in een vaste unie met de gedachten van broederlijkheid in vrijheid, ontleend aan de Franse revolutie.

Deze poging tot verzoening van de kristelijke moraal met het ideaal van vrijheid van onderzoek en gedachtenuiting enerzijds en het propageren van een toekomst met meer sociale rechtvaardigheid (door de solidariteit tussen alle burgers van de ideale republiek) anderzijds, maakt dat men Huet herhaalde malen heeft ondergebracht bij de kristen-demokraten avant-la-lettre. Dit is o.i. wel wat voorbarig. Vooreerst heeft Huet nooit een duidelijk afgelijnde sociale leer uitgewerkt, of gedacht aan de concrete realisatie van zijn ideeën. Bovendien is er geen filosofische continuïteit tussen hem en de laat-negentiende-eeuwse kristen-demokraten. Integendeel, zowel zijn eigen filosofische en politieke evolutie na 1850 als die van zijn leerlingen, wijst er op dat in hun gedachten de klemtoon veeleer lag op het liberalisme, dan op katolieke rechtgelovigheid. Wel is het waar dat Huet zich ingewerkt had in de werken van de utopische socialisten, en daar de gedachten gehaald waarmee hij het fundament van de politieke overtuiging van een groot aantal van zijn leerlingen zou leggen.

Niet zijn originaliteit is dus uitzonderlijk, wel echter de manier waarop hij jonge mensen wist te boeien. Niettegenstaande hij geen Adonis was, had hij toch een aantrekkelijk uiterlijk¹⁶. Bovendien schijnt er een enige fascinatie te zijn uitgegaan van zijn woorden, die gloeiden van overtuiging en proselitisme. Het hoeft dan ook niet te verwonderen dat er rondom hem een kern van jonge intellectuelen werd gesticht, die tot doel hadden de studie van filosofische, politieke en sociale problemen.

(14) F. HUET, *Sommaire...* p. 52.

(15) F. HUET, *Sommaire...*, p. 217.

(16) V. LOVELING, *Herinneringen*, Hasselt, 1967, p. 147.

LA SOCIETE HUET

Huet had in de eerste tien jaren van zijn onderwijs zijn geloof met zijn politieke overtuiging in één filosofisch stelsel kunnen verzoenen, mede omdat de politieke conjunctuur in België dit mogelijk maakte. In het begin van de veertiger jaren veranderde echter veel. In 1837 werd bisschop Van De Velde opgevolgd door de president van het groot seminarie van Brugge, Delebecque¹⁷, die bekend stond om zijn behoudende opvattingen, en trouwens daarom benoemd werd. Het kon niet anders of er moesten moeilijkheden rijzen tussen de bisschop en een aantal liberaal-katolieke professoren, die aldus voor een dilemma geplaatst werden, de verplichting te kiezen tussen de wetenschap en hun geloofsovertuiging. In de eerste jaren van het episkopaat van Delebecque deed zich dat nog niet zo onmiddellijk gevoelen. De bisschop had zijn handen vol met het omkeren van de politiek van zijn voorganger, met het aan zich ondergeschikt maken van de niet altijd even volgzaam klerus, en met zijn strijd op persgebied¹⁸.

Ondertussen was aan de universiteit een generatie jonge intellectuelen gevormd, onder het Belgisch regime, en met geloof in het liberalisme dat de jonge staat tot ideologie diende. Zij hadden een geweldig taakbewustzijn en het besef dat op korte termijn een mooie carrière voor hen was weggelegd¹⁹. Kontakt met de universiteit verloren zij niet: er was als het ware een spontane binding, zij het niet met de instelling, dan toch met enkele sterke persoonlijkheden. Op 13 juni 1846 stak de Société Huet te Gent van wal. Zij was een duidelijk voorbeeld van de toenadering tussen de twee 'achtergelaten' opinies in Gent, de orangistische en de republikeinse, ideaal gekoncretiseerd in twee hoogleraren: H. Moke en F. Huet.

De geschiedenis van de stichting en de stemming over de samenstelling komen wel wat verward voor. Er waren negen stichtende leden²⁰. Zeven daarvan waren aanwezig op de stichtingsvergadering, nl. Huet, Voituron, Callier, Fredericq, Dumont²¹, Waelbrouck, Dervaux. Huet werd tot voorzitter verkozen, Callier tot ondervoorzitter en Voituron tot sekretaris. Het komt ons enigszins bevreemdend voor dat bij de lijst van de stichtende leden namen zoals die van Moke, Leirens, De Laveleye, Stecher en Heremans, die allen later toch tot de voornaamste leden gerekend werden, niet voorkomen. Op een ander tijdstip²² had echter een tweede stichtingsvergadering plaats, waarin nu niet Huet tot voorzitter werd gekozen, maar

(17) Zie: E. LAMBERTS, *De Heilige Stoel en de zaak Laurent-Brasseur*, in: *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 1970, II, pp. 83-111.

(18) H. GAUS, *Achter de schermen van het unionisme*, p. 372.

(19) Een mooie lijst van deze mensen is te vinden bij P. FREDERICQ, *Notice sur Jean Stecher*, pp. 10-11.

(20) RUG, Fonds Voituron, Handschrift G II 962, *Questions sociales*. Dit zijn de handschriftelijke verslagen van de vergaderingen van de Société Huet.

(21) Idem.

(22) Idem, zaterdag, 13 juni 1846.

De zaak is nog ingewikkelder, want van een derde clubje was De Laveleye voorzitter. De namen van de leden hiervan zijn ons echter verder onbekend. Waarschijnlijk waren het studenten.

wel Callier. Leirens werd daar ondervoorzitter, en ook De Laveleye was daar aanwezig.

Hoe de juiste toedracht geweest is, zal misschien nooit opgeklaard worden. Een en ander maakt het echter mogelijk een hypothese voorop te stellen, waarin Moke de centrale figuur is. Zoon van een Westvlaamse vader en een Duitse moeder, was Moke zijn loopbaan begonnen onder Hollands bewind, en zijn familie was volkomen Nederlandgezind. Ten behoeve van de Franstaligen, schreef vader Moke zijn „Principes de la langue belge”²³. De jonge Moke zelf schreef een vijftal patriottisch-Nederlands historische romans en werkte mee aan „Le National”²⁴, een krant die één van de hevigste tegenstanders was van het unionisme. Deze Moke was in de veertigerjaren tegelijk leraar geschiedenis aan het Gentse atheneum en buitengewoon hoogleraar aan de Gentse universiteit. De Laveleye was een oud-student van hem, evenals Leirens, Callier e.a. Zijn invloed zou de passie van Stecher voor Nederlandse literatuur meer begrijpelijk maken. Callier, 'le prince' van Huet, zou eveneens aan de persoonlijke invloed van Moke zijn eerste democratische overtuiging te danken hebben²⁵. Deze invloed van Moke kan nog met een aantal andere voorbeelden aangetoond worden²⁷.

Moke was ouder dan Huet, die in jaren niet veel verschil vertoonde met zijn oud-leerlingen; Callier en De Laveleye bijvoorbeeld. Men mag aannemen dat de traditie van de discussievergaderingen begonnen is ten huize van Moke²⁸, later ook van Huet, en dat tenslotte Huet meer en meer de spil werd door het radikalisme in zijn ideeën. Dat Moke tenslotte een niet meer zo opvallende rol gespeeld heeft, is misschien vooral te wijten aan de vertekening van het beeld, waarvoor Voituron en Fredericq later gezorgd hebben²⁹. Het initiatief tot het stichten van een vereniging zou wel van Callier kunnen uitgegaan zijn, in samenwerking met Leirens en De Laveleye. Dit zou verklaren waarom Callier eerst tot voorzitter gekozen werd. In deze hypothese verder denkend, is het mogelijk dat Huet achteraf zijn adhesie betuigd heeft, wat hem — gezien zijn positie — aan het hoofd bracht van een talrijker vereniging die op 13 juni 1846 gesticht werd.

Het aantal leden van de Société Huet was vast bepaald en de samenstelling zag eruit als volgt :

(23) H. PIRENNE, H.G.P.H. Moke, in: *Liber Memorialis de l'université de Gand*, Gent, 1913, p. 95.

(24) Deze romans werden gepubliceerd tussen 1827 en 1832. Het waren: *La Bataille de Navarin ou le Renégat* (1827), *Les Gueux de mer ou la Belgique sous le duc d'Albe* (1827), *Les Gueux des bois ou les Patriotes belges de 1566* (1828), *Philippine de Flandre ou les Prisonniers du Louvre* (1830), *Hermann ou la Civilisation et la Barbarie* (1832). Zoals men merkt was Moke de uitstekende voorbereider van de latere geuzenromantiek bij de liberale Vlamingen.

(25) J. BIDEZ, *Gustave Callier* (1842), in: *Liber Memorialis*, Gent, 1913, p. 116.

(27) Het eerste historisch werk van De Laveleye: *Histoire des Rois Francs*, was waarschijnlijk door hem geïnspireerd. Zie ook: P. FREDERICQ, *Notice sur Jean Stecher*, p. 35.

(28) P. FREDERICQ, *Notice sur Jean Stecher*, p. 35.

(29) Voituron in zijn verslagen van de vergaderingen van de Société en Fredericq door zijn invloed op enkele biografen van François Huet waaronder Virginie Loveling, Discailles en Quack.

	Geboortepl. + dat.	beroep	beroep vader
F. HUET	Voves 1814	hoogleraar	onzeker
G. CALLIER	Gent 1918	agg. aan de Gentse univ.	
P. VOITURON	Gent 1824	advokaat	
C. FREDERICQ	Nevele 1817	eigenaar	steenkapper
E. DE LAVELEYE	Brugge 1822	geneesheer	koopman
		advokaat	
		eigenaar	(grondbezitter?)
C. LEIRENS	Gent 1813		
P. DE PAEPE	Gent 1824	advokaat	
E. DERVAUX		advokaat	
A. DUMONT	Gent 1813	geneesheer	
C. DUMONT			
C. WAELBROUCK	Gent 1824	advokaat	advokaat secretaris van Gent (1852)
J. STECHER	Gent 1820	dr. filosofie	hotelhouder
D. VANDERVIN	Gent 1820	leraar atene- um Gent	
GUILLERY ³⁰		ingenieur(s)	
J.F.J. HEREMANS	Antwerpen 1825	leraar atene- um Gent	
VERDUSSEN	Mechelen 1821	advokaat	
A. DUBOIS	Brussel 1827	letterkundige	gemeenteraadslid, schepen in 1852.
B. SCHOLLAERT ³¹	Gontrode (?)		gemeenteraadslid?
VIÈTE ³²	(Gent 1800?)	(particulier?)	

Het reglement bepaalde dat een niet-lid slechts met algemeenheid van stemmen kon opgenomen worden, dat aanwezigheid op de wekelijkse vergaderingen verplicht was en dat de organisatie voor doel had: „la discussion de questions philosophiques et sociales”.

De Société had ook specialisten aangesteld als rapporteurs:

- over algemene politiek: Gustave Callier
- over wetgevende macht: Emile De Laveleye
- over uitvoerende macht: Octave Dervaux
- over rechterlijke macht: Polydore De Paepe
- over handel: Charles Waelbrouck
- over openbare macht: Constant Leirens.

(30) V. LOVELING, *Herinneringen*, p. 16, merkt op dat dit twee broers waren, uit Wallonië afkomstig.

(31) Op de kiezerslijsten van de stad Gent voor 1845 komt een B. Schollaert voor, gemeenteraadslid, en geboren in 1787. Misschien is dit zijn zoon.

(32) Voituron schrijft Viète.

Een dergelijke naam komt op de kiezerslijsten in Gent van deze periode nergens voor. Wel een Viète.

Enkele elementen in aard en samenstelling van de kring vragen de aandacht. Er was een labiel evenwicht tussen homogeniteit en heterogeniteit. Bijna de helft van hen werd niet te Gent geboren, en zijn dus nieuwkomers. Onder hen zijn er enkelen, die wel te Gent zijn geboren, die niet uit een Gentse familie voortkomen, maar wier ouders van elders komen. Zo bv. Voituron, Leirens, Stecher, Guillery en Dubois. Zij behoorden dus in de regel niet tot de families van de Gentse industriële burgerij.

Huet uitgezonderd behoorden ze allen tot de eerste Belgische generatie, die haar vorming (jeugdijaren tussen tien en twintig) had genoten onmiddellijk na het ontstaan van de Belgische staat. Zij hadden gezien waartoe het liberalisme in staat was en hadden de geleidelijke verstarring van het politieke leven na 1839 opgemerkt. Het waren allen jonge mensen, ontwikkeld en ongetwijfeld bekwaam, die alles van een eervolle toekomst verwachtten, en daarin gestimuleerd werden door Huet, die het tot zijn persoonlijke eer rekende, telkens één van zijn discipelen vooruitgang maakte. Uit de aard van hun beroepen resulteert ongetwijfeld een grote onafhankelijkheid tegenover de gevestigde machten, wat hun mogelijkheden pas goed tot hun recht laat komen, en hen bovendien de gelegenheid geeft vrij na te denken over allerhande politieke en filosofische problemen.

Financieel gezien hadden ze blijkbaar geen tekort. Dit is zeker zo voor Voituron, Fredericq, De Laveleye, Waelbrouck, Leirens en Stecher, van wie op verscheidene plaatsen getuigd wordt dat zij van huis uit bemiddeld waren, zelfs rijk (Leirens). Wat echter opvalt is dat geen van hen zich op de kiezerslijsten van de stad Gent vóór 1848 bevindt, tenzij Alexis Dumont, maar dan als vertegenwoordiger van zijn moeder. Dit is ongetwijfeld één van de verklaringen voor hun democratische overtuigingen in 1848.

De voertaal binnen de Société Huet was evident het Frans. Huet zelf was Fransman, enkelen waren van Waalse afkomst, anderen waren verfranse Vlamingen. Daarnaast zijn er enigen die men kan bestempelen als taal-orangisten: Fredericq, Heremans en Leirens. De eerste twee waren leden van het Vlaamsch Gezelschap³³.

De vergaderingen gingen door bij Huet of bij Moke³⁴, zonder vaste frequentie³⁵. De discussies die men er voerde, handelden over diverse onderwerpen, die echter meestal verband hielden met sociale filosofie of politiek. Vermits het verband waarin ze plaats grepen veel losser was dan het kader van een cursus aan de universiteit, konden ze zich permitteren filosofen als Fourier (in 1847)³⁶ en Proudhon (in 1849) te bestuderen, of het onrechtvaardige van het erfenisrecht (waarin Huet Saint-Simon volgde)³⁷. De groep kan dus met recht een socialistische club genoemd worden, en niet een geheim genootschap, zoals er in die tijd veel ontstonden. Hun socialisme kan men met een klassieke benaming 'utopisch' noemen, maar beter ware de uitdrukking 'socialisme conceptuel'³⁸. Met een actieve inte-

(33) W. ROGGHÉ, *Gedenkbladen*, Gent, 1898, p. 23.

(34) P. FREDERICQ, *Notice sur Jean Stecher*, p. 35.

(35) In praktijk elke week.

(36) BUG, Fonds Voituron, *Questions sociales*, Verslagen van het jaar 1847.

(37) F. HUET, *Sommaire du cours de philosophie*, p. 324.

(38) „Ce socialisme-là, qui fut baptisé utopique, nous l'appelons conceptuel parce

resse voor het geestesleven in Frankrijk lieten ze zich meedrijven op de stroom van de progressieve ideeën in verband met het pauperisme, de vrouwenemancipatie, de progressieve belastingen, de produktiebeperkingen in het algemeen belang e.d.m.

De aard van de onderwerpen in acht genomen, is het normaal dat ieder zichzelf persoonlijk bij het thema betrokken voelde, en dat de gesprekken met de nodige zwier overkwamen. Virginie Loveling schrijft daarover het volgende: „Soms werd er over een punt geredetwist met zulk een hevigheid dat een oningewijde licht zou gewaand hebben dat de discussiërenden handgemeen gingen worden, met zulke bliksemende argumenten, aan een kruisvuur gelijk, hield elk zijn mening staande. Ik moet echter bekennen dat noch toen, noch later ik nooit iemand tot een andere opinie heb zien bekeren, noch afstand van de zijne doen... Bij al die hierboven vermelde bijeenkomsten werd uitsluitend de Franse taal gebruikt, wat mij niet belette vurig vlaamsgezind te zijn, zoals allen het in huis waren³⁹”.

Noch de aard van de discussies noch het tijdstip van de stichting hoeven verwondering te wekken. Men leefde toen in volle voorbereiding van het liberaal kongres van juni 1846. Wat dit kongres vrijgemaakt heeft aan ideologische en politieke gisting op korte termijn, kan men alleen maar schatten. Het aantal nieuwe verenigingen en debatingclubs, alle met progressieve of radikaal-liberale strekking, dat in de tweede helft van de veertiger jaren gesticht werd, spreekt echter boekdelen⁴⁰. Ongetwijfeld speelt hier ook de rage mee die in Frankrijk heerste. Bovendien leefde men in een algemene economische malaise, die zich vooral vanaf 1845 deed gevoelen. In dat jaar teisterde een aardappelplaag het land. De gemiddelde prijs per hl. in Oost-Vlaanderen liep op tot 9 fr., daar waar hij normaal schommelde rond 8 fr.⁴¹. Hierop volgde een algemene landbouwkrisis, waarbij bv. de prijs van de tarwe in Oost-Vlaanderen van gemiddeld 20 fr. in 1847 opliep tot meer dan 30 fr.⁴².

In verband met een dergelijke politieke en economische onrust was het evident dat de kring Huet zich niet beperkte tot steriele discussies, waar iedereen zijn mening staande hield. Uit de overtuiging dat er in dit land iets fundamenteels diende te veranderen, haalden zij de moed om dit naar buiten toe te manifesteren. Daartoe namen zij twee initiatieven. Het eerste was de stichting van het tijdschrift *La Flandre Libérale*, in 1847. In theorie was dit een maandblad, dat echter steeds in dubbele exemplaren, en dus slechts vijf keer per jaar verscheen. Het blad besteedde vooral aandacht aan filosofische problemen, en aan het onderwijs, en ruimde ook plaats in voor de Vlaamse beweging. Een eigenaardigheid was dat de artikelen geen

qu'il est une conception de l'esprit. Conception déterminée par l'existence d'injustices sociales, mais qui, au lieu de chercher la solution à ces injustices dans l'évolution de la société, la cherche dans le cerveau des hommes”.

G. BOURGIN, en P. RIMBERT, *Le Socialisme*, Parijs, 1971, p. 6.

(39) V. LOVELING, *Herinneringen*, p. 16.

(40) Zie hiervoor: J. DHONDT, *Men schreef 1848*, in: *Geschiedkundige Opstellen*, Antwerpen, 1963, p. 173 e.v.

(41) *Exposé de la situation du royaume (période décennale de 1841-1851)*, Brussel, 1852, deel III, p. 87.

(42) Idem, p. 89.

auteursnaam droegen. In de Gentse universiteitsbibliotheek is echter een jaargang 1847-1848 beschikbaar, waarin met potlood deze namen werden opgetekend ⁴³. Daardoor weten we, dat het bijna uitsluitend door Callier en De Laveleye voor de eerste twee, en Stecher voor het derde onderwerp, recht gehouden werd. Het weerspiegelde nogal goed de ideeën van de Société Huet en vroeg ook aandacht voor het 'socialisme' van Bordas Demoulin, een man die ze tot één der grootste filosofen aller tijden rekenden. Er is echter ook een duidelijke invloed van radikaal-liberale stellingen, zoals verkondigd op het kongres, iets wat vooral aan Callier moet toegeschreven worden. Zo propageerde het tijdschrift een reorganisatie van het hoger onderwijs in de zin van een grotere autonomie tegenover de Kerk en oefende het kritiek uit op de Leuvense universiteit.

Een tweede initiatief dat door de groep genomen werd, was het verlenen van medewerking aan *Le Messenger de Gand* ⁴⁴, het orangistische Gentse blad, dat zijn kolommen na 1845 nu ook open hield voor de republikeins-gezinden. Zolang er zich geen uitzonderlijke omstandigheden voordeden, borgen deze beide initiatieven niets verontrustend in zich voor de staat, noch voor het kerkelijk gezag, vermits ze niet in de volkstaal waren opgesteld.

DE REVOLUTIE VAN 1848

Bij het bekend worden van de revolutie in Parijs einde februari, was de publieke opinie uit haar lood geslagen ⁴⁵. Niets in de verslagen van de discussies wijst erop dat de groep Huet minder verrast was dan andere intellectuelen. Zij gingen echter wel snel tot de actie over. Na het bekend worden van de revolutie is er een heel korte periode van verwondering geweest, en opeens verschijnt in de *Messenger de Gand* ⁴⁶ een intekenlijst ten voordele van de gekwetsten van de revolutie van Parijs. De eerste intekenaars waren Huet zelf, Moke, Molitor en Callier, en verder praktisch alle leden van de Société Huet. Veel bracht die intekening niet op, maar men stelt zich wel de vraag waar dit geld moest voor dienen. Was het voor de gekwetsten, of was het om de revolutie in Frankrijk te steunen? De jonge Edouard Huet, broer van François, nam immers aktief deel aan de opstand ⁴⁷. Het kon ook voor de revolutie in België zijn, die in beperkte republikeinse kring werd voorbereid. Hoe dan ook, deze publieke geloofsbelijdenis vestigde de aandacht van de autoriteiten op Huet c.s. Niet alleen van de autoriteiten, want in de nacht van 13 op 14 maart ⁴⁸ werden ten

(43) In het voorzichtige schrift van onze eeuwige verslaggever Paul Voituren.

(44) A. VERMEERSCH en H. WOUTERS, *Bijdragen tot de geschiedenis van de Belgische pers. 1830-1848*, Leuven, 1958, pp. 98-99.

(45) Zie hiervoor A. VERMEERSCH, *L'Opinion belge devant la révolution française de 1848*, in: *Revue du Nord*, XLIX, 1967, pp. 483-508.

(46) *Le Messenger de Gand*, 3 en 4 maart 1848.

(47) Hij was verbonden aan het ministerie van financiën. Het was dezelfde Edouard Huet die later ondervoorzitter zal worden van de Franse Ligue de l'Enseignement.

(48) H. WOUTERS, *Dokumenten betreffende de geschiedenis van de arbeidersbeweging*, Leuven, 1963, p. 570.

huize van Huet enkele glasraampjes uitgegooid door verhitte leden van het Vlaamsch Gezelschap. Men heeft later beweerd dat het op aanstoken was van hoogleraar Serrure, die met lede ogen de stijgende invloed van Huet binnen het Vlaamsch Gezelschap aanzag⁴⁹. Er zat inderdaad een duidelijke bedoeling achter deze incidenten, nl. Huet en Moke compromitteren. Het huis van Molitor, die niet tot de Société behoorde, bleef immers ongemoeid, hoewel hij toch ook de intekenlijst had onderschreven. Het blijkt dus dat, niettegenstaande de nasleep van een banket, de kraaiers zeer goed ingelicht waren over de vergaderingen van de Société en hun aktie geen zuiver toeval was.

Op het ogenblik van deze feiten vertoefde Huet niet in Gent. Hij had belangrijker zaken elders te doen, en bij nader beschouwen waren die niet zo onschuldig als hijzelf en zijn familie⁵⁰ later hebben voorgegeven. Het lijdt geen twijfel dat hij, samen met Spilthoorn, Jottrand en enkele anderen een tijdlang aktief in België de revolutie heeft voorbereid. Het is moeilijk zijn spoor juist te volgen tussen eind februari en juni 1848, vermits de nodige bronnen ontbreken. Er zijn enkele rapporten van de vreemdelingenpolitie, waarin zijn naam voorkomt, en er is de korrespondentie tussen Huet en zijn broer in Parijs, zijn zusters in Sens, en zijn echtgenote in Gent⁵¹. Deze korrespondentie biedt echter het nadeel dat er in deze periode enkele brieven lijken te ontbreken, zodat wel brieven aan François Huet overbleven, maar van hem ongeveer niets bewaard bleef. Tenslotte zijn in de politiearchieven van Brussel de fardes van A tot en met H van de Biographie des Suspects verdwenen⁵². Pogen we niettegenstaande dat, toch zijn aktiviteiten in die tijd na te gaan, dan zien wij dat hij uiterst mobiel was.

Bijna onmiddellijk na het bekend worden van de revolutie, vertrok Huet naar Frankrijk, om er het terrein te verkennen. Dit maken we op uit een brief van zijn zuster Adèle: „Je vous avoue que j'ai été bien satisfaite de voir que mon frère est venu sonder le terrain avant de rien decider en Belgique”⁵³. Huet had dus het voorbeeld van Spilthoorn gevolgd. In een rapport van de politiekommissaris van Brussel, Bartholeyns, aan Hody, dat gedateerd is op 28 maart 1848, staat te lezen dat Huet, samen met Johannot en Hetzel, uit Antwerpen in Brussel is aangekomen⁵⁴. Voegt men deze twee feiten samen, dan is het verleidelijk te denken dat Huet deze twee Franse revolutionairen naar België meetroonde, of tenminste toch begeleidde. We weten ook dat de uitgever Hetzel en de etser Johannot in nauw kontakt stonden met de leiders van de inval bij Risquons-Tout. Deze twee heren vertoefden reeds op 16 maart bij Huet in Gent⁵⁵, en zouden ook later met

(49) P. FREDERICQ, *Notice sur Jean Stecher*, p. 50.

(50) BUG, Fonds Fredericq, Handschrift 3706, *Mijne vijf jaren te Gent op het atheneum (1862-1867)*.

(51) Deze korrespondentie is bewaard in de universiteitsbibliotheek van Gent, fonds Fredericq, maar vooralsnog niet geïnventariseerd.

(52) A. VERMEERSCH en H. WOUTERS, *Bijdragen...*, p. 108, noot 27.

(53) BUG, Fonds Fredericq, brief van Adèle Huet aan Josephine Huet, d.d. 23 maart 1848.

(54) H. WOUTERS, *Dokumenten betreffende de geschiedenis van de arbeidersbeweging*, p. 532.

(55) J. DHONDT, *Woelingen te Gent in 1848*, in: *H.M.G.O.G., Nieuwe Reeks*, 1948, deel III, p. 56.

hem in nauw contact blijven. Na de mislukte inval in Risquons-Tout reisden ze over Gent, waar ze op 1 april bij Huet te gast waren ⁵⁶, naar Kortrijk en een paar dagen later verlieten zij ijlings België. Op 3 april 1848 deden Huet, Jottrand en Faider hen uitgeleide aan het station ⁵⁷. Men mag dus besluiten dat Huet in die kapitale maand maart 1848 in voortdurend contact was met de organisatoren van een mogelijke republikeinse staatsgreep in België, en misschien zelfs de contactman was in Gent. Hoewel na maart alle hoop op een spoedig welslagen van de republikeinse actie verzwonden was, volhardde Huet toch in zijn houding. Op 30 april schreef hij een revolutionaire geloofsbelijdenis, volledig in de trant van zijn filosofie, aan zijn broeder Edouard. Hij dankte zijn broer voor de brief van een week geleden ⁵⁸ en beloofde hem door te gaan op de ingeslagen weg. Hij ging verder : „Le point délicat c'est de maintenir l'égalité et de proscrire l'exploitation de l'homme par l'homme, sans blesser la liberté individuelle d'une part, et de l'autre sans arrêter la production et l'accroissement des capitaux. Il est certain que le travail, quoiqu'en discut les fouriéristes, et surtout le travail manuel, aura toujours quelque chose de peu attrayant : il est certain encore qu'il n'y a pas aujourd'hui assez de capitaux et de richesses dans le monde. Voilà des difficultés” ⁵⁹. Hoe konden deze opgelost worden? Ten eerste door een verbetering van de zeden : „Je compte sur les forces morales, qui seront mises dans le monde par la diffusion des lumières. Proclamons toujours les principes. J'ai une foi entière dans la justice. Des objections qui paraissent formidables, seraient d'avance réfutées, si l'on admettait seulement une petite amélioration dans les mœurs et dans les idées”. En verder door alle militaire instellingen af te schaffen : „Plus de soldats, plus d'armées permanentes, voilà le mot de l'avenir”. Midden in een hulde aan Robespierre en aan het revolutionaire Frankrijk, breekt de brief plots af. Men vraagt zich automatisch af waarom hier een blad werd weggescheurd. Een tweede eigenaardigheid is de opmerking van Huets echtgenote in de rand : „Tu sais sans doute qu'on intercepte les lettres en qu'elles sont décachetées à Bruxelles. Je le mentionne pour l'édification des honnêtes gens qui se livrent à cette honorable besogne”. Hierbij schrikt men even op en onmiddellijk worden de woorden van provinciegouverneur De Jaegher aan Rogier duidelijk : „Mr. Huet peut ne pas avoir besoin d'excitation étrangère, mais il m'est revenu de personnes qui connaissent son intérieur de ménage, que sa femme au lieu de le retenir, le stimule dans cette voie”. Huet was op 25 maart 1845 te Sens gehuwd met Josephine Duplan, een vriendin van zijn zuster Adèle. Virginie Loveling beschreef haar als : „Française ook zij : klein, mager, nerveus, pijnrecht zich houdend, heel hoog en hard van blos, met sterk afgetekende trekken, kortgeknipt kinhaar, een zwart snorbaardje en een stijve, grijzende krul langs elke kant

(56) Brief van De Kerchove aan Hody, d.d. 5 april, 1848, in : H. WOUTERS, *Dokumenten...*, p. 587.

(57) H. WOUTERS, *Dokumenten...*, p. 584.

(58) Brief die niet bewaard werd.

(59) Brief van Fr. Huet aan E. Huet, dd. 30 april 1848, in : BUG, Fonds Fredericq.

der smalle wang⁶⁰. Hier komt een dimensie bij : men kan zich terecht afvragen welke invloed deze wat hooghartige dame op het optreden en de levensbeschouwingen van de hoogleraar had. Zij lijkt inderdaad radikaler geweest te zijn dan haar echtgenoot. Bij zoverre dat François zich soms verontrustte over de „attitude de scission et de protestantisme” van zijn echtgenote⁶¹. In dezelfde brief zegt hij te hopen een akkoord te kunnen bereiken over het probleem van de financies. Hij verheugt zich over het feit dat Duitsland op de goede weg is⁶², en hoopt dat Frankrijk verder het goede voorbeeld zal geven. Uit vage bedenkingen en romantische omhaal van woorden kan men in deze brieven weinig opmaken omtrent de konkrete rol die Huet speelde bij het voorbereiden van een revolutie in België en omtrent zijn houding tegenover Jottrand en de Association démocratique. Wel is het duidelijk dat hij onzeker staat tegenover wat zich in de naburige landen afspeelt, en dat hij vooral aarzelt wat België betreft. Het is deze onzekerheid en dit tekort aan krachtadigheid dat de republikeinse strekking in België verhinderde boven de oppervlakte te komen. De berichten die na mei 1848 binnen kwamen, waren verder teleurstellend. Edouard Huet meldde dat de reactie tegen verdere democratisering zich in Parijs begon te organiseren. Hij vreesde dat er botsingen zouden komen tussen democraten en reaktionairen : „Les premiers ont un poison actif qui n'atteint que le petit nombre, dont ils feront peut-être usage ; les autres un poison lent qui tue les plus faibles et qui abrutit les autres”⁶³. Hij merkte verder op dat de martelaren ook in de minderheid waren, maar toch de wereld hadden veranderd. In schrill contrast met zijn lyrische strijdwoorden stond de nuchtere mededeling : „J'ai pris des informations sur le meilleur placement de l'argent. Les rentes seraient un bon placement...”. Hij raadde Josephine aan fondsen te beleggen in de spoorweg van Rouen, vermits de regering die steunt. Men verwachtte immers een verdrievoudiging van de waarden. Daarna kwamen er uit Parijs nog enkele klachten⁶⁴. Wat overbleef was alleen de grondige overtuiging van François Huet dat er iets moest veranderen. Josephine schreef haar schoonbroer dat hij 'rudement démocrate' was en dat zij soms vreesde voor de vermetelheid van zijn principes⁶⁵. Hij beseftte wel dat „sans la malheureuse affaire des bandes de Risquons-tout qu'on a si bien exploitée, ce pays-ci serait déjà loin”⁶⁶, maar zag toch reeds een langzame terugkeer naar de ideeën van de revolutie. Deze woorden illustreerden maar al te duidelijk welke begoocheling men zich nog maakte, hoewel toen reeds volop de reactie aan kracht won. De konklusie van dit alles is, dat Huet gehoopt heeft dat iets zou

(60) V. LOVELING, *Herinneringen*, p. 145.

(61) Brief van Fr. Huet aan Josephine Huet, dd. 24 mei 1848, in : BUG, Fonds Fredericq.

(62) Het Frankfurter parlement of professorenparlement was voor het eerst samengekomen op 18 mei.

(63) Brief van Ed. Huet aan Fr. Huet, dd. 5 juli 1848, in : BUG, Fonds Fredericq.

(64) Brieven van Ed. Huet, dd. 14 en 26 juni 1848, in : BUG, Fonds Fredericq.

(65) Brief van Josephine Huet aan Ed. Huet, juli 1848, in : BUG, Fonds Fredericq.

(66) Idem.

veranderen, maar niet voldoende beseft dat hij daarvan de bewerker moest zijn. Zijn afkeer van alle geweld en zijn burgerlijk vertrouwen in de sociale rust, maakten dat hij vrede nam met een revolutie in de ideeën, iets wat zich slechts op lange termijn manifesteert.

De andere leden van de Société Huet hadden ondertussen niet gerust. Ook zij hadden in de maand maart gepoogd wat leven in de brouwerij te brengen. De discussievergaderingen, die tot dan toe wekelijks plaats hadden, werden na 3 maart opgeschort, om pas op 31 maart te worden hervat. Op de vergadering van het liberaal kiesvennootschap van 12 maart werden Callier en Stecher op de twee vakante zetels in het bestuur verkozen⁶⁷. Dit wijst er op dat zij handig van de omstandigheden gebruik maakten om in de associatie vooruit te dringen. Over een mogelijk aandeel van één hunner in de relletjes medio maart te Gent is niets bewezen. Ongetwijfeld hebben ook zij gehoopt de omstandigheden naar hun hand te zetten, maar vreesden ook zij te erge ongeregelde heden van de kant van de jonge arbeiders, om de situatie ten volle uit te buiten.

Pas na de mislukte maand maart meenden zij het ogenblik gekomen om hun stem te verheffen. *La Flandre Libérale* van mei 1848 bevatte twee hoogst merkwaardige artikelen. Het eerste is een bloemlezing uit een republikeins werk dat naar aanleiding van de februari-gebeurtenissen het licht had gezien⁶⁸. Het was vervuld van onverholven spot voor „le répugnant spectacle de l'étroitesse du cœur et de la myopie de l'esprit”⁶⁹, en predikt een nieuw België, meer liberaal, meer democratisch en meer kristelijk⁷⁰. Het tweede artikel⁷¹ herinnerde nogmaals aan de principes die aan de basis liggen van het blad. Twee vaststellingen voerden naar hun doelstelling: „La nature même du gouvernement était faussée, le pouvoir usurpé par une minorité habile et audacieuse, les libertés les plus sacrées méconnues dans la pratique... L'Eglise pesait sur l'état et la religion intervenait dans le gouvernement”⁷². De auteur konstateerde echter dat ook het kabinet-Rogier, in juni 1847 aan het bewind gekomen, nog niets substantieels gedaan had om de krisistoestand waarin het land verkeerde, te verbeteren. In een staaltje van sterk proza merkte hij op: „La vie du serf était plus sûre, plus heureuse que celle de nos prolétaires... Perdu, meurtri, broyé dans une lutte impitoyable, frappé dans la santé de son corps, frappé dans son intelligence, frappé dans les sentiments les plus sacrés de son cœur... il ne voit au-dessus de lui ni droit ni espérance, mais rien qu'une force aveugle inexorable”. Verder zegt hij: „Il faut faire en un jour de crise ce que nous n'avons pas voulu faire pendant de longues années de paix et d'abondance”⁷³. Hij hoopt dat de geleidelijkheid waarmee men zich in

(67) J. DHONDT, *Woelingen te Gent in 1848*, p. 50.

(68) Het ging hier om: *Le Livre de la Nationalité belge. Par un Bèotien*.

(69) *La Flandre Libérale*, 1848, I, p. 339.

(70) „Le souffle vital nous vient de l'esprit libéral, de l'esprit chrétien qui agite le monde”.

La Flandre Libérale, 1848, I, p. 340.

(71) *Politique Intérieure*, in: *La Flandre Libérale*, 1848, I, pp. 347-370.

Dit zou van de hand van G. Callier zijn en dateren van mei 1848.

(72) *Idem*, p. 347.

(73) *Idem*, p. 353.

België bewust wordt van wat zich afspeelt, het mogelijk zal maken dat de veranderingen niet zo turbulent plaatsgrijpen als in Frankrijk, maar wel overwogen zullen zijn op het vlak van de wetgeving. Hoewel hij toegeeft dat het koningschap in België „la plus légitime de toutes”⁷⁴ is, wijst hij toch op alle inkonvenienten van een dergelijke staatsinrichting en spreekt hij zich in een gloedvolle argumentatie uit voor de republiek. Ook voor de moderne lezer is zijn taal nog meeslepend, maar er ligt een te grote onevenredigheid tussen de scherpte waarmee hij wantoestanden schetste en aankloeg, en de voorzichtigheid waarmee hij de heelmiddelen — hoewel ze ver strekten — aanpreeft. Dezelfde onevenredigheid die ook andere republikeinen verlamde.

Een van die ingrijpende maatregelen, die in de lijn van de democratisering lagen, en toch langs wettelijke weg tot stand kwamen, was de afschaffing van het dagbladzegel op 25 mei 1848. Dat de groep Huet hierop gewacht had, is duidelijk. Reeds in juni startten zij met de publikatie van de Broedermin. Het eerste nummer verscheen op 23 juni 1848⁷⁵. Dat deze Frans-republikeinse groep een Nederlandstalige krant uitgaf, hoeft geen verwondering te wekken, er waren immers voldoende orangisten in de Société. De centrale figuur in de redactie van de krant was Constant Leirens, een vriend van Jottrand en mede-uitgever van Artevelde of De Burger Democraet. De Broedermin ging uit van een mennaisiaanse basis. Het duidelijkst is dit te merken in de artikelenreeks die ondertekend werd door: 'Een gelovige'⁷⁶. Dit maakte dat de krant een struikelsteen werd voor het katholieke gezag in het bisdom. Het was immers het duidelijkste bewijs dat de devierende gedachten van Huet uiterst gevaarlijk konden zijn voor het gewone volk.

DE EERSTE REAKTIE

Medio 1848 was de storm grotendeels uitgewoed. Het duidelijkst is dit te merken aan de reactie die inzet in juli en gans de tweede helft van het jaar zal beslaan. Het is normaal dat de veelvuldige rapporten waarin de naam Huet voorkwam, niet zonder gehoor konden blijven. Nochtans was het niet de hoogleraar die eerst gevisieerd werd, maar zijn twee vertrouwelingen. In een schrijven aan Charles Rogier, minister van binnenlandse zaken en regeringsleider, kloeg de Haussy, minister van justitie, Callier en Stechel (sic) aan als de twee voornaamste redacteuren van *La Flandre Libérale* en de Broedermin⁷⁷. Hij vroeg de gepaste maatregelen. Deze brief maakt twee zaken duidelijk. Vooreerst, dat de minister wel goed leek te weten wie *La Flandre Libérale* redigeerde, maar minder wie verantwoorde-

(74) „Assurément la royauté du roi des Belges est la plus légitime de toutes...”, *La Flandre Libérale*, 1848, I, p. 359.

(75) E. VOORDECKERS, *Bijdragen tot de geschiedenis der Gentse pers. Repertorium (1667-1914)*, Leuven, 1964, p. 104.

(76) De auteur ervan was Cesar Fredericq.

(77) Brief van De Haussy aan Charles Rogier, dd. 27 juli 1848, ARAB, Rogier, 482.

lijk was voor de Broedermin. Ten tweede, dat niet hun aktiviteit als journalist hem gevaarlijk voorkwam, maar het feit dat ze op de universiteit werkzaam waren en aldus invloed hadden op de studenten. Rogier besefte dit laatste zeer wel, en stuurde de brief door naar de administrateur van de universiteit om meer inlichtingen te vernemen over deze twee repititoren ⁷⁸. Vanuit Gent kwam prompt het antwoord dat Callier en Stecher inderdaad La Flandre Libérale redigeerden, maar dat de geruchten over hun medewerking aan de Broedermin „ne constituent pas ... des éléments suffisants de preuve” ⁷⁹.

De brief van de administrateur kreeg in potlood de aantekening : „Consultez le nouveau gouvernement, 31/8 '48”. Strikt gezien was er geen volledig nieuwe regering. Deze aantekening heeft dus slechts zin als men in „le nouveau gouvernement” de medio juli door de overgang van Frère-Orban van Openbare Werken naar Financiën, en de door de opname, als zijn opvolger, van de Gentenaar Rolin, gewijzigde regering wil zien. Het advies van Rolin is ons niet bekend, het gevolg ervan wel : Callier en Stecher werden verder ongemoeid gelaten. Dat was echter niet naar de zin van enkele behoudsgezinden voor wie Huet een oud zeer was, en op 25 september 1848 schrijft de pas benoemde gouverneur van de provincie, De Jaegher, een vertrouwelijke brief naar Rogier, waarin hij Huet voor het eerst nominatim aanvalt, omdat hij zijn onderwijs langzaam van de monarchie had laten deviëren en anti-militarist was. Het is deze brief waarin de beruchte passage over Huets echtgenote voorkomt ⁸⁰.

Op 9 november kwam de gouverneur nogmaals in een uitvoerig betoog terug op het gevaar dat de sociale rust liep. Bepaalde lagen van de bevolking : handwerklieden, jongelui zonder beroep en dagloners bleven zich roeren. In zijn ogen was Huet de schuld van alles, en samen met hem Stecher, Callier en Moke. De kernzin van gans het pleidooi van de Gentse gouverneur was : „Le petit noyau que je viens de citer établit le schisme dans le personnel enseignant à Gand” ⁸¹. C. Rogier verloor blijkbaar zijn koelbloedigheid niet, en liet Huet vooralsnog betijen. Dit zette De Jaegher ertoe aan, opnieuw aan te dringen en nu op een veel heftiger wijze : „On dit que la monarchie s'en va ; elle fait plus, elle se suicide” ⁸². Voorlopig moest de gouverneur het hierbij laten, vermits hij geen verdere duidelijke beschuldigingen kon uiten, of een verantwoording van zijn motieven kon openbaar maken.

(78) Callier en Stecher waren verbonden resp. aan Huet en Moke.

(79) Brief van de Rote aan Rogier, dd. 16 augustus 1848, ARAB, Rogier 482.

(80) Brief van De Jaegher aan Rogier, dd. 25 september 1848, in : H. WOUTERS, *Dokumenten...*, p. 694.

(81) Brief van De Jaegher aan Rogier, d.d. 9 november 1848, in : H. WOUTERS, *Dokumenten...*, p. 694.

DE KATOENSTAKING VAN 1849 EN DE TWEEDE REAKTIE

Het rumoer en de golf van politieke onzekerheid die over het ganse land de aanvang van 1848 hadden gekenmerkt, waren bij de jaarwisseling ineengeschrompeld tot in enkele centra, en herleid tot een latente sociale onrust, normaal gevolg van een crisis, die echter een mogelijk gevaar opleverde. Nog was de nasleep van de voedselschaarste te voelen. De cholera woedde in alle hevigheid en zou in 1849 te Gent naar schatting zowat 2.000 slachtoffers maken⁸³. De sociale strijd herbegon: in de eerste maanden van 1849 hadden verscheidene meetings plaats⁸⁵, die echter door de politie van nabij in het oog gehouden werden, of door (gehuurde?) arbeiders uit elkaar geslagen⁸⁶. 1849 moest ook het jaar worden van het herstel van de economische crisis. Voor het midden van het jaar was er een industrietoonstelling gepland, waarop de 'moderne' uitrusting van de fabrieken en de voortreffelijkheid van hun produkten geëtaleerd werd, met het (onuitgesproken) doel daarna orders te kunnen boeken.

Dit alles kan misschien een verklaring vormen voor de kalmte die aan de oppervlakte bleef gedurende de eerste helft van 1849. Eens de nijverheidstoonstelling voorbij begonnen de moeilijkheden echter opnieuw. Zij zouden leiden tot een algemene staking in de Gentse katoennijverheid waarvan gouverneur De Jaegher later zou zeggen: „Depuis que l'industrie cotonnière s'est implantée à Gand, jamais coalition d'ouvriers n' y avait pris ni cette extension, ni ce caractère, ni cette forme d'organisation”⁸⁷. Hij zag hiervoor twee oorzaken. Een eerste was het voorbeeld van stakingen in andere steden zoals Tourcoing, Lille, en Roubaix, van waaruit arbeiders naar Gent zouden getrokken zijn, om daar ook tot staking aan te zetten. Dit was echter een verklaring die z.i. niet de ware bron aanboorde. De diepste reden was een algemene demoralisering bij de anders zo werkzame arbeiders, volgens hem veroorzaakt door de aktie van de socialistische pers. En weer moet de Broedermin het ontgelden. Nu beweerde hij eindelijk de bewijzen in handen te hebben dat alle republikeinse drijfverijen op rekening van Huet moesten geschreven worden. Een getuige had hem meegedeeld dat Huet de basisartikelen schreef welke — vertaald door Callier of Stecher — in de Broedermin verschenen. Zijn inlichtingen waren echter onbetrouwbaar, noch Callier, noch Stecher kenden voldoende Nederlands om dit te doen.

Daarna volgde een Philippica tegen Huet, die door de gouverneur met alle zonden van Israël beladen werd. Hij heeft de schuld van de staking, zijn kuiperijen verscheuren het onderwijzend personeel van de universiteit,

(82) Brief van De Jaegher aan Rogier, d.d. 20 november 1848, ARAB, Rogier, 482.

(83) Het bevolkingscijfer van Gent daalde in 1849 van 106.318 tot 104.618. Dit niettegenstaande er een inwijkingsoverschot was van 677. Zie: *Statistique de la Belgique. Population. Mouvement de l'état civil pendant l'année 1849*, Brussel, 1850.

(85) Meestal in het kabaret St. Arnould, dat eigendom was van de excentrieke advocaat De Souter.

(86) Zie o.a.: *L'Organe des Flandres*, 5 en 6 februari 1849, en *Den Vaderlander*, 7 februari 1849.

(87) Brief van De Jaegher aan Rogier, dd. 6 december 1849, ARAB, Rogier, 482.

hij is een bederver van de jeugd... : „Huet est l'audacieux sectaire qui a monté et développé tout cet échaffaudage”⁸⁸.

De provinciegouverneur had ongetwijfeld volkomen gelijk wanneer hij beweerde dat er een bekwaam organisator aan de leiding van de staking moest zijn. Vooreerst is het ogenblik (5 november 1849) uitstekend gekozen. De cholera-epidemie was uitgewoed, en de bestellingen voor de katoenproductie waren binnen. Er was weer volop werk in de fabrieken. Hiervan juist maakten de arbeiders gebruik om hun eisen voor te leggen. Hun staking was voor de werkgevers hoogst onaangenaam. Er hadden verscheidene vergaderingen plaats, waarop de eisen van de arbeiders tot één pakket gebundeld werden, en waarop de vertegenwoordigers van elke fabriek gekozen werden. Voor het eerst ook waren de spinners samen met de wevers in één algemene staking betrokken. In een minimum van tijd werden consignes doorgegeven⁸⁹. Kortom, de discipline waar de arbeiders zich aan hielden wijst op een planmatige aanpak.

Er is echter helemaal niets dat Huet kan aanwijzen als de leider van de staking, zoals De Jaegher wil doen geloven. In de familiepapieren van de Huets is er geen enkele allusie daarop. De vergaderingen van de Société gingen gewoon door, en de Broedermin matigde juist tijdens de staking haar toon. Dit was gewone voorzichtigheid, en juist het tegendeel van steun aan de stakers. De krant kloeg immers dat de arbeiders nu hun schulden bij de winkeliers niet zouden kunnen betalen. Dat zij daarmee meehielp aan de perskampanje van intimidatie en zuur-zoete overreding vanwege de fabrikanten, stoorde niet : het was juist de kleine middenstand die de Broedermin las.

Rogier zag zelf wel in dat Huet geen gevaar meer betekende voor de sociale rust of voor het regime. De brieven van de gouverneur maakten hem duidelijk dat de staking slechts een aanleiding was om Huet aan te vallen. Hij zag ook dat de hand van Mgr. Delebecque die van de gouverneur had vastgehouden waar deze schreef : „Sa philosophie s'annonça basée sur des principes catholiques mais de la nuance que le haut clergé des Flandres dut combattre plus tard chez ces vicaires, la nuance Lamenniste”⁹⁰. De argumentatie van de gouverneur was dubbel. Huet en konsoorten hadden een nefaste invloed op het gewone volk. Hun subversieve krant predikte veel te veel revolutionaire principes bij de gewone man, die met moeite kon lezen en zich doorgaans niet abonneerde⁹¹. Het tweede bezwaar was dat er voor de komst van Huet geen sprake was van geavanceerd liberalisme of republikeins socialisme. Dit tweede punt is duidelijk een kritiek van de doctrinaire liberalen, doorgaans ook van katolieke overtuiging, op de groeiende macht van het radikalisme in de liberale associatie. Een bewijs

(88) Idem.

(89) Er was bijvoorbeeld een eigenaardige afspraak onder de arbeiders, regelmatig de vroegmis bij te wonen in de St.-Baafskathedraal. Een bijkomend bewijs van de planmatige aanpak is het feit dat er in de fabriek van De Hemptinne niet gestaakt werd. De arbeiders verdienden daar meer dan elders. Bovendien was daar juist voor november het bezoek aangekondigd van de aartsbisschop van Cambrai.

(90) Brief van De Jaegher aan Rogier, dd. 9 november 1848 in : H. WOUTERS, *Dokumenten...*, p. 697.

(91) Idem.

van deze kritiek is de brief van de administrateur van de universiteit aan Rogier, d.d. 1 oktober 1849⁹², waaruit duidelijk wordt dat vooral Paul Devaux aandrong op een verwijdering van Huet en Callier. Toen ook de koning insisterde om maatregelen tegen de 'subversieve' kern te treffen⁹³, en er zowel in Gentse als in Brusselse katholieke kranten⁹⁴, venijnige aanvallen tegen de ongewone professor werden gelanceerd, besloot Rogier te handelen. Zijn optreden getuigde van takt en handigheid. Hij nodigde Huet uit tot een gesprek dat plaats had half maart 1850, en tijdens hetwelk het tot een loyale gedachtenwisseling kwam. Rogier vroeg Huet waarom deze zich niet kordater verdedigde tegen zijn aanvallers. Na afloop van het gesprek verklaarde Rogier in het openbaar dat het universitair onderwijs helemaal niet ongodsdienstig was⁹⁵. In een brief van Huet die na dit gesprek geschreven werd, is te lezen dat Rogier echter geen mededeling had gegeven van de rapporten van gouverneur De Jaeger. Hoopte Rogier dat Huet de Broedermin als spreekbuis voor zijn verdediging zou gebruiken, of La Flandre Libérale? Het is niet uitgesloten: een dergelijke handelwijze zou Rogier een ernstige troef in handen gespeeld hebben. Huet echter vond dat het beste antwoord nog steeds het zwijgen uit misprijzen was⁹⁶.

Een maand later valt Huet toch zijn belagers aan, door aan Rogier te schrijven dat zijns inziens de bedoeling van de Journal de Bruxelles alleen was een slecht klimaat te scheppen voor de stemming van de organieke wet op het middelbaar onderwijs⁹⁷. Overigens achtte hij nogmaals de tegen hem geuite beschuldigingen ongegrond. Een week later liet Huet, in antwoord op een brief van 20 april, aan Rogier doorschemeren dat hij toch misschien binnen afzienbare tijd emeritaat zou aanvragen⁹⁸, hoewel hij in principe aan zijn onafzetbaarheid hield. Op 4 mei tenslotte liet de hoogleraar formeel aan de minister weten dat hij zich terugtrok, nu hem een levenslang pensioen was beloofd, en dat hij zich opnieuw in Frankrijk zou vestigen. Het is dus duidelijk dat, door die belofte van een pensioen, Rogier ernstige druk heeft uitgeoefend om het vertrek van Huet te bespoedigen. Het ekskuus voor de aanvraag van emeritaat was de al te wankele gezondheid van François Huet. Tenslotte vertrok Huet naar Frankrijk op 19 augustus 1850, gevierd door zijn studenten en vereerd door zijn vrienden.

(92) Brief van De Rote aan Rogier, dd. 1 oktober 1849, ARAB, Rogier, 482.

(93) E. DISCAILLES, *Charles Rogier (1800-1885)*, Brussel, 1894, III, p. 292.

(94) o.a. in de *Journal de Bruxelles* van 19 mei 1850.

(95) Brief van Fr. Huet aan Ch. Rogier, dd. 1 maart 1850, ARAB, Rogier, 482 D.

(96) Idem.

(97) Brief van Fr. Huet aan Rogier, dd. 18 april 1850, ARAB, Rogier, 482 E.

(98) Brief van Fr. Huet aan Rogier, dd. 25 april 1850, ARAB Rogier, 482 G.

EPILOGG

Waarschijnlijk heeft Huet zijn beslissing genomen in de wetenschap dat hij door Callier zou opgevolgd worden. Dit plan lag al sedert medio 1849 in de gedachten van Rogier⁹⁹, tegen wil van Paul Devaux in. Wat meer is, Callier en Wagener, de twee opvolgers, kregen verlof om zich enkele maanden in Parijs filosofisch te vervolmaken, en waar elders dan bij Huet?

Rogier maakte van de gelegenheid gebruik om zich speciaal met de leden van de Société bezig te houden, en te pogen hen tot latere medestanders te maken. De benoeming van Callier tot hoogleraar te Gent spreekt boekdelen¹⁰⁰. Stecher, een ander geïncrimineerd persoon, werd in Luik agr  g  ¹⁰¹, nadat hij in een gesprek met Rogier blijken van bekeringsgezindheid had getoond¹⁰². Rogier zorgde ervoor dat L. Hymans zijn loopbaan in Brussel kon beginnen¹⁰³ met de vertaling van een Engels enkwet. Men kan deze lijst nog verder aanvullen door de aandacht te vestigen op de leeropdracht van Heremans aan de universiteit, de benoeming van Moke tot gewoon hoogleraar in 1850 enz.

Door een dergelijke verspreiding, haalde Rogier het scherp van de snee in de Société Huet, en maakte dat ze aldus alle gevaar verloor. Bovendien won hij enkele beloftevolle jonge krachten voor zich, die zich al gauw wat meer naar het centrum toe bewogen. De beslissing van Rogier was van groot belang voor de liberale partij. Men denke maar aan de latere rol van Gustave Callier te Gent, de invloed van Heremans op de Vlaamse studenten, het belang van Hymans te Brussel en de betekenis van Stecher en De Laveleye te Luik voor de vorming van zovele jonge liberale geesten.

Rogier was er bovendien in geslaagd de onafhankelijkheid van het onderwijs aan de universiteit te waarborgen, tegenover de forse stoten van Delebecque. De aanval op Huet was een precedent van wat later het incident Wagener, (opvolger van Huet), Laurent en Brasseur zou worden. In feite zijn de moeilijkheden rond Laurent het logisch gevolg van de zaak Huet. Dit wordt klaar als men weet dat de vergadering van het Belgisch episkopaat te Mechelen op 22 en 23 juli 1956, Delebecque aandacht vraagt voor de blijvende nefaste filosofische invloed van Huet en zijn publikaties, en voorstelde de aartsbisschop van Parijs te verwittigen tegen de gunstige roep die Huet daar genoot¹⁰⁴. De zaak Huet heeft echter nooit zoveel aandacht getrokken omdat de weerstand tegen Delebecque toen nog niet efficiënt georganiseerd was. Bovendien ging het er eigenlijk om de rechtgelovigheid van een katoliek. Zij is echter een duidelijk bewijs dat de latere openlijke tegenstelling tussen liberalen en katholieken, tenminste toch te

(99) Dit is op te maken uit de brief van De Rote aan Rogier, d.d. 1 oktober 1849, ARAB Rogier, 482.

(100) J. BIDEZ, *Gustave Callier*, in: *Liber Memorialis...*, p. 121.

(101) P. FREDERICQ, *Notive sur Jean Stecher*, p. 52.

(102) Idem.

(103) L. HYMANS, *Notes et souvenirs*, p. 27.

(104) A. SIMON, *Réunion des   v  ques de Belgique. 1830-1867. Proc  s-verbaux*, Leuven, 1960, p. 121.

Gent, voorafgegaan werd door een filosofische tegenstelling tussen katoelieken, waarvan een groot deel zich onder de autoriteit bogen, enkele anderen zich ertegen afzetten en evolueerden naar een a-religieus humanisme. Een van hen was de „kristen demokraat avant-la-lettre” François Huet.

LEDENLIJST

DER MAATSCHAPPIJ VOOR GESCHIEDENIS EN OUDHEIDKUNDE TE GENT

ART Jan
Oosterveldlaan 160
2610 Wilrijk

AVONDS Petrus
Helenalei 26
2000 Antwerpen

BALTHAZAR Herman
Nekkersvijverstraat 50
9110 St.-Amandsberg

BEHETS Jan M.J.
H.-Memlinglaan 9
9820 St.-Denijs-Westrem

BERTIN Roger
Peter Benoîtlaan 188
9001 Gentbrugge

BIBLIOTHEEK RIJKSUNIVERSITEIT
Rozier 9
9000 Gent

Boekhandel-Antiquariaat
A. ROMBAUT, Opv. K. LAMMENS
Lievestraat 14
9000 Gent

BRAINE G.
Grande rue au Bois 23
1030 Brussel

BRIL Louis
Zandrede 2
9210 Heusden

BRULEZ W.
Twee Dreven 66
9830 St.-Martens-Latem

BUNING L.
Frederik Van Eedenstraat 29
8330 Windschoten / Nederland

BUNTINX J.
Heiveldstraat 130
9110 St.-Amandsberg

CALLEBAUT Dirk
Oude Gentlaan 59
9300 Aalst

CAPIAU G.
Kromme Elleboog 19
9000 Gent

CASIER F.
Onderstraat 27
9000 Gent

COLLUMBIEN Hugo
Lijnmolenstraat 117
9110 St.-Amandsberg

COMMISSIE VAN MONUMENTEN EN
STADSGEZICHTEN VAN GENT
Abrahamstraat 13
9000 Gent

COPPEJANS-DE SMEDT (Mevr. H.)
Ham 12
9000 Gent

COPPENS Christiaan
Leopoldlaan 148
9300 Aalst

CRAEYBECKX (Prof. J.)
3, Chemin du Grand Galop
1328 Ohain

DAUW Raymond
IJzerlaan 3
9000 Gent

DE BAETS August
Klinkerlaan 23
9230 Melle

de BETHUNE (Baron J.)
Kasteeldreef 10
8510 Marke-bij-Kortrijk

DE BREYNE Jacques
Gentsesteenweg 101
9852 St.-Martens-Leerne

DE BUCK J.
Zandstraat 36
9930 Zomergem

DE CALUWE Pierre
Residence Castana
St.-Denijsstraat 47
9820 St.-Denijs-Westrem

DE GRAUWE Jan
Borrestraat 7
9120 Destelbergen

de HEMPTINNE T.
Palingstraat 50
9120 Destelbergen

DE LAET S.J.
Ridder Soenenspark 43
9820 St.-Denijs-Westrem

DE LAET M.
Hoogpadlaan 73
2070 Ekeren

DELEURERE Marie-Thérèse
Rue des Dames 30
9600 Renaix

DEMAN Pierre
Vrijheidslaan 161
1080 Brussel

DENYS J.
Nederpolder 1
9000 Gent

DE PAEPE Marc
Zuidledeplein 10
Terdonk, Post Evergem
9020 Gent

DEPREZ Paul
Department of Economics
University of Manitoba
Winnipeg 19 / Canada

DE RAMMELAERE Carlos
Ringlaan 28
9910 Mariakerke

DE REU Georgette
Oude Houtlei 62
9000 Gent

DE RIDDER-SYMOENS Hilde
Grote Baan 92
9920 Lovendegem

DE SCHAMPHELEIRE Hugo
Melkmarkt 39
2000 Antwerpen

DE SCHRYVER Antoine
Meidoorndreef 30
9001 Gentbrugge

DESITTERE Marcel
Nederkouter 19
9000 Gent

DE SMIDT (Prof. Dr. Br. F.)
Zwarte-Zustersstraat 30
9000 Gent

DE VOS Marcel
Ingénieur A.I.G.
Bd. Guill. Van Haelen 173
1190 Brussel

DEVREESE (Mej. D.)
Baudelostraat 25
9000 Gent

DE VRIENDT Jacques
Coupure 247
9000 Gent

DE WITTE Aurèle
Consciencestraat 15
2800 Mechelen

DEZUTTER W.P.
St.-Kwintensberg 81
9000 Gent

DHANENS (Mej. Elisabeth)
Bisdomein 3
9000 Gent

D'HOE-COPPENS Greta
Nederkouter 23
9000 Gent

D'HOKER Marc
Redingenstraat 108
3000 Leuven

DHONDT Luc
Lange Aststraat 8
9760 Huise

DRAYE (Prof. Dr. H.)
Winkelsesteenweg 80
3020 Herent

DUMONT (Prof. Dr. M.)
St.-Denijslaan 76
9000 Gent

DUVERGER (Prof. Dr. J.)
Toekomststraat 23
9110 St.-Amandsberg

ELAUT L.
St.-Pietersnieuwstraat 202
9000 Gent

EVERAERT J.
Vogelenzang 21
9620 Zottegem

GANSHOF (Prof. Dr. F.L.)
Jacob Jordaensstraat 12
1050 Brussel

GANS M.
Slotenstraat 5
9110 St.-Amandsberg

GEMEENTEKREDIET VAN BELGIE
Pachécolaan 44
1000 Brussel

GIDSENBOND VAN GENT EN OOST-
VLAANDEREN
Ooievaarstraat 50
9000 Gent

GYSSSELING (Dr. M.)
Heiveldstraat 137
9110 St.-Amandsberg

HANNES Julius
Eedverbondkaai 107
9000 Gent

HOHN H.D.
Beethovenstrasse 9
29 Oldenburg / D.B.R.

A. HUVENNE-MESTDAGH
Schoolstraat 31
9110 St.-Amandsberg

JANSSENS A.
A.C. Vander Cruyssenstraat 60
9850 Nevele

JANSSENS Rigobert
Dr. De Reusestraat 8
9110 St.-Amandsberg

KOCH (Dr. A.C.F.)
Stadsbibliotheek
Stadhuis
Deventer / Nederland

KONGS L.F.C.M.
Molenhoek 1
9240 Bottelare

LAGAY Albert
Paviljoenenweg 20
9110 St.-Amandsberg

LAMBRECHT Daniël
Ieperstraat 30
8110 Kortemark

LAUREINS Raoul
Voskenslaan 372
9000 Gent

LECOMPTE Gaston
Molenstraat 105
9910 Mariakerke

LEKENS Lucien
Fred. Burvenichstraat 149
9001 Gentbrugge

LENDERS (Dr. P. - S.J.)
Prinsstraat 13
2000 Antwerpen

LEONARD Christiane
Joris Helleputtestraat 16
2200 Borgerhout

LEOPOLD (Br.)
St.-Laurensinstituut
Patronagestraat 47
9060 Zelzate

LOGIE Christiane
Vijfwindgatenstraat 19
9000 Gent

MAES R.
Ooievaarstraat 50
9000 Gent

MARECHAL (Mej. Griet)
Iepenstraat 76
9000 Gent

MATHYS Luc.
Visserij 233
9000 Gent

MENDELS Franklin
Department of Economics
University of Wisconsin
Madison, Wisconsin 53706/U.S.A.

MERTENS Jacques
Brusselstraat 14
8400 Oostende

MILIS Ludovicus
Vlieguut 20
9830 St.-Martens-Latem

MINNEBO Daniël
Koning Leopold II laan 45
9000 Gent

MINNER Jean
Hoeksken 8
9411 Erondegem

MOENS R.
Klinkkouterstraat 21
9110 St.-Amandsberg

MOREL de BOUCLE St.-DENIS (Mevr.)
President F.D. Rooseveltlaan 48
9000 Gent

INSTITUT MORETUS-PLANTIN
Rue de Bruxelles 61
5000 Namur

NENQUIN J.A.E.
Ferrerlaan 114
9000 Gent

NOTERDAME (Eerwaarde Heer J)
Gentsesteenweg 120
8340 Sijsele

OSSIEUR (Dr.)
Montereystraat 11
9000 Gent

PANNIER (Dr. R.)
Augustijnenrei 7
8000 Brugge

PAUWELS (Dr. Henri)
Groot-Brittanniëlaan 3
9000 Gent

PIETERS Jules
Gemeentesecretaris
9203 Serskamp

- PIJCKE Jacques**
 Drève de Nivelles 163
 1130 Bruxelles
- PITTOORS-DE MEYER Hilde**
 Plantijn en Moretuslei 35
 2000 Antwerpen
- PREVENIER W.**
 Vlieguit 14
 9830 St.-Martens-Latem
- RABAUT Gabriël**
 Frederik Burvenichstraat 99
 9001 Gentbrugge
- RIJKSARCHIEF GENT**
 Geraard Duivelsteen
 9000 Gent
- RIJKSUNIVERSITEIT**
 Faculteit v.d. Letteren en Wijsbegeerte
 Sectie Geschiedenis
 Blandijnberg 2
 9000 Gent
- ROELANDT J.A.**
 Manitobalaan 24/4
 8200 St.-Andries-Brugge
- ROELS Roger**
 Burggravenlaan 126
 9000 Gent
- ROGGHE P.**
 Vaderlandstraat 128
 9000 Gent
- ROMBAUT R.**
 Grondwetlaan 4
 9110 St.-Amandsberg
- ROOSE-STAUTHAMER (Mevr. C.)**
 Speelbroek 31
 1850 Grimbergen
- SANDERS (Prof. Dr. Gabriel)**
 Ter Ramenlaan 1
 9120 Destelbergen
- SCHEERDER J.**
 Frits van den Berghelaan 21
 9830 St.-Martens-Latem
- SCHEPENS Marc**
 Wetterensteenweg 24
 9201 Massemen
- SCHMOOK (Mevrouw)**
 Duifhuisstraat 22
 9000 Gent
- SIMOENS Walther**
 Van Leeg tot Zand 18
 8200 Brugge
- SOCIETE LITTERAIRE „CLUB”**
 Kouter 172
 9000 Gent
- STADSBIBLIOTHEEK**
 H. Conscienceplein
 2000 Antwerpen
- STEELS M.**
 St.-Lievensdoorgang 1
 9000 Gent
- STEENHAUT Wouter**
 Steenakker 17
 9000 Gent
- STEVENS (De Hr. en Mevr. J.)**
 Gebr. Vandeveldestraat 58
 9000 Gent
- STEVENS Willy**
 Rooigemdries 22
 9510 Balegem
- TAVERNIER (Mevr. C.)**
 Rijsenbergstraat 97
 9000 Gent
- THUET A.**
 Oude Brusselseweg 25
 9001 Gentbrugge

- THYS A.
Graaf van Hoornestraat 50
2000 Antwerpen
- UNIVERSITY LIBRARY
Cambridge / England
- VAN CAENEGEM (Prof. Dr. R.)
Veurestraat 18
9821 Afsnee
- VAN DAMME-DE MEY (Mevr. G.)
S.c. Bamboli, B.P. 20
Kisangani
- VANDEBUSSCHE-VAN DE
KERKHOVE André
Rabotstraat 10
9000 Gent
- VANDEPITTE P.
Driesstraat 9
8880 Tielt
- VANDERPIJPEN W.
Wagenmakersstraat 1
8310 St.-Kruis
- VANDER STRAETEN M.
Hoge Weg 110
9000 Gent
- VAN DE VELDE Robert
Hoge Weg 163
9000 Gent
- VAN DE VIJVERE-VANDERDONCKT
(Mevr. J.)
Coupure 108
9000 Gent
- VAN DRIESSCHE Roger
Poststraat 139
9100 Lokeren
- VAN EENOO Romain
Patijntjestraat 214
9000 Gent
- VANHILLE Philippe
Burg. Nolfstraat 18
8500 Kortrijk
- VAN HOOREBECKE Franz
Heffinck 4
9440 Sleidinge
- VAN NUFFEL Eugène
President Rooseveltlaan 251
9000 Gent
- VAN PUFFELEN S.A.E.
Westeinde 101
's-Gravenhage / Nederland
- VAN RIETVELDE (Mevr.)
Beekstraat 98
9801 Astene
- VAN RYSSSEL D.
Hoogstraat 91
9000 Gent
- VAN WERVEKE H. (Prof. Dr.)
Nieuwstraat 12
9820 St.-Denijs-Westrem
- VAN WESEMAEL Maurits
Koningin Astridlaan 30
9000 Gent
- VERBEKE André
Koggestraat 14
9000 Gent
- VERHULST (Prof. Dr. A.)
Blandijnberg 2
9000 Gent
- VERMEULEN U.
Hof ter Bunder 13
9001 Gentbrugge
- VERVENNE Frans
St.-Salvatorstraat 87
9000 Gent

VERVONDEL Lucien
St.-Elisabethplein 15
9000 Gent

VLEESCHOUWERS-VAN MELKEBEEK
Cyriel
Criekeriestraat 20
9110 St.-Amandsberg

VLERICK Walter
Krommen Elleboog 25
9000 Gent

VLIEGHE Pierre
J. Wautersstraat 67
9001 Gentbrugge

VOORDECKERS-DECLERCQ
(De Hr. en Mevr. E.)
Koning Leopoldstraat 39a
9920 Lovendegem

WINNENPENNINCKX (Eerw. Heer J.)
Nederpolder 1
9000 Gent

WITTE Els
Scailquinstraat 37
1030 Brussel

MAATSCHAPPIJ VOOR GESCHIEDENIS EN OUDHEIDKUNDE
TE GENT

Publicaties

De volgende uitgaven van de Maatschappij zijn nog voorradig en kunnen besteld worden bij Dr. H. De Ridder-Symoens, Blandijnberg 2, 9000 Gent.

Nieuwe Reeks van de Handelingen

DI. I, 1944	300 fr.	XVI, 1962	»
II, afl. 2 1945	100 fr.	XVII, 1963	»
IV. afl. 2 1949-50	300 fr.	XVIII, 1964	»
VI, 1952	»	XIX, 1965	»
VIII, 1954	»	XX, 1966	»
X, 1956	»	XXI, 1967	»
XI, 1957	»	XXII, 1968	»
XII, 1958	»	XXIII, 1969	»
XIII, 1959	»	XXIV, 1970	»
XIV, 1960	»	XXV, 1971	uitgeput
XV, 1961	»		

Een korting van 15 % wordt toegestaan aan leden en studenten.

OVERDRUKKEN :

- J. Nenquin, *Zoutontginning in de prehistorie*, 1955, 45 fr.
Van den Gheyn, *L'Odyssée de l'Agneau Mystique pendant la guerre de 1940* (1945), 45 fr.

VERHANDELINGEN :

- H. Pirenne : *Chronique rimée des troubles de Flandre*, 200 fr.
H. Roosens : *De Merovingische begraafplaatsen in België*, 1949, 300 fr.
A. De Vos : *Inventaris der Landbouwpachten in de Gentse Jaarre-gisters van de Keure*, 2 delen, samen 200 fr.
Handelingen van het 36e Congres van de Federatie der Historische Kringen van België, 1956, 400 fr.
Faipoult : *Mémoire statistique du département de l'Escaut*, 200 fr.
F. Vandenhole : *Inventaris van nieuws-, vak- en kiesbladen* (Publikatie in samenwerking met de Universiteitsbibliotheek te Gent) 300 fr.
Château Gaillard IV - Kolloquium Gent 18-25/8/68 : *De versterkte woning en de materiële beschaving in de Middeleeuwen.* (uitverkocht).